

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

1108
3

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ

1970
ਮੁਲ—5.50

ਛਾਪਕ
ਬੀ. ਐਸ. ਸਫਰੀ,
ਕਾਰਟਰ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੈਸ, 163-ਏ, ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਏਰੀਆ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਰਬੀ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਗੀਤ ਸ਼ਹਿਦ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗਾਏ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ-ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਈ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਹੁਣ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਪਾਠਕ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਯੋਗ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ।

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਵਿਸ਼ਾ	ਕਰਤਾ	ਪੰਨਾ
1. ਸੰਪਾਦਕੀ—ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪਿਛੇ	ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ	1.
2. ਜੀਵਨ-ਦਰਪਣ	...	6.
3. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ—ਵੰਸ ਤੇ ਵੰਸਾਵਲੀ	ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	15.
4. ਦਰਵੇਸ਼ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ	ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੜਗ	25.
5. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ—ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ	ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	45.
6. ਫਰੀਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ	ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ	60.
7. ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ	ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	73.
8. ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੋਕ ਯਾਤਰਾ	ਸ੍ਰੀ ਨਰੇਂਦਰ ਧੀਰ	92.

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਧਿਤੀ ਨਾਮਾ

9. ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ	ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ	
	ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ	102.
10. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ	ਸ. ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ	
	ਹਸਰਤ	107.
11. ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗ	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਤਯਾ ਸ਼ਮਾਂ	112.

ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਸੰਸਾ

12. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ	ਗਿ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	122.
13. ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ	ਸ. ਹਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	
	ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ	130.
14. ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਫਰੀਦ	ਸ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ	137.
15. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ	145.

✓16. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	...	ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	154.
17. ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	...	ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	171.
18. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ	76.	ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ	185.
✓19. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੜਚੋਲ		ਸ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ	194. (ੳੳ)
20. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ	...	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	204.
21. ਬੋਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ	...	ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ	212.
22. ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪਖ	...	ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ	224.
23. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ	76.	ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਢੋਡੀ	236.
✓24. ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ	...	ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	245.
25. ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ	...	ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ	254.
26. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ	...	ਸ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	261.
27. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮ	...	ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	268.
28. ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗ	...	ਕਰਨਜੀਤ	282.
29. ਇਸਲਾਮ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ	...	ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਾਂਤ ਦੇਵ	296.
30. ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ	..	ਪ੍ਰੋ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	316.

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

31. ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ	..	ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	327.
32. ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ	...	ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	342.
✓33. ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ	...	ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	355.
34. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੂਫੀ ਮਤ	...	ਸ. ਜੇ. ਐਸ. ਬੇਦੀ	362.

35. ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ... ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ 368.
36. ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ... ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਨੋਹਰ ਕੌਰ
ਅਰਪਨ 383.

ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ

+6

37. ਫਰੀਦ-ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪਰਾਪਤੀ ਮਾਰਗ ਸ ਲਾਲ ਸਿੰਘ 393.
38. ਫਰੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ... ਸ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ 400.
39. ਬ ਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ
ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਕੰਵਰ 406.
40. ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ .. ਸ਼੍ਰੀ ਲੇਖ ਰਾਜ
ਪਰਵਾਨਾ 412.
- ✓ 41. ਫਰੀਦ ਦੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ✓ ... ਸ. ਪ੍ਰੇਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 419

ਫਰੀਦ ਤੇ ਸਮਾਜ

+6

42. ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪੁਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰੰਗਤ .. ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ 421
43. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦੇਣ ... ਡਾ. ਸੀਤਾਰਾਮ ਬਾਹਰੀ 426
44. ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ... ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ
ਅਟਾਰੀ 433
45. ਫਰੀਦ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤਕਾਵਲੀ .. 441

ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪਿਛੇ

ਫਰੀਦ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਾਬਾ ਹੈ ਤੇ ਯਾਰੂਵੀ-ਬਾਰੂਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਾਲਕ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਬਾਬਿਆਂ ਵਰਗੇ ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦਾਗ ਬੋਲ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਦਿ ਆਧਿਆਤਮਕ ਪਹੁੰਚਣਾਲੇ ਦੀ ਸਵੇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਚਾਨਣ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਦੇਸ਼ ਬਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਦੂਰ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਅਖਵਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਧ ਹਿੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਫਾਰਸ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਪੈ ਗਿਆ ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਦਵੀ ਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ-ਸਾਹਿਤ-ਪਰਚਾਰ ਭਗਤੀ ਸੰਤ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਮੀਲ ਪਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਨਾਥ-ਪੰਥ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਰੀਦ ਤਕ ਦਾ ਮਾਰਗ 'ਕੰਡਿਆਣ ਦੀ ਬਾੜੀ' ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਝਾੜਾਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੂੰਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ—ਫਰੀਦ ਤਕ ਪੁਜਣ ਤੀਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿੱਠੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਓ ਆਏ ਹੋਣਗੇ—ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਦਸ ਸਕੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਠੋਠ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਲਵੀਂ-ਮਿਲਵੀਂ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜਦੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਵਰਤਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਅਵੱਸ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲੀ ਕਈ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਹੱਥੋਂ ਲੰਘੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਰਨਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿਲਕਵੇਂ ਮਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰੇ ਪਿਤਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਝਾਉਲਾ ਕਿਵੇਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਕਡਾਨਲਡ (ਇੰਡੀਆਜ਼ ਪਾਸਟ) ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ 331 ਪ੍ਰ. ਈ. ਈਰਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੂਬਾ ਮੁਤਾਬਕ ਵੀ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਆਰਿਆਨਾ ਤੇ ਫਾਰਸ ਦੀ ਹੱਦ, ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਈਰਾਨੀ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਅਬਦੁਲ ਅੱਟ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਕੋਰਟ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਤਦ (ਭੂਮਿਕਾ) ਵਿਚ ਇਸ

ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਈਰਾਨੀ ਟੱਬਰ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਦਿਲੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਈਰਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਸਥਿਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪਰਸ਼ੀਆ' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੁਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਬਨ ਹੌਕਲ ਤੇ ਇਤਾਖਰੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਕਰਾਨੀ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਮਕਰਾਨੀ ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ—ਮਕਰਾਨੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ—ਗਜ਼ਨਵੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਵੀਆ ਬਾਬਤ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸਊਦ ਸਾਅਦ ਸਲਮਾਨ, ਅਬੂਲਫਰਜ਼ ਰੂਨੀ, ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਆਦਿ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਮਸਊਦ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮੱਲਦਮ ਲਾਹੌਰ ਵ ਅਜ ਲਾਹੌਰ ਦੂਰ।

ਵੋਹਕ ਐ ਲਾਹੌਰ ਬੇ ਤੂ ਕੈ ਸਰੂਰ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਰ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਯੁਗ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦੀ ਅਜ ਵੀ 'ਗੋਰਖ ਹੱਟੀ', ਟਿਲਾ ਬਾਲ ਨਾਥ, ਹਾਜੀ ਰਤਨ ਤੇ ਧੂਣੀ ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਅਬੋਹਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਦਾ ਖੂਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਚਰਪਟ ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੁਰ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਗੋਰਖ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੁਰ ਛਾ ਗਏ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ 'ਨੀ', ਮਰਾਠੀ ਦਾ 'ਚੀ' ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ 'ਬਾ' (ਬੋਲਿਬਾ, ਧਰਿਬਾ ਵਿਚ) ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਗਏ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਲੋਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਹੜੀ ਪਿਛੋਂ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣ ਗਈ। ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆ ਰਲੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਕਰ, ਜ਼ਿਦ, ਖਬਰ, ਮਹਿਲ ਗ਼ਲਤਾਨੀ, ਖਰ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਆਦਿ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ :

ਡਾਲ ਨਹੀਂ ਫੁਲ ਜਾਂ ਕੇ ਬਿਰਫ ਨਾ ਬੋਲ ।

ਸਿਖ ਨ ਸਾਖਾ ਜਾਂ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਚੋਲ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ :

ਉਪਜੇ ਨਾਂ ਬਿਨਸੇ, ਆਵੇ ਨ ਜਾਇ ।

ਜਰਾ ਮਿਰਤ ਤਿਸੇ ਬਾਪ ਨ ਮਾਇ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਾ ਰਖੀ ਸੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ—

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪ੍ਰੇਮ ਲੈ ਪਰਦਾ

ਕੁਲ ਕੁਟੰਬ ਚੁਣ ਖਾਇਆ

ਹੋਰ :

ਨਿਰਭੈ, ਛੀਜਾ, ਮਨਮੁਖ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਬਿਖਿਆ ਬਿਖਿਆ ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਝੋਲ ਮਝੋਲੀ, ਮੜੀ ਮਸਾਣ ਨਿਗੋੜਾ, ਬਣਜ ਬਿਉਪਾਰ, ਰੰਗ ਰਸ ਭੋਗ, ਬਿਖਿਆ, ਖਿੰਬਾ, ਉਦਾਸੀ, ਬਹੁਰ, ਮੁਕਤਿ ਚਾਰੋ ਵਰਨ, ਤੰਬੋਲੀ, ਅਚਰਜ, ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ, ਕੰਦ ਆਹਾਰ ਆਦਿ ।

ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਈਪਾ (773 ਈ.), ਬਰੋਪਾ (843 ਈ.) ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਲੋਈ ਭਣੇ ਗੁਰੂ ਪੁਛਿਆ ਜਾਨ ।

ਅਤੇ ਬਟੋਪਾ, ਵੇਖਿਆ, ਭਇਆ, ਮਾਰਿਆ ਆਦਿ ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ।

ਗੌਰਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸਊਦ ਸਾਅਦ ਸਲਮਾਨ ਤੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਸਾਫ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਆਦਿ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ—

‘ਅਜਬ ਡਿਠੀ ਇਕ ਕੁੜੀ, ਰਾਜੇ ਪੱਗ ਲਹਾਏ ।

ਬੁੱਝ ਮੇਰੇ ਬੁੱਝਕਾ ਤੈਨੂੰ ਬਾਂਦਰ ਲੜੇ ਕੱਕਾ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਸਕਰ ਪਾਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਲੁਟਣ ਪੁੱਟਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰਦੇ —

ਪਾਰੋਂ ਆਇਆ ਬਾਬਾ ਲਸਕਰੀ

ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕਰ ਗਿਆ ਮਸ਼ਕਰੀ ।

ਇਹ ਗਲ ਸਿਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਿਆ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਪੁਰ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਡਾ ਮਸਦੂਦ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਤਾਰੀਖੇ ਜ਼ਬਾਨੇ ਉਰਦੂ’ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੈਟਰਜੀ ‘ਇੰਡੋ-ਏਰੀਅਨ ਐਂਡ ਹਿੰਦੀ’ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

1100 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੁਰਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਆਪਣੀ ਮੁਸਨਵੀ ‘ਨੂਹ ਸਿਪੋਰਰ’ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ‘ਲਹੌਰੀ’ ਤੇ ਦਿਹਲਵੀ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਲਾਹੌਰੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿਹਲਵੀ, ਨਵੀਨ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤਾ ।

ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕਾਲ ਹਾਲੀ ਉਘੜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਗੁੰਝਾਵਲੀ ਦੀ ਖੋਜ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵਸੂਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਪੁਰ ਅਵੱਸ਼ ਪਿਆ । ਪੂਰਬ-ਫਰੀਦ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕਾਲ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਜੱਗਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਮਾਤ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਪਾਂ ਫੇਰ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ

ਦੇ ਸਹਿਤ ਪੁਰ ਬਹੁਤ ਡੁੰਘਾ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪਿਆ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਸੰਤ ਸੂਫੀ ਤੇ ਭਗਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਪੁਰ ਵੀ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਆਪ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੇਠ ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ, ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤ, ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੂਫੀ ਆਦਿ ਜੋਹੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਕ ਦੀ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਝਾਕਦਾ ਵੇਖ ਸਕੋਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠੀ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਰੰਗ ਗੁੜਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣੀ ਦੇ ਸਾਲੂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੱਤਾ ਰੰਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸੁਹਾਗਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਮੋਢੀ-ਕਵੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤ ਪੁਰ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਅੰਕ ਕੱਢ ਕੇ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮਾਨ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਕਈ ਫਰੀਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਦਿਆਂ ਤਕ ਮਿਠੇ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸਰੰਗ, ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ, ਤੇ ਅਸਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਦੀ ਫਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਵਸਦੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਚਾਨਣ ਦੂਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਤਾਰੇ ਵੀ ਚਮਕਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵ-ਤਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਛਲ ਉਛਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਅੰਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜਾਓ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਮਾਰਗ ਹਾਲੀ ਵੀ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਨ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਕ) ਦੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਮੀਢੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੁਖੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੰਘੀ ਵਾਹ ਨਵੀਂ ਨਵੇਲੀ ਵਹੁਟੀ ਵਤ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸੰਵਾਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸੰਘਾਸਨ ਪੁਰ ਯੋਗ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਜੀਵਨ-ਦਰਪਣ

ਜਨਮ, ਮਾਪੇ ਖਾਨਦਾਨ

ਜਨਮ : 571 ਹਿ: / 1175 ਈ: (ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਲਾਈਡ ਐਂਡ
ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ)
569 ਹਿ: (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ)

ਪਿੰਡ : ਕੋਤਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ (ਮਹਾਰਾਨ ਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ)
ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ 'ਕਹਿਤਵਾਲ', ਤੇ ਕਾਹਤਵਾਲਾ (ਪੰ. 62)
ਤੇ ਸ਼ੇਰੁਲਮਜ਼ਾਲਿਸ ਵਿਚ 'ਕੋਥੀਵਾਲ' (ਪੰ. 219) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਸਿਯਰੁਲ ਆਰਫੀ (ਪੰ. 32) ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖੁਲੂਵਾਲ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ:
'ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ, ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਤਵਾਲ 'ਮਿਰਤੁਲ ਅਸਰਾਰ'
ਵਿਚ (ਪੰ. 542) 'ਖਤਵਾਲਾ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ'
ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਖਾਨੀਵਾਲ' ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਪੰ. 163)

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ 'ਮਹਾਰਾਨ' ਤੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ
ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ 'ਮਸ਼ਾਇਖ-ਕੀ-ਚਾਵਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
(ਵੇਖੋ ਜਨਰਲ ਐਂਡ ਕੈਪਟਨ ਸੀ, ਅਮ. ਵੇਡਜ਼ ਵਾਇਜ਼, ਜਨਰਲ
ਏਜ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਬੰਗਾਲ, ਮਾਰਚ, 1837 (ਪੰ. 193)
ਚਾਵੀ ਮਸ਼ਾਇਖ—ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਇਕ ਪਿੰਡ

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ : ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ (ਕੋਤਵਾਲ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ) (ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ
ਸ਼ਈਬ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪੁਰ ਕੋਤਵਾਲ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ :
(ਸਿਯਰੁਲਆਰਫੀਨ)
(ਪੰ. 32 ਅਤੇ 'ਮਆਰਜ਼ੁਲ ਵਲਾਇਤ' (ਹਥ ਲਿਖਤ)

ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ : ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ਼ੇਖ਼ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਖੁਜੇਦੀ

(ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨੇ 542—43; ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਪੰਨਾ 164
ਰੋਜ਼ਾ ਤੁਲ ਅਕਤਾਬ ਪੰ. 58)

ਦੂਜੇ ਦੋ ਭਰਾ : ਵਡਾ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ

(ਸਿਯਰਲਆਰਫੀਨ—ਪੰ. 32 ਪੁਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ
ਮੁਹੰਮਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ)

ਛੋਟਾ : ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਵਕਿਲ

ਖਾਨਦਾਨ : ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਈਬ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਦ
ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਰਸੂਖ ਸੀ।
ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਜਦ ਕਾਬਲ ਪੁਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫ਼ਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਦੇ
ਉਤਰਿਧਕਾਰੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ (ਸਿਯਰੁਲ ਅੰਲੀਆ
ਪੰਨੇ, 58-59)

ਸਿਜਰਾ : ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ਼ ਸੁਲੇਮਾਨ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਈਬ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ਼ ਯੂਸਫ਼

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ (ਫ਼ਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ)

ਬਿਨ

ਫ਼ਖ਼ਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ

ਬਿਨ

ਸੁਲੇਮਾਨ

ਬਿਨ

ਸ਼ੇਖ਼ ਮਸਊਦ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁਲਾਹ ਵਾਇਜ਼ਲ ਅਸਗਰ

ਬਿਨ

ਵਾਇਜ਼ ਅਲ ਅਕਬਰ ਅਬੁਲਫਤਿਹ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ ਇਸਹਾਕ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ ਨਾਸਿਰ

ਬਿਨ

ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁੱਲਾ

ਬਿਨ

ਅਮੀਰੁਲ ਮੋਮਨੀਨ ਉਮਰ ਫਾਰੂਕ

(ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਪੰਨਾ, 63)

ਇਤਹਾਸਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ
ਸਮਾਂ : ਆਖ਼ਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਸਰੋ ਮਲਿਕ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਅਯੋਗ ਸੀ। ਨਾਇਬ
ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਸੀ।

(ਤਬਕਾਤ-ਇ-ਨਾਸਰੀ, ਪੰ. 26)

ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਪੁਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।
ਉਸ ਨੇ 571 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਨੇ
581 ਹਿ (1185 ਈ.) ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਲੈ ਲਿਆ। 1186 ਈ:
ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਖ਼ੁਸਰੋ
ਮਲਿਕ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਰਜਿਸਤਾਨ ਵਿਚ
ਬਲਰਵਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ 1192
ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ।

(ਰੇਵਰਟੀ, ਪੰ. 458)

ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੈਖ ਹੁਸੈਨ ਜੰਜਾਨੀ ; ਸ਼ੈਖ ਅਲੀ ਹਜ਼ਵੀਰੀ;
ਮੁਸਲਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਟਿਕੇ: ਮਸਊਦ ਸਾਅਦ ਸਲਮਾਨ; ਅਲਬੈਰੂਨੀ;
ਅਬੁਲਫਰਜ ਰੂਨੀ; ਸੁਲਤਾਨ ਸਖੀ ਸਰਵਰ

ਮੁੱਢਲੀ ਕਹਿਤਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਵਿਦਿਆ : ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲ ਤੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮਿਲੇ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ, ਪੰ. 60)

ਮੁਲਤਾਨ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਗਏ । ਸਰਾਏ ਹਲਵਾਈ ਦੇ

ਵਿਖੇ : ਨੇੜੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ੁਦੀਨ ਤਿਰਮਿਜ਼ੀ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮਦਰਸੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ । ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਹਿਫਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਸਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰਦੇ ।

ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਇਥੇ ਹੀ ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਧਾਰਿਆ । (ਖੁਰੁਲ

ਧਾਰਿਆ: ਮਜ਼ਾਲਿਜ਼, ਪੰ. 220) ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ।

(ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ, ਪੰ. 6)

ਬੈਤ ਦੇ ਸਮੇਂ: ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਸੱਯਦ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਬੁਲ-ਮੁਵੱਦੀਅਦ, ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਖਵਾਜਾ ਮਹਿਮੂਦ ਮੁੱਦੀਆਨਾ ਦੋਜ਼ ਜੇਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ।

(ਅਖਬਾਰੁਲ ਅਖਯਾਰ, ਪੰ. 45)

‘ਸਿਯਰੁਲਆਰਫੀਨ ਪੰਨਾ 36 ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹੇ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ! ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਆਪ ਕੰਧਾਰ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਰਹੇ ।

ਖਵਾਜਾ ਮੁਈਅਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪੁਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਕਾਕੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ‘ਚਿਲ੍ਹਾ-ਇ-ਮਾਅਕੂਸ’ (ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ, ਪੈਰ ਉਤਾਂਹ ਕਰਕੇ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨੀ) ਕੱਟੇ । ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ ਪੰ. 401) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਦਾਉਦੀ ਰੋਜ਼ੇ (ਹਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣਾ) ਰਖਦੇ ਸਨ ।

ਉਹ ਹੱਜ਼ੁ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਉਮਰ ਅਜ਼ੋਧਨ ਵਿਖੇ ਬੜੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੱਟੀ ।
ਨਹੀਂ ਗਏ:

ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ: ਖਵਾਜਾ ਬਖਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ । ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂਰ ਤੁਰਕ ਜਦ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਵਾਅਜ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਪੁਰ ਕਹਿ ਉਠੇ, ਮੁਸਲਮਾਨੋ ! ਸਰਾਫ-ਇ-ਸੁਖਨ

ਸ਼ਿਅਰ (ਦਾ ਪਾਰਖੂ) ਆ ਗਿਆ ਹੈ !' ਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ । (ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ ਪੰ. 166-200)

ਆਪ ਇਥੇ 19 ਜਾਂ 20 ਸਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪਿਛੋਂ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕ-ਪਟਨ) ਵਿਖੇ : ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਪਿਛੋਂ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਕਹਿਤਵਾਲ ਆ ਗਏ ਤੇ ਝਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕ ਪਟਨ) ਨੂੰ ਏਕਾਂਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ । ਇਥੇ ਆਪ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤਕ ਰਹੇ । ਇਥੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਸਦ ਭੇਜਿਆ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮੁੜਦੀ ਵੇਰ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਖਾ ਗਿਆ ।

ਪਰਵਾਰ : ਆਪ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਵੱਡਾ ਸੀ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਇਸ਼ਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਲੜਕੇ ਬਾਲੇ ਸਨ । (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ) 'ਖ਼ੈਰੂਲ ਮਜਾਲਿਸ' ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਬੇਗਮਾਂ ਸਨ ।

ਲਿਬਾਸ : ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਸ਼ੇਖ਼ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਤਵਾਲ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਲੀਰਾਂ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਵੀ ਆਪਦੇ ਕਪੜੇ ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰ ਸਨ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ, ਪੰ. 63) ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬਿਸਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੇਵਲ ਇਕ ਭੂਰੀ (ਗਲੀਮ) ਸੀ, ਜਿਸ ਪੂਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਕ ਸੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ । ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਮੰਜੀ ਸਰਹਾਨਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਅਸਾ (ਡੰਡਾ) ਚੁੰਮ ਕੇ ਸਰਹਾਣੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ।

ਖੁਰਾਕ-ਰੋਜ਼ੇ : ਆਪ ਅਕਸਰ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਦੇ (ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ ਪੰ. 184) ਸਵੇਰੇ ਕੋਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾ ਖਾਂਦੇ । ਰੋਜ਼ਾ ਇਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਗਲਾਸ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਮੁਨੱਕੇ ਹੁੰਦੇ । ਅੱਧਾ ਪੀ ਲੈਂਦੇ, ਬਾਕੀ ਦਾ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ । ਰੋਟੀ ਜਵਾਰ ਦੀ ਖਾਂਦੇ ।

ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਜੀਵਨ : ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਜਾਬਤੇ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀ, ਪੰ. 386) ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਦੋ ਘੰਟੇ

ਜਿਸਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਡਿਗੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਆਪ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ । ਉਹ ਸਦਾ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ । ਜ਼ੁਹਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ । ਮਿਲਨੀ ਪਿਛੋਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਨਿਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ।

(ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ, ਪੰ 203)

ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾ ਇਫਤਾਰ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਂਦੇ । ਕਈ ਵੇਰ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਜਾਂ ਮੌਲਾਨਾ ਰਕਨੁੱਦੀਨ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ । ਸ਼ੇਖ ਦਿਨ ਦਾ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਦੇ ਅਰਥਾਤ 'ਇਮਰੋਜ਼ ਚਿਹ ਗਸ਼ਤ ਵਾ ਚਿਹ ਹਾਲ ਬੂਦ', 'ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ' ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰਖਦੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਨਿਜੀ ਮੁਖ ਸੇਵਕ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ : ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸਾਂ ਸੇਵਕ : ਸੇਵਕਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ । ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਦਰਬਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ । ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਗਿਰਦ: ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਸਵਿਸਤਾਨੀ, ਗੋੜਵਈ, ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦੇ ।

ਈਸ਼ਾ : ਨਿਜੀ ਸੇਵਾਦਾ

ਅਖੀਮੁਬਾਰਕ : ਗੁਲਾਮ

(ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ)

ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ :

- (1) ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ
- (2) ਸਯੱਦ ਮਹਿਮੂਦ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਕਿਰਮਾਨ ਦਾ ਸੰਦਾਗਰ
- (3) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ-ਬਦਾਇਉਂ, ਦਿਲੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ
- (4) ਹਮੀਦ : (ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਮਲਕ ਤੁਗਰਿਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸੀ।
- (5) ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲ ਹਾਂਸਵੀ : (ਪਹਿਲਾਂ ਖਤੀਬ ਸੀ)
- (6) ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ।
- (7) ਨਾਸਿਰ (ਵਿਦਵਾਨ)
- (8) ਨਵੀ ਸਿੰਦਾ (ਮੁਨਸ਼ੀ)

ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ: ਮਿਤੂ: 5, ਮੁਹਰਰਮ, 664 ਹਿ:/15 ਅਕਤੂਬਰ, 1265 ਈ. ਤਿੰਨ ਵੇਰ

‘ਇਸ਼ਾ’ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਡਿਗ ਪਏ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਯਾ ਹੱਈ ਯਾ ਕਯੂਮ (ਐ. ਸਦ ਜੀਵਤ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ !) ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਏ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ ; ਪੰ 91) ਇਹ ਚੌਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਟੁਰਦੇ ਬਣੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀਨ ਹਮਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਵਸ ਹੋਏ (1256 ਈ.)

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਖਾਰਜੀ, (1259 ਈ.)

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ (1262 ਈ.)

ਤੇ ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ (1265 ਈ.)

ਪਿਛੋਂ ਗੱਦੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਦਿਲੀਓਂ ਦਾ ਮਾਲਕ : ਆਇਆ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਚੋਲਾ, ਚਟਾਈ, ਅਸਾ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤੂ ਦੇਕੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣੀਆਂ । ਉਹ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਝਗੜੇ ।

ਅੰਤਲੀ ਖਾਹਸ਼: ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਚੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ‘ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ‘ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ’ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ।

ਆਪ ਦਾ ਸਪੁਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਇਆ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਨ ਜਾ ਸਕਿਆ । ਬਾਹਰ ਹੀ ਇਕ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤਾ, ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨਾਉਣ ਲਈ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸਿਆਣਾ ਸੀ । ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਜੇਕਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦਬਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕੀ ਤਾਂ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਹੋਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬਾਹਰ ਮੁੜ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ । ਸਾਡੀ ਕਿਸ ਖਬਰ ਲੈਣੀ ਏ । ਉਸ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, ਜਿਸ ਪੁਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਘਰ ਹੀ, ਜਿਥੇ ਅਜ ਆਪਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ (ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ ਪੰਨੇ 86-91) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤ ਵੇਲੇ

ਖਫਨ ਲਈ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਫਨ ਲਈ ਚਿਟੀ ਚਾਦਰ ਦਿਤੀ। ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਢਾਹ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਇਟਾਂ ਨਾਲ ਮਕਬਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਉਸ ਪੁਰ ਪੱਕਾ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਪਿਛੋਂ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ।

(ਪੰਜਾਬ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ-ਜਿਲਦ 2, ਪੰ. 5)

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਸਨ, ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ।
ਉਤਰਿਧਕਾਰੀ :

- (1) ਖਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ
- (2) ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ
- (3) ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
- (4) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ
- (5) ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ
- (6) ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ
- (7) ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾ
- (8) ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਲੀਫੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਕੇਵਲ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

- (1) ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ
- (2) ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ
- (3) ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ
- (4) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ
- (5) ਸ਼ੇਖ ਆਰਿਫ਼
- (6) ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ
- (7) ਮੌਲਾਨਾ ਫਖ਼ਰੁੱਦੀਨ ਸਫ਼ਾਹਾਨੀ

(ਮਆਰਜੁਲ ਵਿਲਾਇਤ, ਜਿਲਦ 1.ਪੰ. 268)

ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕ : ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਆਪ ਮੁਖ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ। 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ ਮਆਰਿਫ਼' ਪੁਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ੁਰਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ।

(ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ)

ਕਾਜੀ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਦੇ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਆਪ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ।

ਆਪ ਪਾਸ ਇਕ ਵਡਾ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੀ ।

(ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ, ਪੰ. 187)

ਅਰਬੀ ਵਿਯਾਕਰਣ ਪੁਰ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ ।

ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ :

ਫ਼ਰੀਦ : ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ।

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ।

ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਸੂਫੀਜ਼ ਵਰਕ ਇਨ ਦੀ ਅਰਲੀ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਉਰਦੂ ਲੈਂਗੂਏਜ' (ਪੰਨੇ 6-7) ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਅਬਦਲ ਵਾਹਿਦ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਬ ਸਨਾਬਿਲ' (ਰਚਿਤ 1561 ਈ. ਪ. 58) ਵਿਚ ਆਪਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ।

(ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫ਼ਰੀਦੀ)

ਜ. ਸ. ਸ.

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ-ਵੰਸ ਤੇ ਵੰਸਾਵਲੀ

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮਾ ਫਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਬੁਲ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਿਨ ਅਦਹਮ ਦੁਆਰਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫਾਰੂਕ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦਿਹਲਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੈਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੈਮਾਨ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗੌਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਸਨ ਫੇਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਸੂਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਖੋਤਵਾਲ ਆਏ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਗਏ। ਇਥੇ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਜਨਮੇ। ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸਮ ਖਾਤੂਨ ਮੁਲਾਂ ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਖਜੰਦੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸਨ।

ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡ-ਵੱਡੇ

ਪਰੰਤੂ ਸਿਬਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਿਕੜਦਾਦਾ ਫਰੁਖਸ਼ਾਹ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸੀਰਾਜ਼ਾ ਬਿਖਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਫਰੁਖਸ਼ਾਹ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਮਾਲ ਮਤਾਹ ਦੇ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਦੇ ਦਾਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਐਬ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਕਸੂਰ ਆ ਠਹਿਰੇ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬੜੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੇ-ਵਕਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਰਮਾਨ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਦਿਲ ਚਾਹੇ ਸੇਵਾ ਕਰੋ। ਸ਼ੈਖ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸੈ ਸਾਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਇਸ ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਖੋਤਵਾਲ ਆਪ ਦੇ ਸਪਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਪਾਰਸਾ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਚਾਟ ਲਾਈ ਸੀ ।

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਿਨ-ਅਦਹਮ ਬਲਖ ਦੇ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਹਾਣੀ ਕਿ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ? ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਪੁੱਛਿਆ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ? ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ । ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਖਿਆ ਜਾ, ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਕੀ ਦਰਜਾ ਹੈ ? ਆਖਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ-ਬਿਨ-ਖ਼ਤਾਬ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੀਰੋ ਹਨ । ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ । ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਬੱਦੁੱਲਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਉਮ-ਕਲਸੂਲ-ਪੁਤਰੀ-ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਪੁਤਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਧੇ ਸੱਯਦ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ ਸਤਾਰਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫ਼ਾਰੂਕ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਪੂਰਾ ਸ਼ਜ਼ਾਰਾ-ਨਸਬ ਇਉਂ ਹੈ:—

ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫ਼ਾਰੂਕ (634-644 ਈ.)

ਅਬਦੁੱਲਾ

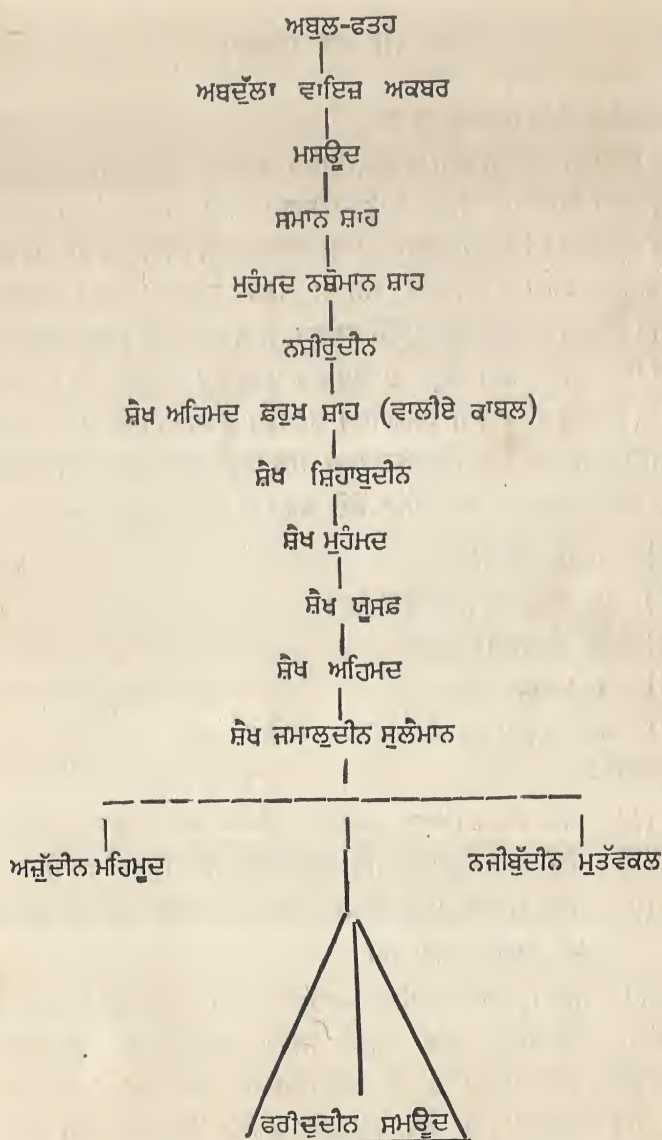
ਨਾਸਿਰ

ਸੁਲਮਾਨ

ਅਦਹਮ

ਇਬਰਾਹੀਮ (ਵਾਲੀਏ ਬਲਖ)

ਇਸਹਾਕ

ਖਵਾਜਾ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਸੇਰੇ ਭਰਾ ਸਨ ।

ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ

ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ । ਪਹਿਲੀ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ (ਗੁਲਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਪੁਤਰੀ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਤੀਜੀ ਸਕਰ । ਸ਼ਾਰਦਾ ਤੇ ਸਕਰ ਦੋਵੇਂ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਸਨ । ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਗੰਜੇ ਸਕਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਸਨ : ਇਕ ਹਜ਼ਬਰਾ ਪੁਤਰੀ ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਬਲਬਨ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਬੀਬੀ ਉਮੇ ਕਲਸੂਮ, ਜੋ ਬੇਵਾ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਿਕਾਹ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਗ ਪੁਤਰ ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁਲਾ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ । ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ ਵਾਲਾ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ, ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ, ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੇ ਪੋਟੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :—

- (1) ਸ਼ੈਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁਦੀਨ
- (2) ਸ਼ੈਖ ਬਦਰੁਦੀਨ (ਸਾਹਿਬ ਸੱਜਾਦਾ)
- (3) ਸ਼ੈਖ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਸ਼ਹੀਦ
- (4) ਸ਼ੈਖ ਯਾਕੂਬ
- (5) ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਜੋ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫੌਤ ਹੋ ਗਏ)

ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ : —

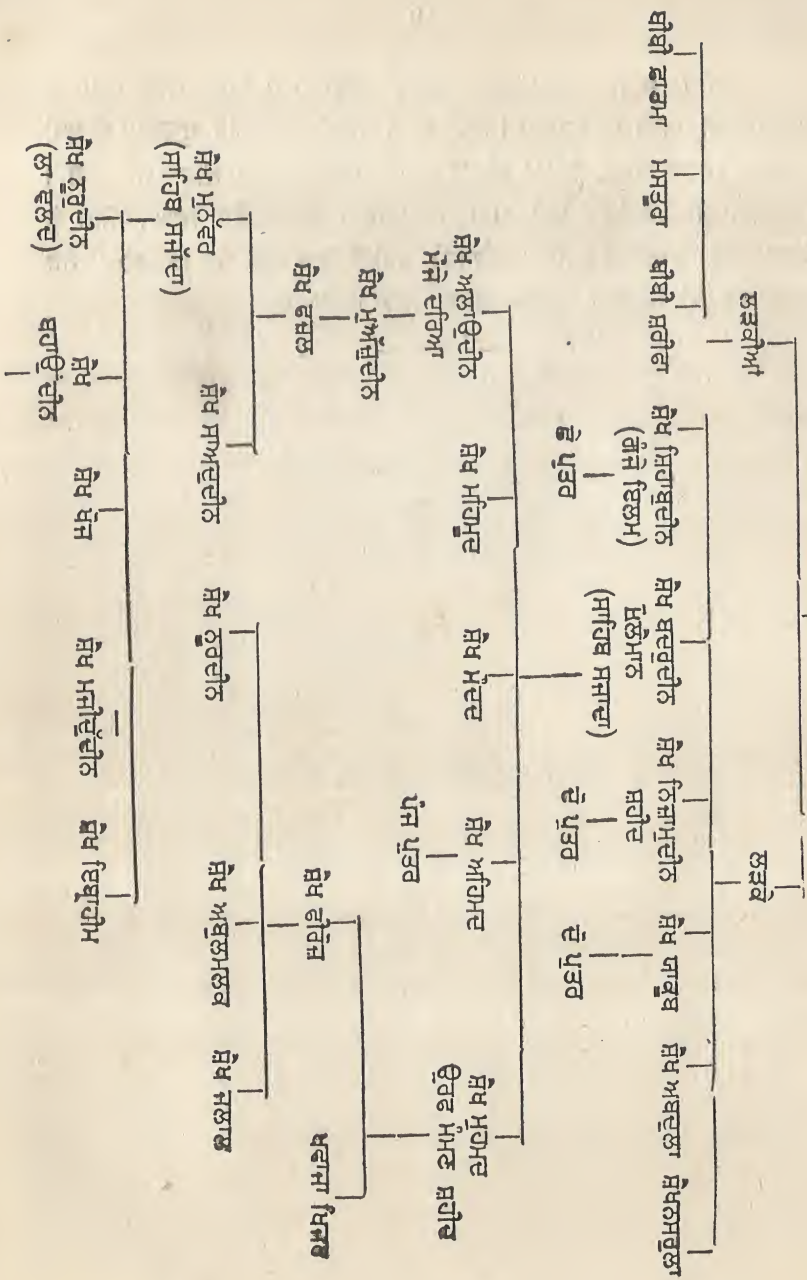
- (1) ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨਾਲ ਬਿਹਾਈ ਗਈ ਸੀ ।
- (2) ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਮਸਤੂਰਾ (ਸ਼ੈਖ ਉਮਲ ਸੂਫੀ ਨਾਲ ਬਿਹਾਈ ਗਈ) ।
- (3) ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫਾ (ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੇਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੋਟੇ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ)

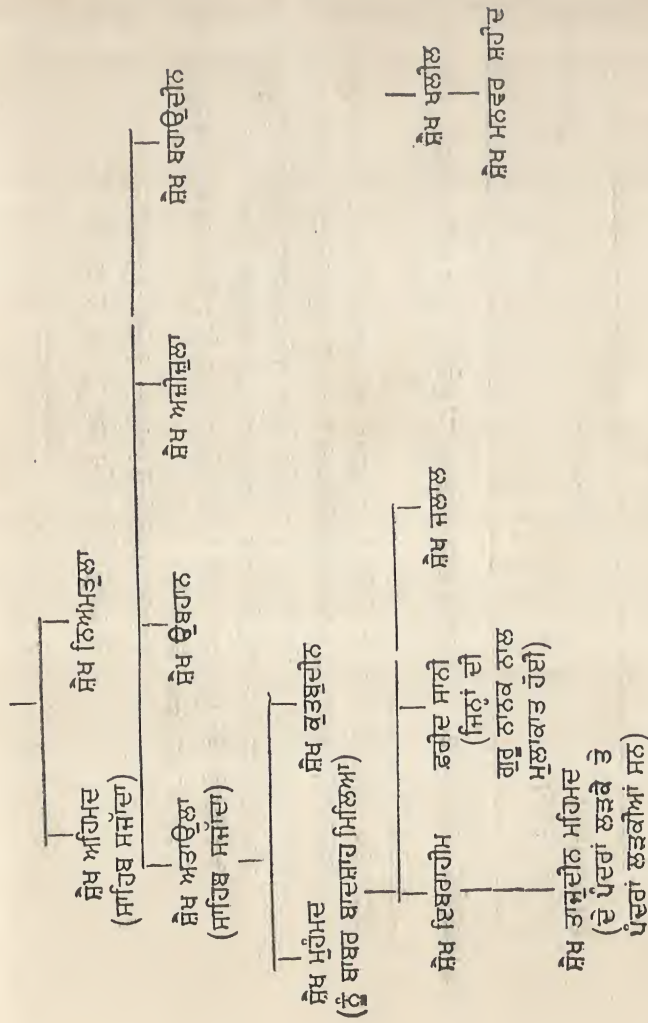
ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁਲਾ 'ਗੰਜੇ ਸਕਰ' ਦੇ ਮੁਤਬੱਨਾ ਸਨ । ਆਪ ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਤੋਂ ਛੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁੱਦੀਨ, ਸ਼ੈਖ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸ਼ੈਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਤੇ ਸਕਰ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸ਼ੈਖ ਯਾਕੂਬ ਤੇ ਸ਼ੈਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ।

ਸ਼ੈਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਮ ਸਾਨੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਨੂਰੁਦੀਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ 1033 ਹਿਜਰ, 1624 ਈ. ਤਕ ਦਾ ਸ਼ਜਰਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ਨੰ: 12-13) ਅਗੇ ਆਪ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ । ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ 'ਗਜ ਸ਼ਕਰ'

1. ਸ਼ੇਖ ਫੇਜ਼ੁਲਾ
2. ਸ਼ੇਖ ਫਤਹਉਲਾ
3. ਸ਼ੇਖ ਗਜਨਫਰਅਲੀ
4. ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਕੁਤਾਲ
5. ਸ਼ੇਖ ਅਮਾਨੁੱਲਾ
6. ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਾਹਿਦ
7. ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਮੱਕੀ
8. ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ
9. ਸ਼ੇਖ ਹੁਸਨ ਮਹੰਮਦ
10. ਸ਼ੇਖ ਕਰਮੁੱਲਾ
11. ਸ਼ੇਖ ਬਰਖਰਦਾਰ
12. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਮੁਹੰਮਦ
13. ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨਦੀਨ
14. ਸ਼ੇਖ ਹੁਸੈਨ ਮੁਹੰਮਦ
15. ਸ਼ੇਖ ਐਨੁਦੀਨ

ਸ਼ੈਖ ਫਜ਼ਲਾ
(ਸਾਹਿਬ ਸਜ਼ੱਦਾ)

ਸ਼ੈਖ ਇਬਰਾਹੀਮ
(ਸਾਹਿਬ ਸਜ਼ੱਦਾ)

ਸ਼ੈਖ ਆਰਿਫ

ਸ਼ੈਖ ਫਜ਼

ਸ਼ੈਖ ਮਅਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ੈਖ ਮੁਹੰਮਦ

ਸ਼ੈਖ ਅਲਾਬਖਸ਼

ਸ਼ੈਖ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ

ਸ਼ੈਖ ਖਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੈਖ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ

ਨੋਟ:—ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਤੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਲਮ-ਦੋਸਤ ਖੋਜੀ ਭਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਬ ਸਜ਼ੱਦਾ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਸੀਂ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੈਖ ਦੇ ਇੰਨੇ ਪੁਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਲਗ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਥੈ ਤੈਂਡੈ ਮਾਪਿਆਂ, ਜਿਨੀ ਤੂੰ ਜਣਿਓਹਿ ।
ਤੈ ਪਾਸਹੁ ਓਇ ਲਦਿ ਗਏ, ਤੂੰ ਅਜੇ ਨ ਪਤੀਣੋਹਿ ।”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਨਾਮ
ਕੁਤਬ-ਉਲ-ਮਵਾਹਦੀਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

1. ਖੁਾਜਾ	ਫਰੀਦ	2. ਮਖਦੂਮ	ਫਰੀਦ
3. ਬਾਬਾ	"	4. ਸ਼ਾਹ	"
5. ਮੌਲਾਨਾ	"	6. ਹਾਜ਼ੀ	"
7. ਦਰਵੇਸ਼	"	8. ਮਸਕੀਨ	"
9. ਆਜਿਜ਼	"	10. ਫਕੀਰ	"
11. ਗਰੀਬ	"	12. ਮਵਾਹਿਦ	"
13. ਮਸਊਦ	"	14. ਮਹਿਮੂਦ	"
15. ਮਕਸੂਦ	"	16. ਚਿਸ਼ਤੀ	"
17. ਜੋਧਨੀ	"	18. ਹਾਮਦ	"
19. ਹਮੀਦ	"	20. ਕਾਮਿਲ	"
21. ਮੁਕੰਮਿਲ	"	22. ਖਾਦਿਮ	"
23. ਮੁਤਵੱਕੁਲ	"	24. ਸਾਲਿਕ	"
25. ਮਸਾਲਿਕ	"	26. ਜ਼ਾਹਿਦ	"
27. ਆਬਿਦ	"	28. ਆਲਿਮ	"
29. ਸਾਦਿਕ	"	30. ਸਾਬਿਰ	"
31. ਸ਼ਾਕਿਰ	"	32. ਅਮਾਮ	"
33. ਮੁਜਤਹਿਦ	"	34. ਮੁਤਦੀਯਨ	"
35. ਮੁਤੱਕੀ	"	36. ਮੁਜਤਹਿਬ	"
37. ਮੁਰਸ਼ਿਦ	"	38. ਬਰਹੱਕ	"
39. ਵਕੀਲ	"	40. ਖਾਲਿਸ	"
41. ਮੁਖਲਿਸ	"	42. ਆਸ਼ਿਕ	"
43. ਆਰਿਫ	"	44. ਆਜ਼ਮ	"
45. ਮੁਅਜ਼ਮ	"	46. ਹਾਦੀ	"
47. ਮਹਿਦੀ	"	48. ਵਲੀ	"
49. ਸ਼ੇਖ	"	50. ਕੁਤਬ	"
51. ਗੌਮ	"	52. ਮਗ਼ੈਸ	"

53. ਸਯਾਹ ਫਰੀਦ
55. ਕਬੀਰ „
57. ਸ਼ਕਰਬਾਰ „
59. ਹਬੀਬ „
61. ਮਕਬੂਲ „
63. ਸਾਹਿਬ „
65. ਮੁਦਕਿੱਕ „
67. ਖੈਰ „
69. ਸੁਲਦਾਨ „
71. ਫਾਜਿਲ „
73. ਦਮ „
75. ਅਵਲ „
77. ਜ਼ਾਹਿਰ „
79. ਜਲ „
81. ਬੱਰ „
83. ਯਹੀਆ „
85. ਨੂਰੱਲਾ „
87. ਫਜ਼ਲੁੱਲਾ „
89. ਸਿੱਬਸੁੱਲਾ „
91. ਅਹਿਲੇ ਅੱਲਾ „
93. ਸਿਰਅੱਲਾ „
95. ਰੂਹਿਅੱਲਾ „
97. ਮੁਹੀਤੁਲਾ „
99. ਮੁਸ਼ਕਲਕੁਸ਼ਾ „
101. ਯਾਹੱਕ „

54. ਜਹਾਂਗਸ਼ਤ ਫਰੀਦ
56. ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ „
58. ਫਰੀਦੁਲ ਹੱਕ „
60. ਅਜ਼ੀਜ਼ „
62. ਸੂਫੀ „
64. ਮੁਹਕਿਕ „
66. ਖੈਰਫਰੀਦ „
68. ਮੁਖਬਿੱਰ „
70. ਬੁਰਹਾਨ „
72. ਵਾਸਿਲ „
74. ਕਦਮ „
76. ਆਖਿਰ „
78. ਬਾਤਿਨ „
80. ਬਲ „
82. ਬਾਹਿਰ „
84. ਯਮੀਤ „
86. ਨਜ਼ਰੁੱਲਾ „
88. ਫੈਜ਼ੁਲਾ „
90. ਨੁਕਤਾ-ਤੁਲਾ „
92. ਆਸ਼ੁਤੁਲਾ „
94. ਅਜੀਜ਼ੁਕੱਲਾ „
96. ਅਬਦੁਲਾ „
98. ਕੁਤਬਲਅਕਤਾਬ „
100. ਹਾਜ਼ੀਉਲ ਹਾਜ਼ਤ „

ਇਹ ਨਾਮ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿਦਕਵਾਨਾਂ, ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਇਛਾ-ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਸਗਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਰਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ (1173-1266) ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਚਾਸਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਪੂਰਬ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਥੋਲੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਤਰਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਉਹ ਮੋਢੀ ਤੇ ਮੀਰੀ ਹਨ । ਇਸ ਨਾਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੈਫਲਮਲੂਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਵਲ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਅੱਵਲ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ,

ਆਰਫ ਅਸਿਲ ਵਲਾਇਤ ।।

ਹਿਕ ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਜੁਬਾਨ ਉਹਦੀ ਦਾ,

ਰਾਹਬਰ ਰਾਹੈ ਹਦਾਇਤ ।।

‘ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਖਾਜ਼ਾ ਮਸਊਦ ਸੱਯਦ ਦੇ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਸਊਦ (ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹਨ ਜੋ 994 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋਏ । ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਖਸ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ । (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ ਸਫਾ 21) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ, ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਇਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ, ਦੁਬੇਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਜ਼ਾਬਰ ਹਾਕਮ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਉਚਤਾ:—

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁੰਬਕ ਭਰੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਜੋ ਫ਼ਰੂਖ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਖ਼ਾਨਦਾਨੇ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਜਵਾਈ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਰੀ ਸਰਹਿੰਦ ਸ਼ਰੀਫ ਵਾਲੇ ਆਪ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਪੁਤਰੀ ਦਾ ਨਕਾਹ ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਭੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਸ਼ਾਹ ਕਾਕੀ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਰ-ਸਿਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਉਂ ਹੈ:

ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ

ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਹੁਸੈਨ ਬਸਰੀ

ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧੱਮ

ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ

ਮੁਈਅਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਜਮੇਰੀ

ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਿੱਲੀ (ਵਫ਼ਾਤ 1235)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ (1266 ਈ.)

ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ (1325 ਈ.)

(ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਜ਼ਰਾ ਨਸਬ ਸਤਾਰਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧੱਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੀਹ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਖਲੀਫਾ ਸਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਰਦਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਸਿਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ;

(1) ਨਜ਼ਰ ਹੁ ਕੁਰੇਸ਼

(2) ਮਾਲਿਕ

- (3) ਫਹਰ
- (4) ਗਾਲਿਬ
- (5) ਲਵਾ
- (6) ਕਾਅਬ
- (7) ਅਦਾ
- (8) ਫਰਤ
- (9) ਅਬਦ
- (10) ਰਿਆਹ
- (11) ਅਬਦੁਲ ਗਰਾ
- (12) ਤਕੀਲ
- (13) ਅਲਖਤੀਬ
- (14) ਹਜ਼ਰਤ ਫਾਰੂਕੁਲ ਆਜ਼ਮ ਉਮਰ
- (15) ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ
- (16) ਸ਼ੇਖ ਨਾਸਰ
- (17) ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ
- (18) ਅਬੁਲ ਫਤਹ, ਵਾਇਜ਼ੁਲ ਅਕਬਰ
- (19) ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਵਾਇਜ਼ੁਲ ਸ਼ਗਰ
- (20) ਸ਼ੇਖ ਮਸਊਦ
- (21) ਸੁਲੇਮਾਨ
- (22) ਫਖਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ
- (23) ਫਰੁੱਖ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੀ
- (24) ਸ਼ੇਖ ਯੂਸਫ
- (25) ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ
- (26) ਸ਼ੇਖ ਸ਼ੁਈਬ
- (27) ਸ਼ੇਖ ਸੁਲੇਮਾਨ
- (28) ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਧਾਰਮਕ ਉੱਚਤਾ :—

ਇਸ ਉੱਚਤਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰੱਜ ੨

ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ, ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਵਾਰ ਪੀਰਾਂ ਦੀ, ਮਹਲਾ 7 ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਫਲ ਕਮਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸਲੋਕ :

ਆਪ ਅਲੇਖ ਅਲੱਖ ਆਪ ਦੂਸਰ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ ।
ਜੋ ਤੋਹਿ ਲਾਇ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਜਾਹਰ ਤਹਿ ਲੋਇ ।

ਪਉੜੀ :

ਸ਼ੇਖ ਟੀਹਰ ਮੁਲਤਾਨ ਕਾ ਜਿਨ ਸਚੇ ਨੋਹੁ ਲਗਾਇਆ ।
ਮਕੇ ਲਾਲ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਹੈ, ਕਹਿ ਸਹੀ ਖੁਦਾਏ ਧਿਆਇਆ ।
ਪੀਰ ਬਹਾਵਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਕਾ, ਜਿਸ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਭਾਇਆ ।
ਪੱਟਣ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੈ ਕਰ ਮਿਹਨਤੁ ਅਲਹੁ ਪਾਇਆ ।
ਸਰਸੇ ਪੱਤਣ ਜੱਸਾ ਲੁਹਾਰ ਦਿਲ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਵਸਾਇਆ ।
ਪੀਰ ਬਨੋਈ ਸੁਨਾਮ ਕਾ, ਦਿਨ ਦੂਜਾ ਭਾਓ ਚੁਕਾਇਆ ।
ਸਭ ਤੇਰੀ ਪਨਹਿ ਖੁਦਾਇਆ ।

(ਸਿਖੀ ਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫਾ 94)

ਪੀਰ ਬਖਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਵਾਓ-ਵਰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ,
ਆਸ਼ਿਕ ਪਲਕ ਨਾ ਮੂਲ ਵਸਾਰਦੇ ਜੀ ।
ਰੂਮ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ,
ਨਸ਼ਰ ਹੋਏ ਨੇ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀ ।
ਕੁਲ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ,
ਸਿਦਕਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਉਤਾਰਦੇ ਜੀ ।
ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਸਵਾਲੀ ਆ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,
ਮਿਨਤਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਜੀ ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਲੀ ਇਉਂ ਹੈ :

ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਪੀਰ ਮੁਈਅਨਦੀਨ,
ਗੋਸਾਂ ਦਾ ਕੁਬਤ ਫਰੀਦ ।
ਜ਼ਿਆਰਤ ਚਲਣਾ ਪੀਰ ਦੀ,
ਰਾਹੀਂ ਘਤ ਵਹੀਰ ।
ਬੋਲਣ ਕੁਮਰੇ ਕੁਮਰੀਆਂ,
ਜਾਣ ਫਰੀਦ ਫਕੀਰ ।
ਨੰਗਿਆਂ ਦਿੰਦਾ ਕਪੜੇ,
ਭੁਖੇ ਭੋਜਨ ਖੀਰ ।

ਆਸ ਕਰ ਆਵਨ ਮੰਗਤੇ, ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕਸ਼ਮੀਰ ।

ਆਸ ਪਚਾਉਂਦਾ ਅਜਮਲ ਦੀ, ਮੇਰਾ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਵਲ ਪੀਰ ।
(ਪਰੇਸ਼ ਕਹਾਣੀ)

ਫਰੀਦ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਿਆ ? ਉਪਰਲੀ ਕਲੀ ਵਿਚ ਗਸ, ਕੁਤਬ, ਸ਼ੇਖ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ; ਸੱਯਦੁਲ ਅਕਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ 101 ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਸਨ : ਖਾਜ਼ਾ, ਬਾਬਾ, ਮੌਲਾਣਾ, ਹਾਜ਼ੀ, ਦਰਵੇਸ਼, ਆਜਿਜ਼, ਗ਼ਰੀਬ, ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ੇਖ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਜੋਸ਼ਨੀ ਹਮੀਦ, ਜ਼ਹਿਦ, ਆਲਿਮ, ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੁਸ਼ਾ, ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ, ਜਗਗੰਜ਼ਤ, ਕੁਤਬੁਲ ਅਕਤਾਬ, ਹਾਜ਼ੀਉਲਹਾਜ਼ਤ ਆਦਿ । ਫੇਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮਸਉਦ ਸੀ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਨੇਤਾ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੇ (ਰੱਬ ਉਸ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਪਾਕ ਰਖੇ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਮਨਾਮੀ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਇਹ ਫਰੀਦ (ਅਰਥਾਤ ਤਸਬੀਹ ਦਾ ਮੁਖ ਮਣਕਾ, ਸਮੈਰੂ) ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ।

ਫੇਰ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਦਾਨ ਮਾਰ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਹ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਵਾ ਉਸ ਉੱਚੇ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰੱਬ ਦੇ ਜਮਾਲ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇ ਮਤਲਬ ਸਿੱਧੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਸਰਬਤ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਉਸ ਨੇ ਸਿਦਕ, ਯਕੀਨ ਤੇ ਫਕੀਰੀ ਦੀ ਗੋਦੜੀ ਹਜ਼ਰਤ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ (ਖ਼ੁਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਖੇ) ਪਾਸੋਂ ਪਹਿਨਣ ਦਾ

ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਤੇ ਤਨਹਾਈ ਹੱਦ ਤੀਕ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਮਸਕੀਨਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰੋਟੀ ਦੀ ਇਕ ਬੁਰਕੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵੀ ਇਲਮ ਦਾ ਧਨੀ ਸੀ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਮਾਰਚ 1959 ਸਫਾ 21-22 ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਲਖ)

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਬਿਆਨੀ ਗਈ ਰਵਾਇਤ ਭੀ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮਿਅਰਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਤਸ਼ਰੀਫ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਿਆਈ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਖਾਧੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ।

ਮੁਦਲੇ ਹਾਲਾਤ :—ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਾਹਕੇ ਵਿਚ ਜਦ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਦ ਕਾਬਲ ਉਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਤੁਰਾਨ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਹੈ ਤਹਿ ਤੇਗ ਕਰ ਕੇ ਕਾਬਲ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕਾਬਲ ਛੱਡ ਕੇ ਕਸੂਰ ਆ ਵਸੇ। ਕਸੂਰੋਂ ਮੁਲਤਾਨ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਕਰਦੇ ਅਖੀਰ ਖੋਤਵਾਲ (ਇਲਾਕਾ ਮਲਤਾਨ) ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਚਾਉਲੀ ਮਸ਼ਾਇਖ ਹੈ, ਆ ਵਸੇ। ਇਥੇ ਯਕਮ ਰਮਜ਼ਾਨ 569 ਹਿਜਰੀ (1173 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਪ ਦੁਧ ਨਾ ਪੀਤਾ, ਮਾਨੋਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ:---ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਰਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅੱਬਾਸ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਇਕ ਰੁਕਨ ਮੌਲਵੀ ਵਜ਼ੀਰੁਦੀਨ ਖਜ਼ੂਦੀ ਨੇ ਆਪਨਾ ਲ-ਪਾਲਕ ਬਨਾਇਆ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਬੜੇ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਰਾਤ ਇਸ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਘਰ ਚੋਰ ਆ ਵੜਿਆ ਤੇ ਉਹ

ਅਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੜੇ ਵਲੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ । ਜਦ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਚੋਰ ਦੀ ਦਿਲੀ-ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੋਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜੂਨ, 1959 ਸਫ਼ਾ 9)

ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਰਮ ਵਲ ਮੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਈ ।

ਬੇ ਬੰਦਗੀ ਰਬ ਦੀ ਕਰੋ ਬਾਵਾ,

ਤੁਸਾਂ ਰਾਹ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦਾ ਮੱਲਣਾ ਏ ।

ਮਤੀ ਦੇਇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਨਿਤ ਮਾਈ,

ਤੁਸਾਂ ਕਹੇ ਅਸ ਡੇ ਤੇ ਚਲਣਾ ਏ ।

ਜੇਕਰ ਜੀਵਦਾ ਮਰ ਕੇ ਫੇਰ ਜੀਵੇ,

ਦਰ ਦਸੇ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦਾ ਝੱਲਣਾ ਏ ।

ਦੇਂਦੀ ਤਾਘ ਸਲਾਕ ਹੈ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,

ਜਿਹਦਾ ਨਫਰ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਘੱਲਣਾ ਏ ।

ਇਉਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੱਥ ਸੀ ।

ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ:—ਰਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਣੇ ਪਾਏ ਗਏ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਕੰਠ ਕੀਤਾ । ਫੇਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਦਰਸੀ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਮੌਲ ਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ । 16 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਆਪ ਹੱਜ਼ ਨੂੰ ਗਏ । ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਤਸਵਫ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ । ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹ ਜ ਦੀਨ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ, ਜਦ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਨਾਫ਼ਾ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਆਪ ਦਾ ਮੌਲ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਛਿਆ, 'ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ' ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ ? ਆਪ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ 'ਨਾਫ਼ਾ' ਅਰਥਾਤ ਨਫੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ । ਖਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਨਫ਼ਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ, ਪਰ ਖਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰੋ, ਫੇਰ ਤਸਵੱਫ਼ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਹਲ ਸੂਫੀ ਇਕ ਮਖੋਲੀਏ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਗਦਾਦ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਸ਼ੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਸੈਫ਼ਦੀਨ ਬਾਖਰਜੀ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜਕਰੀਆ, ਫ਼ਰੀਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੇਸ਼ਾਪੁਰੀ ਆਦਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਫ਼ਾਸ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਏਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਅਰਾਕ, ਖੁਰਾਸਾਨ ਸਾਵਰੁਨਿੰਹਿਰ, ਅਤੇ ਮੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਖਾਜ਼ਾ ਕਾਕੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੀਰ ਦੀ ਬਾਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ੁਹਦ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਮੀਮ ਸਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਖੁਦਾਇ ਕੀਤੀ,

ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਦਿਲੀ ਵਲ ਜਾਵਨੇ ਦਾ।

ਖਾਜ਼ੇ ਕੁਤਬ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਖੈਰ ਤੇਰਾ,

ਉਹਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਾਗ ਲਗਾਵਨੇ ਦਾ।

ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪਹੁੰਚਤਾਈ,

ਜ਼ੋਰ ਨਬੀ ਦੀ ਉਮੱਤ ਬਖਸ਼ਾਵਨੇ ਦਾ।

ਲਾਲ ਰਬ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,

ਲੈ ਕੁਤਬ ਹਜ਼ੂਰ ਪੁਰਾਵਨੇ ਦਾ। 24।

ਨੂਨ-ਨਿਆਜ਼ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਕਦਮ ਚੁਮੇ,

ਮਿਲੀ ਬਾਪਨਾ ਬਹੁਤ ਨਿਹਾਲ ਹੋਏ।

ਹਜ਼ਰਤ ਪੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਖੁਆਜ਼ਾ ਖਿਜਰ,

ਭੇਜੇ ਰੱਬ ਗਵਾਰ ਬਖਸ਼ਾ ਹੋਏ।

ਖਾਜ਼ੇ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਤਾਈਂ, ਉਹ ਲਾਏ ਗਲੇ,

ਖਿਲੇ ਲਾਲ ਤੋਂ ਲਾਲ ਗੁਲਾਲ ਹੋਏ।

ਸਾਇਤ ਘੜੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,

ਕਉਂਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਾਏ ਜ਼ਮਾਲ ਹੋਏ। 25।

ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ:—

ਕੁਸ਼ਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਆਪ ਹਰ

ਰੋਜ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ਜੰਗਲੀ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਪਤਿਆਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ । ਆਪ ਨੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਇਕ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਰਖੀ ਸੀ । ਜਦ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਾਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਲਕੜ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਨਾਲੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰੋਟੀ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਉਹੀ ਰੋਟੀ ਆਪ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਪਾਸ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਂਭੀ ਪਈ ਹੈ । ਇਸ ਰੋਟੀ ਬਾਬਤ ਆਪ ਫਰਮਾਂਉਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਨ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁੱਖ ।

ਪੀਰ ਬਖਸ਼ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਾਂ ਬਰਸ ਤਪ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਘਰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ । ਜਦ ਉਹ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵੱਧੀਆਂ ਤੇ ਉਲਝੀਆਂ ਜਟਾਂ ਸੰਵਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕੇਸ ਖਿੱਚਣ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ, ਆਪ ਨੇ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੈਨੂੰ ਰਤਾ ਕੇਸ ਖਿੱਚਣ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੇ ਕਰਬਲਾਂ ਧਰੂ ਧਰੂ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਏਂ । ਜਾਹ ਹੁਣ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਧੇ ਪੀਤੇ ਫੇਰ ਰਿਆਜ਼ਤ ਕਰ :

ਜ਼ਾਲ ਜ਼ਰਾ ਨ ਮਾਈ ਨੇ ਤਰਸ ਕੀਤਾ,

ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਫਕੀਰੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਬੇਟਾ ।

ਨੰਗ ਭੁਖ ਦੇ ਵਲ ਨਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ,

ਇਕ ਯਾਰ ਦੀ ਰਖਣੀ ਚਾਹ ਬੇਟਾ ।

ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨਾਜ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਜੇ,

ਰੋਟੀ ਕਾਠ ਦੀ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਬੇਟਾ ।

ਸੱਜਨ ਆਨ ਬੁਲਾਂਵਦੇ ਪੀਰ ਬਖਸ਼ਾ,

ਨਿੱਤ ਮੱਲ ਲੈਣਾ ਉਹਦਾ ਰਾਹ ਬੇਟਾ ।

ਰਾਜਾ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ, ਮਾਈ ਨੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਫਕੀਰੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਘਰ ਬਾਰ ਸਦਾ ਲਈ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਗਿਰਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਜ਼ੁਹਦ ਕਮਾਇਆ ।

ਕਮਾਇਆ ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੋਟੀ ਕਾਠ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਾਠ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਫਰੀਦ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਓ,
ਫਰੀਦਾ ਦੇਖ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਇ ਜੀਉ ।

ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੋਟੀ ਜੌਆਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭੁਜੇ ਜੌਆਂ ਨੂੰ ਛੜਨ ਨਾਲ ਘਾਟ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਘਾਠ ਤੋਂ ਕਾਠ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਭੀ ਜੌਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਭੁਖੇ ਲਈ ਨਿਆਮਤ ਦੱਸੀ ਹੈ :

ਐ ਸੇਰ ਤੁਰਾ ਨਾਨੇ ਜਵੀਂ ਮੁਸ਼ ਕੁਣ ਸਾਇਦ
ਮਾਸੂਕ ਮਨ ਅਸਤ ਆਂਕਿ ਬਨਜਦੀਕੇ ਤੋਂ ਜਿਸਤ ਅਸਤ
ਹੂਰਾਨੇ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਰਾ ਦੋਜ਼ਖ ਬਵੱਦ ਏਰਾਫ਼
ਅਜ ਦੋਜ਼ਖੀਆਂ ਪੁਰਸ ਕਿ ਏਰਾਫ਼ ਬਹਿਸ਼ਤ ਅਸਤ ।

ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ :—ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਬਨਣ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੁਰੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਨਾ ਸੁਟ ਪਾਉਣ ਯੋਗ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਆਸਰੇ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੰਭਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਡਾਰਾਂ ਬਣਨੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਈ ਦਾ ਦਾਣਾ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਇਹ ਪਰਬਤ ਉਸਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਚੋਂ ਖੰਭ ਤੇ ਰਾਈ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜੋ ਆਤਮਕ ਆਗੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਆਣ ਸਕਣਾ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ।

ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਬਨਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਪਰੰਪਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ ਹੁਣ ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ ਵਕਤ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਕਰ ਰਖ ਦਿਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਖੇਡਣ ਗਏ, ਉਥੇ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਕਪੜਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗੇ। ਜਦ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਙ ਕਪੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਥੱਲੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਸਹਿਤ ਖੂਬ ਖਾਧਾ। ਜਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਮੇਰੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਹਰ ਮੈਂ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਕਰ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਪ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਗੱਡਾ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ 'ਜੀ ਲੂਣ ਹੈ'। ਆਪ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਆਖਿਆ 'ਅੱਛਾ ਭਾਈ ਲੂਣ ਹੀ ਹੋਸੀ', ਸ਼ਕਰ ਲੂਣ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੁਲ ਦੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ। ਲੂਣ ਫੇਰ ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਤੀਜੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ-ਹਜ਼ਰਤ ਖਾਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਦਮਬੋਸੀ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਦਾਂ ਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਚਿੱਕੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਆਪ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏਂ ਚਿਕੜ ਦੂਰ ਘਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ।

ਚਲਾਂ ਤਾਂ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ।

ਭਿਜਓ ਸਿਜਓ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹੁ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾਂ ਤਿਨਾ ਸਜਨਾਂ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ।

ਆਪ ਖੜਾਵਾਂ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਪੈਰ ਤਿਲ੍ਹਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਡਿਗ ਪਏ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਛਿੱਟ ਉਡ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਡਿਗੀ ਅਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਸ਼ੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਖਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸ਼ੱਕਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਖਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਇਆ

ਅਜ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਕ ਕੰਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਡਿਗੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਹੋ ਗਈ, ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੱਬ ਗੰਜੇ ਸ਼ੱਕਰ ਭਾਵ ਸ਼ੱਕਰ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੱਕਰ ਦਾ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ।

ਚੌਥੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਕਿਸੇ ਫਲ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਗੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਖਾਣਾ ਲੈ ਆਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਉਹ ਖਾਣਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪਚਿਆ ਨਾ ਅਤੇ ਉਲਟੀ ਆ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਅਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਦਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾਣਾ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਚਿਆ। ਅਗੋਂ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਜੋ ਮਿਲੇ ਉਹੀ ਖਾ ਲਓ। ਅਗਲੀ ਵੇਰ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰਨ ਭੁਖ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਕੰਕਰੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਓਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸਰੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਕਾਰਸ਼ਤਾਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਥੁਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਕੰਕਰੀਆਂ ਚੁਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਭੀ ਮਿਸਰੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਆਪ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਪਰ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਤੌਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਦੀ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਪਿਛੋਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਧੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਜੇ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੀਜ਼, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਡਲੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਣੀ ਮਨੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ ਮਾਖਿਓਂ ਮਾਝਾ ਦੁਧ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨਾ ਪੁਜਣ ਤੁਧ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਤਾਂ ਆਮ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਲਭਾ। ਆਖਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਇਕ ਐਸਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ

ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ : 'ਮਿੱਠਤ ਨੀਵੀਂ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੱਤ'। ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਣ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਭੀ ਇਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ।

ਇਕ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਏ ਸਭ ਮੈਂ ਸੱਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਓ ਨਾ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇਂ । 129 ।

ਬਸ ਇਹੀ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਸੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ, ਇਹੀ ਗੰਜ ਸੀ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਸੋਖੇਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਕਿਰਤਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਇਹ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਘੋਰ ਤਪਸਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਯਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਟ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਗ਼ ਤੇ ਪਿੰਜਰ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਖ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੂਹ ਵਿਚ ਪੁਠੇ ਲਟਕਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਾਗ਼ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਚੂੜਦੇ ਰਹੇ । ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਇਕ ਵਹਿਮ ਹੈ । ਇਹ ਸਲੋਕ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਨਾ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਹੈ ਨਾ ਲੋੜ ।

ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ :—ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਕਪਟਨ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਉਂ ਅਜੋਧਨ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ 101 ਲਕਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋਧਨੀ ਯਾ ਅਜੋਧਨੀ ਭੀ ਹੈ । ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਪੱਤਨ ਤੇ ਫੇਰ ਪੱਟਨ ਯਾ ਪਾਕਪਟਨ ਹੋਇਆ । ਇਥੇ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਪੰਜ, ਛੇ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਉਰਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਆਸਾਵੰਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਿਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਜੁਮਾਖਿੜਕੀ ਨਾਮੀ ਥਾਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਬੂਹਾ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਲੰਘਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਖਿੜਕੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸੁਣੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਮਕਬੂਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਐ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ, ਅਮਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ।

ਮੋਕਲ ਦੇਵ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਮੋਕਲ ਨਗਰ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਭੀ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ :— ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਲਬਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਬਾਂਦੀਆਂ ਸਾਰਹ ਤੇ ਸ਼ਕੂਰਾ ਆਈਆਂ। ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਕਲਸੂਮ ਭੀ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਔਲਾਦ ਛੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ, ਅਬਦੁੱਲਾ, ਬਦਰੁੱਦੀਨ, ਸੁਲੇਮਾਨ, ਬਹਾਵੁੱਦੀਨ, ਯਾਕੂਬ, ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, ਤੇ ਨਸਰੁੱਲਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੰਜ ਮੁਹੱਰਮ 664 ਹਿਜਰੀ (1266 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ 93 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

(ਭਗਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਫਾ 297)

ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ :— ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੱਦੀ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀਵਾਨ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਬੈਠਾ। ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਯਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਰੂਵਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ :—

1. ਦੀਵਾਨ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ
2. ਖਾਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਮੌਜਦਰਿਆ
3. ਖਾਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਮੁਇਜ਼ੁੱਦੀਨ
4. ਖਾਜ਼ਾ ਦੀਵਾਨ ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ
5. ਖਾਜ਼ਾ ਮੁਨੱਵਰ ਸ਼ਾਹ
6. ਸ਼ੇਖ ਨੂਰ ਦੀਨ
7. ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਵਲ ਦੀਨ
8. ਦੀਵਾਨ ਯਨਸ
9. ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ
10. ਪੀਰ ਅਤਾਉੱਲਾ
11. ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ
12. ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਕੋਹ ਕੁ ਭਰ ਬਾਹਰ ਇਕ ਤਲਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖ 'ਨਾਨਕ ਸਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਫਤਹ ਅਲਾਹੀ ਨੂਰੀ'।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰ ਸੁਣਾਈ :—

“... ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿਆ ਕਿ ਜੋ ਜੀ ਢਾਡੀ ਰਾਜਿਓਂ ਕੀ ਵਾਰ ਗਾਵਤੇ ਹੈ, ਸੇ ਰਾਜੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਸੂਰਮੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਜਸ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਕਾਇਰਾਂ ਮੇਂ ਭੀ ਉਦਮ ਹੋਇ ਆਵਤਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਵਾਰ ਗਾਵਤੇ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਸੰਤ ਭੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਜੋਨਸੇ ਜਗਯਾਸੀ ਹੈ ਤਿਨੋਂ ਭੀ ਇੰਦਰੀਓ ਕੇ ਜੀਤਨੇ ਕਾ ਉਦਮ ਹੋਇ ਆਵਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਈ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਸੋਂ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਮਰਦਾਨਿਆ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਗਾਉੜੀ ਕਾ ਰਾਗ ਅਰ ਸਿਧੋਂ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਕਾ ਰਾਗ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਆ ਹੈ ਅਰ ਹਮਾਰੇ ਸਭ ਹੀ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੀਰ ਆਸਾਵੰਤੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਸੋ ਆਸਾ ਕੇ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਰ ਸੁਣਾਵਹੁ।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਤਬ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਮ ਏਕ ਕਿਤਾਬ ਤਲਕੀਨ ਕੇ ਵਾਸਤੇ ਜਮਾ ਕਰਕੇ ਖਿਦਮਤ ਆਪ ਕੀ ਮੇਂ ਲਾਏ ਹੈਂ ਕਿ ਕਲਾਮ ਆਪ ਕੀ ਅਰ ਕਲਾਮ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਹਸਬੁਲ ਅਰਸ਼ਾਦ ਆਪ ਕੇ, ਕਿਤਾਬ ਮੌਸੂਫ ਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜ ਕੀ ਜਾਵੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਜਮਾ ਕਰੀ ਹੁਈ ਪਸੰਦ ਫਰਮਾ ਕਰ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਕਲਾਮ ਦਰਜ ਕਰਨੇ ਕੀ ਦੀ।”

(ਹੰਸਚੰਗ, ਸਫਾ 92)

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਕਲਾਮ :—ਉਪਰਲੀ ਟ੍ਰੈਕ ਤੋਂ ਭਰਮ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਫਰੀਦ ਅੱਵਲ ਤੇ ਸਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਫਰੀਦ ਅੱਵਲ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੋਹਾਂ ਫਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ।

ਸਦੀਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ “ਇਲਾਵਾ ਬਰੀਂ ਅਸ਼ਿਆਰੇ ਫਾਰਸੀ ਉਰਾ ਦਰ ਜੁਬਾਨੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਸ਼ਿਆਰੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਵ ਰਵਾਂ ਅਸਤ”। ਅਰਥਾਤ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੇਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਚਲੰਤ ਛੰਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਕ੍ਰਿਤ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
2. ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋ: ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ
3. ਸ਼ਰਾਈਨ ਆਫ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਕ੍ਰਿਤ ਮਿਸਟਰ ਮਾਈਲਜ਼ ਇਰਵਿੰਗ।
4. ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਣੇ ਵਿਆਖਿਆ, ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੈਸੀ ਰਾਮ ਮੁਸ਼ਤਾਕ
5. ਰਾਹਿਤੁਲ ਕਲੂਬ ਕ੍ਰਿਤ ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਦਿਹਲਵੀ
6. ਇਸ਼ਾਰਤੁਲ ਅਲੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀਵਾਨ ਬਦਰ ਦੀਨ ਸ਼ਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਦਰਗਾਹ ਪਾਕਪਟਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫੁਆਦਲ ਸਾਲਿਕੀਨ ਨਾਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਬਚਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਨਸੀਹਤ-ਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭੀ ਲਿਖਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਕੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ 130 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ 122 ਹਨ। ਬਾਕੀ ਅਠਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 4 (ਅੰਕ 32, 113, 120, 124)

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ 5 (13, 52, 104, 122, 123)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ 1 (121)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 8 (75, 82, 83, 105, 108, ਤੋਂ 111)

ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ, ਦੋ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਹੀ ਉਂਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।

ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ :—ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦਰਪਥ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਹੜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਡੱਖਣਾ ਵਾ ਡਖਣੇ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਉਂ ਲਿੱਖਿਆ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾ ਅੱਧਾ ਉਦਗ੍ਰਾਹ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੱਧਾ ਧ੍ਵ ਅਗੇ ਆਭੋਗ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਉਂ। ਉਦਗ੍ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਯਾਸ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਸੋ ਦਿਵਪਥ ਹੈ। ਉਸ ਸਲੋਕ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਵੀਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ, ਜੇ ਅਨੇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਵੀਏ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਭੇਦ। ਇਕੁਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਹੋਰ ਹਨ। ਸਵਰੋਭਯ, ਪ੍ਰਯੋਗੋਭਯ, ਸਰ ਪ੍ਰਯੋਗੋਭਯ ਅਤੇ ਅਨੋਭਯ। ਇਕੁਰ

ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ, ਗੁਰੂ ਲਘੁ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਹਾਰਸ, ਸਾਰਸ,
ਭਰਯਾਭਵਰ, ਕੁਹਰ, ਕੰਦ ਕੰਦਰ ਲੇਖਾ, ਕੁੰਜਰ, ਹਿੰਸ ਕੀੜ, ਮਯੂਰ ਅਤੇ ਸੋਹਰਠਾ।

ਅਪਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਬਾਹਲੀ ਵਰਤੋਂ
ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚੌਂਹ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ, 87 ਵਾਂ ਭੇਦ ਦੋਹਰੇ ਦਾ (ਤਿੰਨ
ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ) ਅੰਕ 98 ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੋਵਾਂ ਤਿੰਨ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ।
ਸਲੋਕ ਨੰਬਰ 16 ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਅੱਧੇ ਦੋਹਰੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਬੀਓ ਪਵਾਹੀ ਦਭ।

ਜੇ ਸਾਈਂ ਲੋੜਹਿ ਸਭ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ।

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਸੋਖੋਂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਵਧੇਰੇ ਸਲੋਕ, ਦੋਹਰੇ ਤੋਲ ਤੇ ਠੀਕ ਸਮਝੇ ਹੋਏ
ਹਨ ਪਰ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝਕੁ ਦੇ ਫਰੀਦ ਨਾਮ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ
ਬਾਹਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ*

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ,

ਚਲਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ

ਬੰਨ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ,

ਕਿਥੇ ਵੇਵਾ ਘਤਿ।

ਵਿਚ 'ਫਰੀਦ' ਮਾਤਰਕ ਤੋਲ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਉਤੇ ਅਪ੍ਰਤਖ ਅਧਕ
ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਲਾਂ, ਭਤਿ, ਘਤਿ, ਉਤੇ, ਕਿਧਰੇ ਵਿਸਰਾਮ ਪੁਰ ਇਕ
ਜਾਂ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਘਟਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਸਰਾਮ ਦਾ
ਠਰੇਮਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਾਲਿ ਲਤੀਫ,

ਕਾਲੇ ਲਿਖ ਨ ਲੇਖ।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ,

ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਖ।

ਵਿਚ ਲਤੀਫ ਪਿਛੋਂ ਵਿਸਰਾਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਧਰੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਘਟ ਗਈ
ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲਮਕਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ

ਇਨੀ ਲੋਇਣੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕੇਤੀ ਚਲ ਗਈ ।

ਫਰੀਦਾ ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਈ ।

ਕਈਆਂ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ ਵਧ ਭੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ—

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕੇਰੇ ਹੇਤ

ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਕੱਪਰੁ ਕਿਆ ਕਰੇ ਜੇ ਪਾਤਣ ਰਹੇ ਸੁਚੇਤ ।

ਦੋ ਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੋਰਠੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀ ਸੁ ਸਜਣ ਵੀਹ ਇਕ ਢੂੰਢੇਂਦੀ ਨ ਲਹਾਂ ।

ਪੁਖਾ ਜਿਉਂ ਮਾਲੀਹ ਕਾਰਣ ਤਿੰਨਾ ਮਾ ਪਿਰੀ ।

‘ਤਪ ਤਪ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਓ’, ਸ਼ਬਦ ਚੌਪਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ‘ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨ ਸਕਿਓ ਉਪਮਾਨ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਜਨਵਰੀ, 1953, ਸਫ਼ਾ 15)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਲਾਮ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ । ਦਰਵੇਸ਼ ‘ਦਰਵੇਸ਼’ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਨੂੰ ਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਕੇ, ਦਰਵੇਸ਼ ਦਰਯੂਜ਼, ਅਰਥਾਤ ਦਰ ਦਰ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਪਰਾਏ ਦਰਾਂ ਤੇ ਭਟਕਣੇ ਅਤੇ ਚੌਪੜੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਸੰਗਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਜੰਗਲੀਂ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਵੱਸੀ ਰਬ ਆਲੀਐ’ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜਨਾ ਮਾਣਕ ਮੌਤੀ ਤੋੜਨ ਤੁਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਹੂਰਾ ਮੁੱਕੀ ਖਾ ਕੇ ਭੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਕਾਇਲ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ‘ਦਰਵੇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋੜੀਏ ਰੁੱਖਾਂ ਜੀ ਜੀਰਾਂਦ’ ਉਹ ਅਪਨੇ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੁੱਕਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ । ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਗੁਨਾਹ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਇਲੇ ਉਤੇ ਪਈ ਮਜੀਠ ਵਾਂਙ ਸੜ ਜਾਵਾਂ । ਉਹ ਹਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਸਾਕਰ ਹਨ, ਪਰਾਈ ਚੌਪੜੀ ਲਈ ਜੀ ਤਰਸਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਖਾ ਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਬਰ ਦੀ ਕਮਾਨੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੀਰ ਖਾਲਕ ਦੀ ਖਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਠੋਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਗੋਦੜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਟਾਕੀ ਲਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਮਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾ ਲਾਉਂਦੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਙ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਸਲਾਤ (ਪੁਲੇ ਸਰਾਤ) ਵਾਂਙ ਇਹਨਾਂ ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਦੀ

ਆਸ ਦਾ ਪਲ ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ ਛਡਦੇ:—

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ।

ਇਹ ਤਨ ਲਹਰੀ ਗਡ ਥਿਆ, ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਅਧਯਨ ਭੀ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਰੁਤ ਫਿਰਨ ਤੇ ਵਣਾਂ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਤੇ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਕਦੇ ਹਨ 'ਕਤਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਚੇਤ ਡਉ ਸਾਵਨ ਬਿਜਲੀਆਂ। ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲ ਬਾਹੜੀਆਂ' ਉਹ ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਲਿਤਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਦੇ ਹਨ। ਅਚਿੰਤੇ ਬਗਲੇ ਉਤੇ ਬਾਜ਼ ਪੈਂਦੇ ਤਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ'। ਕੁਸ਼ੰਭੇ ਦੇ ਰੰਗ ਚੋਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਤੋਂ ਢੋਲੇ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟਿੱਬੇ ਉਤੇ ਪਿਆ ਮੀਂਹ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਜੋਬਨ ਦਾ ਗਰਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਲੀ ਹਥ ਟੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

‘ਫਰੀਦਾ ਗਰਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਧਨ ਜੋਬਨ ਆਗਾਹ

ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਣੀ ਸਿਉਂ ਟਿੱਬੇ ਜਿਉਂ ਮੀਂਹਾਰ’ ॥ 105 ॥

ਲੋਕ ਕਵੀ : ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਪੀੜਾਂ ਬੜੀ, ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੇਤਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਦੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਨਾਜ਼ ਬਰਦਾਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੁਣ ਲਥੀ ਸੁਆਣੀ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਤ ਦਾ ਕੰਤ ਵਿਛੋੜਾ ਨਾ ਸਹਿੰਦੀ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦੁਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਹ ਇਕ ਦੋਹਰ ਕਲਮ ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਗਏ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣ ਦੁਖ, ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਫੁ ।

ਏਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ॥ 35 ॥

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕ ਬੀਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ :

ਕੈਧ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰ ਘੜਾ ਵਣ ਕੈ ਸਰ ਲੋਹਾਰ ।

ਹਉ ਲੋੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਆਪਣਾ ਤੂੰ ਲੋੜਹਿ ਅੰਗਿਆਰ ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਡ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੜਿਆਲ ਵਾਂਙ ਸਜਾ ਮਿਲੇਗੀ, ਬੁਢੇਪੇ ਨਾਲ ਜਰਜਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਟੁਟੇ ਛਪਰ ਵਾਂਙ ਜੋ ਮੀਂਹ ਰੂਪੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਢੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਜੇਠੇ ਤੇ ਉਤਮ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ, ਸ਼ਬਦਾ-
ਵਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ
ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ
ਹਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ੁਲਾਤ, ਉਜ਼ੂ, ਨਿਵਾਜ਼, ਗੋਰ, ਮੁਸੱਲਾ, ਸੂਫ਼,
ਦਰਵੇਸ਼, ਦੋਸ਼ਖ, ਭਵਿੱਚਮ ਆਦਿ। ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧ-ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ
ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ-ਰੋਲੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕੀਮਤਾਂ
ਬਦਲੀਆਂ। ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ
ਤੇ ਜਨਤਕ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਫਵਾਰੇ ਵਾਂਗ ਉਛਲ ਪਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਧਰਤੀ
ਦੀ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਗੁਣ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਬੜੀ
ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਅਨੂਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ :

ਚੱਬਣ, ਚਲਣ ਰਤੰਨ ਸੇ ਸੁਣੀਅਰ ਬਹਿ ਗਏ

ਹੋੜੇ ਮੁਤੀ ਸਾਹ ਸੇ ਜਾਨੀ ਚਲਿ ਗਏ 1201

ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਤ ਸਵੇਰ ਆਖਣਾ ਕਿਹਾ ਮੌਲਕ ਖਿਆਲ ਹੈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪ੍ਰਾਚਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ

ਨਉਬਤ ਵੱਜ ਸੁਦਹਿ ਸਿਓਂ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰ ਸਾਜੁ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੰਗਤਾਂ ਅਖੌਤਾਂ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ :

1. ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਹੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕ ਬੰਨ੍ਹੈ ਧੀਰ
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰ ਤਾਈਂ ਨੀਰ ।
2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਾਂ ਲਬ ਤਾਂ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬ ਤਾਂ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ
ਕਿਚਰ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ !
3. ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁੜ ਕੂੰ ਦੁਖ ਸਬਾਇਐ ਜਗ
ਉਚੈ ਚੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰ ਘਰ ਏਹਾ ਅਗ ।
4. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਧੁਕਣ ਕੇਤੜਾ ?
5. ਅਮਲਜਿ ਕੀਤੀਆ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ, ਸੇ ਜਰਗਹ ਉਗਾਹਾ ।
ਆਦਿ

ਇਉਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਸ਼ਾ ਚਾਣਚੱਕ
ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਟੁਟ ਗਈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ — ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਸਾਈਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਏਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਦਰੋਂ ਘਰੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਦੀ 12 ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ ਤਜ਼ਕਰਾ ਫਰੀਦੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੂਜ਼ਬ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੇਖ ਫਾਰੂਕੀ ਸਨ (ਦੇਖੋ, ਹਜ਼ਤ ਬਹਿਸ਼ਤ, ਸਫਾ 129), ਪਰ ਖੁਆਜਾ ਹਸਨ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸੱਯਦ ਸਨ, ਫਾਰੂਕੀ ਸ਼ੇਖ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਤਮਾਮ ਖੁਆਜਗਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੱਯਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਜਾਂ ਪਠਾਣ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਅਰਥ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਨਸਬ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਗਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ ਆਦਿ ਅਸਹਾਬਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (ਦੇਖੋ, ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਬੰਸਰੀ, 1941, ਸਫਾ 103) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਦਵੀ ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਬਾਵਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਫਾਰਸੀਦਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਆਲਮ (ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਅਥਵਾ ਸਰਦਾਰ) ਜਾਂ ਸ਼ੇਖੇ ਸ਼ਯੂਖ-ਉਲ-ਆਲਮ (ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖ) ਵੀ ਜੋੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਰ (ਖੰਡ ਜਾਂ ਮਿਠਾਈ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੋਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ

ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ।

ਮੁੱਢਲਾ ਹਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ਼ੁਅੈਬ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਨ । ਮੁਫਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਖਜੀਨਤੁਲ ਅਸਫੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਖਵਾਹਰ ਜ਼ਾਦਾ, ਅਰਥਾਤ-ਭਾਣਜੇ ਜਾਂ ਭੈਣ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਚੰਗੇਜ਼ਖਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਬਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਕਸੂਰ ਵੀ ਰਹੇ । ਫੇਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਤੇ ਖੋਤੀਵਾਲ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਵਜ਼ੀਹੁੱਦੀਨ ਖਜ਼ੀਦੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਰਸਮ ਖਾਤੂਨ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ । ਇਸ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸਮ ਖਾਤੂਨ ਦੇ ਪੋਟੇ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਖੋਤੀਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪੁਰ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ (1) ਸ਼ੇਖ ਅਅੱਜੁੱਦੀਨ ਮਹਮੂਦ, (2) ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਤੇ (3) ਸ਼ੇਖ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ-ਪੈਦਾ ਹੋਏ । (ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ ਅਸਫੀਆ) ਮੇਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਹੀਰੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਨ ।

ਖੋਤੀਵਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖੋਤੂਵਾਲ() ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ । ਇਹੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੁਫਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਨ 1186 ਈ: ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਪਰ ਪ੍ਰਗਟੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ । ਮੁਲਤਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਵੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਈਰਾਨੀ ਜਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨੀ ਹੀ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਦੌਤੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸਿਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਇਲਮ ਫਿਕਾ, ਇਲਮ ਮੰਤਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅੱਛੇ ਖਾਸੇ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਏ ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਿਆ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੀ ਪਾਕਦਾਮਨ

(1) ਖੋਤੀਵਾਲ ਜਾਂ ਕੋਠੇਵਾਲ । (ਦੇਖੋ, ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 409)

(ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ) ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ (ਜੁਹਦ-ਵ-ਰਿਆਜਤ) ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸੀ। ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਪੰਜ ਵਕਤ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਏਹਨਾਂ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਕੂੜ-ਕਪਟ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਤਕ ਸੀ। ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਉਹ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਚੋਰ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਕ ਬਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨ ਲਈ ਉਸ ਚੋਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲਭਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਹਾਰ ਹੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਹਾ “ਐ ਬੰਦਗਾਨੇ ਖ਼ਦਾ ਬਾਰਾਦਾਏ ਦੁਜ਼ ਦੀ ਆਮਦਹ ਬੁਦਮ ਹਾਲਾ ਨਾਬੀਨਾ ਸੁਦਮ ਵ ਤੋਬਾ ਕਰਦਮ, ਬਾਰੇ ਦੀਗਰ ਮੁਰਤਕਿਬੇ ਈਂ ਕਾਰ ਨ ਸਵਮ” (ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਅਸਫ਼ੀਆ, ਸਫ਼ਾ 288) ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਹੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਓ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਤੋਬਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫੇਰ (ਦੂਜੀ ਵੇਰ) ਅਜਿਹਾ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।’ ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ 6 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਚੋਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਏਨਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ੇਖ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਪਸ਼ਚਤਾਪ ਕਰ ਕੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ (ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਅਸਫ਼ੀਆ, ਸਫ਼ਾ 288)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਕਿਵੇਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿੱਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਤਾਬੇ ਨਾਫ਼ਿਆ, ਜੋ ਇਲਮ ਫ਼ਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਅਚਾਣਕ ਖ਼ੁਆਜਾ ਕੁੱਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਿਹਲਵੀ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿਹਲੀ ਦੇ ਪੀਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਵੀ। ਸ਼ੇਖ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਗੇ, “ਬੇਟਾ ਕੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ?” ਅਗੋਂ ਸ਼ੇਖ ਹੁਰਾਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਜੀ ਨਾਫ਼ਿਆ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖ਼ੁਆਜਾ ਕੁਤਬ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਤਿਫਲਾਈ ਨਾਫ਼ਿਆ ਨਾਫ਼ਿਆ ਖਾਹਿਦ ਸ਼ਦ”। ਅਰਥਾਤ “ਲੜਕੇ! ਇਹ ਨਾਫ਼ਿਆ ਤੇਰੇ ਲਈ ਬੜਾ ਨਫੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।” (ਖਜ਼ੀਨਤੁੱਲ ਅਸਫ਼ੀਆ, ਸਫ਼ਾ 288) ਇਸੇ ਵਚਨ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਖ਼ੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਜਦ ਖ਼ੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁਲਤਾਨੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਫ਼ਰਮਾ ਗਏ ਕਿ ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਜਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫ਼ਾਰਿਗ਼ ਹੋ ਜਾਓ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਗਲੇਰੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਿਖਯਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਲਾਭਦਾਇਕ

ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬੇ-ਇਲਮ ਜਾਹਿਦ (ਭਗਤ) ਚਾਹੇ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੈਤਾਨ ਦਾ ਹਥ ਠੋਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਜ਼ਾਹਿਦ ਬੇ ਇਲਮ ਮਸੱਖਰਹ ਸੈਤਾਨ ਅਸਤ।)

ਖੁਆਜ਼ਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਨਸੀਹਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਪਸੰਦ ਆਈਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਥੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਲਮ ਅਰਬੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਈਰਾਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬਕਾਇਦਾ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪਤ ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਉਥੇ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਉਮਰ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਸੈਫ਼ੁੱਦੀਨ ਬਾਜ਼ਜ਼ਰੀ, ਸਾਅਦੀ ਜਮਵੀ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜਮਵੀ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਔਹਦੁੱਦੀਨ ਗਿਰਮਾਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇਸ਼ਾਪੁਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਬੜਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ।

ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੀਰ ਖੁਆਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸਨ ਤੇ ਅੱਗੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਾਦਰੀ, ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅਡੇ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਠੀਕ ਓਕਣ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਧੇ ਵਧ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਖੂਭੀ ਵੇਦਾਂਤਕ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਮਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਉਤੇ ਪੈਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਬੜਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਉਚ ਨੀਚ ਦਾ

ਕੇ ਜਾਂ ਉਚ ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਦੱਸ ਕੇ ਨਿਖੇੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਦੇਵੀ ਦਿਉਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਭਯਾਨਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਸਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਨਰ ਬਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਲਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਲਟਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਜਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸਲਾਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੀ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਇਕ ਨਵੀਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਸਿਆ ਤੇ ਸਮੁੱਠਤ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ।

ਖੁਆਜਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਦੀਨੀ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਗੂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਿਰਦ ਨਵਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਲਾਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਦੀਨੀ ਅਗਵਾਈ ਖੁਆਜਾ ਅਜਮੇਰੀ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਜਿਹੇ ਆਗੂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਸੱਖਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੱਖੜ

0 ਮੈਲਵੀ ਨੂਰੇ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ — ‘ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮੁਲਕ ਤੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਰਖਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਤਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਾਤਨੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਹਿਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਕੁਤਬ (ਪੀਰ ਫਕੀਰ) ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਾਂ ਰਹੇ। ਚੁਨਾਚਿ ਜੋ ਹਕੂਮ ਅਲਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਬੜੇ ਕਾਮਿਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ (ਅਰਥਾਤ-ਮੁਗਲੋਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ) ਜੋ ਕੋਈ ਫਕੀਰ ਹਾਕਮ ਬਾਤਨੀ ਹਿੰਦ ਵ ਪੰਜਾਬ ਮੁਕਰਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਵਾਇ ਹਕੂਮ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਕੁਤਬਾਂ ਜਾਂ ਵਲੀਆਂ) ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।’ (ਦੇਖੋ, ਤਹਿਕੀਕਾਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀ, 1324 ਹਿ: ਸਫਾ 139)

ਖਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਫ਼ਕੀਰ ਫ਼ੁਕਰੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਖ਼ਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਜੋਗ ਸਮਝਿਆ। ਜਦ ਉਹ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਗ਼ਦਾਦੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਹਦ-ਵ-ਰਿਆਜ਼ਤ, ਅਰਥਾਤ-ਭਗਤੀ ਜੋਗ ਵਿਚ ਲਾਇਆ। ਜਦ ਫ਼ਰੀਦ ਹੋਰੀ ਇਬਾਦਤ ਦੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਘਾਲਣਾਂ ਘਾਲ ਕੇ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਤਾਂ ਖ਼ਲਾਫ਼ਤ ਦਾ ਚੌਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਖ਼ਲਾਫ਼ਤ ਕੀ ਸੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੌਹੀਦ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਦੇ ਤੇ ਆਪਾ ਬਚਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਲੁਕਣ ਕੌਣ ਦੇਂਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਾਂਸੀ ਵਲ ਦੌੜਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠਣਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਸਤਿ-ਸੰਗੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਹਾਰ ਕੇ ਆਪ ਉਥੋਂ ਵੀ ਨਸੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਜੋਧਨ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਪਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ ਪਾਕ-ਪਟਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਥਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਸੰਦ ਆਈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਰੁੱਖੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਏਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਗਾਉ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਨਾਸਤਿਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਏਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵਾਧੂ ਜਿਹੇ ਝਗੜੇ ਛੇੜ ਕੇ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਆਸਤਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਕੀਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀਬਾਂ ਦੇ ਫਲ, ਅਰਥਾਤ—ਪੀਂਝੂ ਖਾ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖਣੇ ਭਾਣੇ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਭਗਤੀ ਜੋਗ ਦੀ ਇਸ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣਾ ਕਦੇ ਵੀ ਜੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਭਗਤੀ-ਜੋਗ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ

ਤੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡੋਲੇ ਪੇਂਝੂ ਖਾ ਕੇ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ, ✓ ਉਥੇ ਉਹ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਦੋ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਫਕੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਮਫਤੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ, ਜੋ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸੜਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਦੇਖੋ ਇਹ ਫਕੀਰ ਗ਼ੈਰ ਸ਼ਰਾ ਹੈ। ਸਮਾ (ਰਾਗ) ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕ ਅਰਜ਼ੀ ਲਿਖ ਕੇ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਤੀਜਾ ਸਿਵਾਇ ਉਸ ਹਾਕਮ ਦਾ ਗੁਸਾ ਸਹੇੜਨ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਹਸਦ ਬਦਲੇ ਇਕ ਕਲੰਦਰ ਹਥੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਭੇਤ ਖੁਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹੈਂਕੜ ਬਾਜ਼ ਕਲੰਦਰ ਅਚਾਨਕ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁਬ ਮੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੀਜਾ ਹਮਲਾ ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁਤ੍ਰ ਅਬਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਿਕਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੀ ਹਤਕ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਕੋਈ ਬਦ ਦੁਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਖਤ ਪੇਟ ਦਰਦ ਉਠਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਖਰ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਮਤ ਦਿਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਰਦ ਹਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਤਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤਕ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਅੱਪੜ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਰਦ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ

✓ਜਵਾਹਰ ਫਰੀਦੀ (ਮੋਤੀਬਾਗ ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ: 409) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 12 ਸਾਲ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। “ਤਾਂ ਦ੍ਰਾਜ਼ਦਹ ਸਾਲ ਬਰਗੇ ਦਰਖਤਾਂ ਖੁਰਦੰਦੇ ਵ ਸ਼ਬੋਰੋਜ਼ ਦਰ ਇਬਾਦਤ ਹਕ ਸੁਬਹਾਨਾ ਤਾਲਾ ਬਸਰ ਬੁਰਦੰਦੇ.....।” ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮਾਤਾ ਵਲੋਂ ਨਸੀਹਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਪਤ੍ਰ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੁਠੇ ਲਟਕ ਕੇ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰਾਨਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੀ । (ਦੇਖੋ, ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ : ਤਾਰੀਖਿ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ, ਅਤੇ ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ, ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ ਅਸਫੀਆ) ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਸਖਤ ਮੁਖਾਲਫਤ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਘਰੋਂਗੀ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਐਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਫੀ ਜੁਹਦ ਕਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਇ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ (ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਰਦਾਰ), ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਮਸ਼ਾਇਖ਼ (ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ), ਕੁਤਾਬ-ਉਲ-ਅਕਤਬ (ਕੁਤਬਾਂ ਦਾ ਕੁਤਬ), ਮਾਸੂਕ-ਉਲ-ਹੱਕ (ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ), ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਸ਼ਿਊਖ਼ (ਸ਼ੇਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਖ), ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਮਾਮ (ਇਮਾਮਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ), ਸ਼ੇਖ-ਉਲ-ਇਲਹਾਮ (ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਦਾ ਧਨੀ) ਆਦਿ 99 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਮੰਨੇ ਗਏ । ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਖੀ-ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਫ਼ਾਕਾ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਾਕ ਵੀ ਹਨ —

(1) ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ

ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ

ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ ॥੨੮॥

(2)

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ

ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ

ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥ ੨੯ ॥

(ਦੇਖੋ, ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ)

ਇਸ ਜੁਹਦ-ਵ-ਰਿਆਜ਼ਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਸਨ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਨਾਗੋਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ਮੁਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਬੁਰਹਾਨ, ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ, ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਬਦਾਯੂਨੀ ਆਦਿ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮਾਰਫ਼ਤ ਵ ਤਰੀਕਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਵਾਕ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਸਭ ਹਜ਼ਰਤ ਖੁਆਜ਼ਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਬਦਾਊਨੀ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਇਸਰਾਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ ਤੇ ਰਾਹਤ-ਉਲ-ਕਲੂਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਖੋ ਵਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਛਾਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੈਂ

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਹੈ।

ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ (1) ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਸੀ, (2) ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਾਲ, (3) ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਤੇ (4) ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੀਆਂ ਕਨੀਜ਼ਾਂ, ਅਰਥਾਤ—ਟਹਿਲਣਾਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਕੇ ਘਰੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਤੇ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਕੁੱਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਦਿਲੀ ਜਾਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ ਜ਼ਿਆਰਤ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ✓। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਜਦ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਪਾਸ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਪਲੰਘ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆਪਣਾ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁਸੱਲਾ (ਟਾਟ) ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ✓। ਫੇਰ 'ਧਨ-ਪਿਰ' ਦਾ ਮੇਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਤੇ ਏਕਾਂਤ ਸੇਵੀ ਸਨ, ਦਿਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅਜੋਧਨ (ਮੁਲਤਾਨ) ਵਲ ਚਲ ਪਏ ਤੇ ਫੇਰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ।

ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬਲਬਨ ਦੇ ਪੋਟੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਘਰ 8 ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ—ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ?। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ

✓ਮੁਫਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤਾ ਸੀ। (ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ ਅਸਫੀਆ, ਸਫ਼ਾ 301)

2✓ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ ਉਰਦੂ (ਮੰਜ਼ਲ ਨਕਸ਼ ਬੰਦੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ।

?ਜਵਾਹਰੇ ਫਰੀਦੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਪਰੈਸ ਲਾਹੌਰ (1301 ਹਿਜਰੀ) ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅੱਠ ਲੜਕੇ ਤੇ 9 ਲੜਕੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਹਫਤਦਹ ਫਰਜੰਦ : ਹਸਤ ਪਿਸਰ ਵ ਨਹੁ ਦੁਖਤਰ ਬੂਦ :'' (ਦੇਖੋ, ਸਫ਼ਾ 103)

ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : 1. ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗੰਜ-ਉਲ-ਇਲਮ 2. ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ, 3. ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸ਼ਹੀਦ, 4. ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ 5. ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ: 1. ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ. 2. ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਹ ਤੇ 3, ਬੀਬੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਤਬੰਨਾ ਲੜਕਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਸੀ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਓਪਰੋਕਤ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਛੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸ਼ੇਖ ਯਾਕੂਬ ਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਪੋਟੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 9ਵਾਂ ਲੜਕਾ ਸ਼ੇਖ ਨਸਰੁੱਲਾ ਵੀ ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਕਲ ਪਾਕਟਪਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਅਜਧਨ ਸੀ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਜ਼ਕਰੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਤਨੇ ਤਿਆਗੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਜੋਧਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਚੌਖੀ ਰਕਮ ਸਮੇਤ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਲੱਗਾ; ਪਰ ਅਗੋਂ ਫਰੀਦ ਹੋਰੀ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤੇ ਕਿਹਾ: 'ਜਿਥੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਨ ਦੌਲਤ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰੱਖੋ।' ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਤਿਆਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਵਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਡੋਲ ਸਾਧਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਠ ਸੌ ਬਿਆਲੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਕਿਤਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਿਆਣੇ ਪਾਠਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਤਾਰੀਖ਼ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 660 ਹਿ: (ਸੰਨ 1165 ਈ:) ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖ਼ਿਆਰ ਦੇ ਰਬਨ ਮੁਜਬ 4 ਮੁਹਰਰਮ (ਅੱਸੂ) ਦਿਨ ਸੋ ਸ਼ੰਬਾ 660 ਹਿ: (ਸੰਨ 1168 ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ਜਰਾ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 670 ਹਿ: (ਸੰਨ 1174 ਈ:) ਵਿਚ, ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਸੈਰ-ਉਲ-ਅਕਤਾਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 690 ਹਿ: (ਸੰਨ 1194 ਈ:) ਵਿਚ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਟਪਨ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।)। ਇਹ ਸੰਨ-ਸੰਮਤਾਂ ਦੀ ਗੜਬੜ, ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਦਮ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਫਿਲਹਾਲ ਕਿਸ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗਲਤ, ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਣਾ ਵੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬੜੇ ਦੀਰਘ ਜੀਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਉਮਰ 80 ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੇ 85-86 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਕ ਹੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਇਸ਼ਾਰੇਮਾਤ੍ਰ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਅਖੀਂ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਰੀਣੇ ਕੰਨ ।

ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਇਆ ਹੋਰ ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ ॥ ੧੧ ॥

ਅਤੇ—ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।

ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੋਹ ॥ ੪੧ ॥

ਇਹ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ : ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਦੇਖ ਦੇਖ ਪਤੀਣੀਆਂ (ਕਮਜ਼ੋਰ) ਹੋਣਾ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਰੀਣੇ (ਬੋਲੇ) ਹੋਣਾ, ਉਮਰ ਰੂਪ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪੱਕ ਕੇ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਰੰਗ ਵਟਾ ਜਾਣਾ ; ਉਹ ਨਿਕੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਲੱਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਥਲ-ਫ਼ੂਗਰ (ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ) ਪੰਧ ਕੱਟ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਗਾਹੇ ਸਨ, ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣੀਆਂ ਕਿ ਨੇੜੇ ਪਿਆ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਕੁੱਜਾ ਚੁੱਕਣਾ ਵੀ ਸੌ ਕੌਹਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਵਾਂਗੂ ਭਾਰੂ ਜਾਪਣਾ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ, ਚੱਬਣ (ਦੰਦ), ਚਲਣ (ਪੈਰ), ਰਤੰਨ (ਅੱਖਾਂ) ਤੇ ਸੁਣੀਅਰ (ਕੰਨ) ਬਹਿ ਜਾਣੇ, ਅਰਥਾਤ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ ਜੋ 80 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਘੱਟ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਯੂ 85-86 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਪਤਰਾ 177, 78) ਵਿਚ ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਔਲੀਆ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤੱਪਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਚਲੀਹੇ ਕੱਟੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਉਮਰ ਸੱਦੇ ਬੀਸਤ ਸਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਹੋਰ ਕਿਥੋਂ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

(1) ਦੇਖੋ, ਖਜ਼ੀਨਤਉਲ-ਅਸਫ਼ੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਹਿੱਸਾ ਅੱਵਲ, ਸਫ਼ਾ 303 ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਕੇ ਹੁਣ ਲਓ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜੋ ਏਨੀ ਬਾਹਲੀ ਨਹੀਂ; ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ-ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

1. ਰਾਗ ਆਸਾ (ਦੋ ਸ਼ਬਦ) :

(ੳ) ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ (10 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

(ਅ) ਬੋਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ (17 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

2. ਰਾਗ ਸੂਹੀ—ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ (18 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ—ਬੇੜਾ ਬੰਦਿ ਨਾ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ (17 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)

3. ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ।

(ਕੁਲ 130 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 75, 82, 83, 105 ਤੇ 111 ਅੰਕ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਹਲਾ 5 ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ ਤੇ 104ਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ (ਮਹਲਾ 3) ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ 124 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਚੂੰਕਿ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ।? ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਨਿਰਾ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਗੀਤ 'ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ', ਜੋ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਗੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(1) ਸੀਆਣੇ ਤਉ ਸੀ ਪੜੇ ਉਨ੍ਹਾਲੇ ਲੂ ਵਾਂਇ।

ਵਰਸਾਲੇ ਭੁਇ ਚੀਕਣੀ ਚਾਲਣ ਰੁਤ ਨਾ ਕਾਇ।

(ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ)

(2) ਕਤਿਕਿ ਕ੍ਰਿਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ।

ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ !

(ਆਸਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ)

ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ । ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ । ਜਵਾਹਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ (ਮੋਤੀ ਬਾਗ਼ ਹਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰ: 409) ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਧੜ ਸੂਲੀ ਸਿਰ ਪਿੰਜਰੇ ਕਲੀਆਂ ਟੂੰਗਨ ਕਾਗ ॥

ਰੱਬ ਅਜਹੂੰ ਨਾ ਬਾਹੜੇ ਸੋ ਧੰਨ ਅਸਾੜੇ ਭਾਗ ॥

(ਪੱਤਰਾ ੧੭੨ ਅ)

ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ — “ਤਨ ਸੁਖਾ ਪਿੰਜਰ ਬੀਆ .. ।

(ਸ਼ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਹੋ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਰੂਪ ਹੈ । ਹਾਂ, ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ੀ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ‘ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ’ ਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ ਬਨਾਰਸ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਵੀ ਹਨ ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਇਕ-ਮਿੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ-ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿੰਬ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ, ਐਨ ਇਹੋ ਹਾਲ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕ ਕੀ ਹਨ ? ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਖਣ-ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ—

?ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ।

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ॥ ੫੦ ॥ ੧ ।

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਕਾਜੀ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਵਲੋਂ ਭੜਕਾ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਉਸ ਕਾਤਲ ਕਲੰਦਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਮੀਆਂ ਮਿਠੂ ਬਗਲ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਰੱਖ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਵੱਜਦੀ ਘੜਿਆਲ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ਹਨ :

(1) ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੇ ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ ।

ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾਂ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ॥ ੩੯ ॥

(2) ਘੜੀਏ ਘੜੀਏ ਮਾਰੀਐ ਪਹਰੀ ਲਹੈ ਸਜਾਇ ।

ਸੋ ਹੇੜਾ ਘੜੀਆਲ ਜਿਉਂ ਭੁੱਖੀ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ॥ ੪੦ ॥

ਪਰ ਇਹ ਘੜੀਆਲ, ਜੋ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਜਦੀ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਵੱਜਦੀ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ । ਨਿਦੋਸੀ ਘੜੀਆਲ ਉਤੇ ਸੱਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਥਵਾ ਔਗੁਣਾਂ ਭਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣਾ ਕਿਤਨਾ ਭਾਵ ਪੂਰਿਤ ਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁ-ਮਾਨ ਸੰਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰਸਿਕ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ ਜਾਪਦੇ । ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗੂ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਨਵੱਬਤ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ । (ਦੇਖੋ, ਰਾਹਤੁਲ ਕਲੂਬ ਅਤੇ ਇਸਰਾਰ-ਉਲ-ਔਲੀਆ) ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਿੱਥੇ —

(1) ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ, ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।

ਕਬ ਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ॥੭੦॥

(2) ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥੭੧॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬੇ-ਮਿਆਦਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਥੱਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਰਾਤ ਕਥੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੇ ਨ ਭਾਉ ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੈਣ ਨੀਂਦ੍ਰਾਵਲੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਣੁ ਕੁਆਉ ॥੮੦॥
 ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ।
 ਜੋ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ ਸਾਈਂ ਕੰਨੋਂ ਦਾਤਿ ॥੧੧੨॥

ਸ਼ਬਿ-ਮਿਅਰਾਜ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਰਾਤ ਹੈ ਜਦ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਲ ਉਡ ਕੇ ਖੁਦਾਵੰਦ ਕਰੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਰਾਤ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 27ਵੀਂ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਰਾਤ ਜਾਗਣਾ, ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਤਿਲਾਵਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਨੀਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਉਤੇ ਬੜਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਬੇ ਮਿਅਰਾਜ, ਦੀ ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਣ ਦੇ ਬੜੇ ਪੁੰਨ-ਫਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਕੀਦੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ—“ਗ਼ੋਰਾਂ ਸੇ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਬਹਿਸਿਨ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ।” (97)

ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਵਿਲੰਬੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਪਾਈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਲ-ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਹਿਤ ਬਣ ਕੇ, ਕਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ-ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੱਪ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਇਸ ਸੰਤ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਤਨਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਥੋੜਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦਉਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ 1173 —1265 ਈ.—

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ (1) 569 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1173 ਈ: ਵਿਚ ਕਸਬਾ ਖੋਤਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਮਾਲ ਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸੀ, (2) ਜੋ ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ (993-1030 ਈ.) ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਪਰੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਕੜ-ਦਾਦਾ ਫਰਖ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨ, ਕਾਬਲ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਟ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਵੱਜੀ, ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸੇ ਗੜ ਬੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਮਾਲ ਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਕੁਣਬੇ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਮੁਹਾਰਾਂ ਮੋੜੀਆਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਇਕ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਮੁਲਤਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਕਸੂਰ ਬੈਠੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (3)।

(1) ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਜ਼ਿਲਦ 19 ਪੰਨਾ 332 ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ ਪੰਨਾ 288 ਪਰ 572 ਹਿਜਰੀ 1176 ਈ. ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਪੰਨਾ 621 ਪਰ 584 ਹਿਜਰੀ 1188 ਈ. ਸੰਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਰ (ਪਰ ਕੁਝ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਕਮਾਲਦੀਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ)।

(3) “ਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸੂਰ ਕਿ ਮਜ਼ਾਫਾਤ ਲਾਹੌਰ ਅਸਤ ਸਕੂਨਤ ਨਮੂਦਾ ਹਸਬੁਲ ਹੁਕਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦ ਬਮੁਲਤਾਨ ਰਫਤ।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਫਰੀਦਉਦ-ਦੀਨ ਮਸਊਦ (4) ਰਖਿਆ। ਆਪ ਅਜੇ ਛੋਟੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਅਣੋਖੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਰਾਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਚੋਰ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਚੋਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਨੇਕ ਸੁਆਣੀ ਪਰ ਪਈ ਤਾਂ ਚੋਰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਅੱਠ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੌੜਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਨ ਮਿਲੇ। ਆਖਰ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਤਰਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਐ ਸਵਾਣੀ ਜੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੜ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ; ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ (5) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਅਜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਨ, ਇਹ ਤਰਲਾ ਸੁਣਕੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੋਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੁੜ ਆਈ (6)। ਉਹ ਚੋਰ ਸਣੇ-ਟਬਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਚੋਰ ਦੀ ਕਬਰ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਤਾਇਆ ਏਜ਼ਾਉਦਦੀਨ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆ :—ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਲੱਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਵਾਂਗੂੰ ਬੜੇ ਬੜੇ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਾਲਜ ਤੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਤਕੀਏ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਮੋਲਾਨਾ-ਮਿਨਹਾਜ਼ਉਦ-ਦੀਨ ਤਰੀਦੀ ਪਾਸ ਮਾਅਰਫਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖਣੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਵਾਲੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਉਸੇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਉਦ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਵੀ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖੁਆਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਤਕਿਆ ਤਾਂ ਇਕੇ ਵਾਰ ਹੀ ਟੁੱਬੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਸੀਸ ਟੇਕ ਦਿਤਾ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ? ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ :

(4) ਨੇਕ-ਭਾਗਵਾਨ, ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ।

(5) ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਮ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਸਿਆ ਹੈ।

(6) ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਠੀਕ ਹੋਈ।

“ਨਾਅਫਾ (1) ਫਿਕਾ (2)” ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਅਰਫਤ ਦੇ ਇਲਮ ਦਾ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਗਏ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਅਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿੱਠੇ ਹੋਏ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲ ਪਏ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਰੱਬੀ ਮੰਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਰਹਿ। ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਅਗਿਆਨੀ ਫੱਕਰ ਸੈਤਾਨ ਦੀ ਨਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਬਧਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਹੋਰ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਧਾਰ (3) ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਖੁਲ ਮੁਸ਼ਾਇਖ ਬਹਾਦੁਦ-ਦੀਨ ਉਮਰ ਸਹਿਰਵਰਦੀ, ਸ਼ੇਖ ਸੈਫੁਦ-ਦੀਨ ਖਿਜਰੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਦੁਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਇਤ ਆਦਿ, ਪਾਸੋਂ ਜ਼ਹੁਦ ਕਮਾਉਣਾ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ ਸਿਖਿਆ। ਸੈਫੁਦ-ਦੀਨ ਖਿਜਰੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਕਿ “ਐ ਪੁਤਰ ਜਦ ਤੀਕ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਵਸ ਸਕਦਾ।” (4) ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਸਦਾ ਹੀ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਫਰੀਦ

(1) ਨਫਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ।

(2) ਲਭਣਾ—ਮਾਅਰਫਤ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ। ਨਾਅਫਾ ਫਿਕਾ-ਇਕ ਪਰਸਿਦ ਧਾਰਮਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ।

(3) ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜ਼ਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 288 ਪਰ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬਗਦਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਕੀ ਪਰਸਿਧ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(4) ਤਾ ਖਾਨਾ-ਏ-ਦਿਲ ਅਜ ਅਗਿਆਨ ਨ ਯਾਬੀ।

ਬਾਮ ਦੌਰੇ ਈ ਖਾਨਾ ਪੁਰ ਅਜ ਯਾਰ ਨ ਯਾਬੀ।

(ਮਹੰਮਦ ਕਾਸਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ-ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਜੀ ਸਫ਼ਾ 622)

ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ । ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਖਿੜ ਗਿਆ ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਾਸ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ । ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਦੀ ਧੁਮ ਪੈ ਗਈ । ਲੋਕੀ ਵਹੀਰਾਂ ਘਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਗੇ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਆ ਗਏ । ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਤੋਂ ਛੁਟੀ ਲੈ ਕੇ ਹਾਸੀ ਆ ਠਹਿਰੇ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਪਿਛਾ ਨ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਗੇ । ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਪੁਜਣ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮੁੜ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਰਕਾ (1) ਆਸਾ (2) ਤੇ ਮਸਲਾ (3) ਸੰਭਾਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ (4) ਪਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗੇ ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਲੰਘਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਕ ਦਿਨ ਮਸੀਤ ਵਿਚੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮੁੜੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਪੈਰ ਫੜਕੇ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਚੱਲ ਲਗਾ । ਆਖਿਆ ਸੁ ਕਿ “ਮੈਂ ਹੰਸੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ।” ਆਖਰ ਖਹਿੜਾ ਨ ਛੁਟਦਾ ਵੇਖਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫਿਰ ਹੰਸੀ ਚਲੇ ਗਏ । ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੰਸੀ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਮਰੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੱਦੋਂ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਗਏ । ਹਾਂਸੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਬਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਾਂਦੇ ਪਿੰਡ ਅਜੋਧਨ ਆ ਨਿਕਲੇ । ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਵਾਂਗੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ । ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰੁਖੇਪਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿਧ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ।

ਪਾਕਪਟਨ :—ਪਾਕਪਟਨ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਂ ਅਜੁਧਨ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੋਧੀਆਂ ਕੁਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯੁਨਾਨੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜੁਧਨ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਓਹਾਈਦਰਕਾ(5) ਸਿਦਰਕਾ(6) ਸੁਦਰਕਾ(7) ਸੁਰੋਕਸਾ(8) ਤੇ ਹਿਦਰਕਾ(9) । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਸਿਧ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਤਣ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਡੇਰਾ ਗਾਜੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੋ ਵਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਸੜਕ ਮਨਕੇਰਾ, ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਤੇ ਹੱਡਪਾ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੜਕ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਥੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਰਵਾਣਿਆ ਦਾ

- (1) ਗੋਦੜੀ । (2) ਲਾਠੀ-ਡੰਡਾ । (3) ਭੂਰੀ-ਕੰਬਲੀ (4) ਕਬਰ-ਮਕਬਰਾ
5 Ohydrakae 6 Sydrakae 7 Sudrakae 8 Surakasae
9 Hydarakae

ਭਾਰਤ ਵਲ ਵਧਣ ਲਈ ਪਾਕਪਟਨ ਪਤਣ ਬੜਾ ਪਰਸਿਧ ਪਤਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਜੁਧਨ ਦੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਸੁਬਗਤਗੀਨ ਨੇ 977-78 ਈ: ਵਿਚ ਜਿਤਿਆ, ਫਿਰ 1079-80 ਈ: ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਤੈਮੂਰ ਨੇ 1398 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਟਿਆ ਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਲੇ ਸਮੇਂ ਅਜੁਧਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਟਨੋਰ ਵਲ ਦੌੜ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜੋ ਦੌੜ ਨ ਸਕੇ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੈਮੂਰ ਧਾੜਵੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀਆਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਅਜੁਧਨ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਕਪਟਨ ਪੈ ਗਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਸ਼ਾਰ-ਥਵਾਹ(10) ਦਾ ਨਾਲਾ ਜਦ ਖੋਦਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਲਾ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਪਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਅਜ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਤਣ ਵਲ ਆਏ ਤੇ ਕਲੋਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਝਲ ਮਲੋਂਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਨੂੰ

---

10 The legend goes that when the Bisharatwah was dug, the stream ran so deep and strong that it was necessary to have a ferry over it, where there is now a bridge between the town and tahsil. One evening, Baba Farid came down to the ferry and saw the sun shining on the rippling waves, people in bright attire bathing and drawing water, while the boats glided backwards and forwards. Enraptured with the sight, he exclaimed: "Ai kya pak pattan?" "Oh, what a beautiful ferry, "and after that the old name of the town Ajudhan was given, up, and Pak-Pattan adopted. The truth of the story is doubtful. The name may have been changed to Pak-Pattan on account of a ferry over the Bisharatwah, but the town was known as Ajudhan in Tamerlane's time. In the Ain-i-Akbri it is called simply pattan or "the ferry." Pak is probably an epithet applied to the town on account of its containing the tomb, and having been the residence of such a famous saint, much the same way is mecca is called sharif.

ਤਕਿਆ । ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੁਝ ਪਤਣ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਢੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਬੇੜੀਆਂ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਨਾਲੇ ਦੀ ਹਿੱਕੜੀ ਤੇ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਦਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਵਿੰਨੇ ਗਏ ਤੇ ਆਪ ਮਹਾਰੇ ਬੋਲ ਉਠੇ “ਇਹ ਕੀ । ਪਾਕ-ਪੱਤਣ ?” (1) ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅਜੁਧਨ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਾਕ ਪਤਣ (2) ਨਾਂ ਪਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਪਾਕ-ਪਤਣ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੱਤਣ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ

ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਲਾਸ਼ੀਆ ਦੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਤੋਟ ਨ ਰਹੀ । ਮਨ ਟਿਕ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਚ-ਦਾ-ਪੀਰ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੀੜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਲੋਕੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ । ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਲਟ ਭੜਕਾਇਆ । ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਿਤੀਆਂ । ਆਖਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਪਾਸ ਸ਼ਕੋਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਸੂਫੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਚਦਾ, ਗਾਉਂਦਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਸੂਥੇ ਦੇ ਬੜੇ ਕਾਜ਼ੀ (3) ਤੋਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਫਤਵਾ ਪੁਛ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਐਸੇ ਕਾਫਰ ਨੂੰ ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰਤੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ । ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬੜੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਸੂਫੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ । ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬੜੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਝਾੜ ਪਾਈ ਕਿ ਐਸੇ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਾਲਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਉਸ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬਸ ਨ ਕੀਤੀ, ਈਰਖਾ ਦੀ ਅਗ ਹੋਰ ਭੜਕ ਉੱਠੀ । ਉਥੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜਾਨ ਪਰ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕਰਾਏ ਜੋ ਕਲੰਦਰਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ । ਪਰ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨੁਰਾਨੀ ਚੰਗਾ ਵੇਖਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੁਰੀਆਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲਣ ਪੈਂਦੇ ।

(1) ਪਵਿਤਰ ਲਾਂਘਾ

(2) Pure Ferry

(3) Chief Qazi ਕਾਜ਼ੀਉਲ ਕਜ਼ਾਤ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਗੰਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਗੇ ਬਰਫ ਵਾਂਗੂੰ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੇ । ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਫਰ ਦੇ ਬਚਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ । ਕੁਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਸਿਧੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ । ਸੀਹੁਲ ਮਸ਼ਾਇਖ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ । ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਤ੍ਰੀਆਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਕੇ ਦਿਲ ਛੱਡ ਬੈਠਾ । ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਕ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਭਗਤ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਚਦਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਸੁੰਦਰੀ ਫਿਰ ਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਫਹੁੰਦੀ ਗਈ । ਆਖਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਹਾਰ ਖਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਰੰਗ ਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਅਗੱਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਪਰ ਕਸਕੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਫਿਰ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਇਆ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਆਉਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਡਗਮਗਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ? ਭਗਤ ਚਰਨੀਂ ਢੇ ਪਿਆ ਤੇ ਭੁਲ ਬਖਸ਼ਾਈ ।

ਪ੍ਰਸਤਕ ਰਾਹਤੁਲ ਕਲੂਬ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਪਣੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਇਕ ਅਜ਼ਮਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਖਰੀਦਿਆ । ਬੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅੱਗੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਕੋਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦਵਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸ ਤਲਬੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਨਾ ਪੁੱਜਾ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਅੱਗੇ ਆਪ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖਵਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪੁਛ ਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧੂੰ ਪੈ ਗਈ । ਹਾਕਮ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਇਆ । ਖਲਕਤ ਵੀ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਜੀ । ਹਾਕਮ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਦਾ ਹੈ ? ਸਵਾਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨ ਆਇਆ । ਆਖਰ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ । “ਐ ਧਰਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ, ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸਦਾ ਹੈਂ ?” ਰਬ ਦਾ ਕਰਨਾ, ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ “ਫਰੀਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ।”

ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ।

ਬੁਢੇ, ਨਵੇ ਨੱਢੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਬਚੇ ਸਭ ਅਗੇ ਹੁਕ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇਲੀ ਮੁਸਲਾਨ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡਾਢਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਤੇਲੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨ ਸੁਣੀ। ਆਖਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ ਟੇਕੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਹਿਲਿਆ ਤੇ ਤਰਸ ਦੇ ਘਰ ਆਕੇ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸੁਣੀ ਗਈ। ਤੇਲੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਔਰਤ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਆਖਦੇ ਨੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਔਰਤ ਤੇਲੀ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੀ (1)।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਜ਼ਮਤਾਂ (ਕਰਾਮਾਤਾਂ) ਦੀ ਧੁੰਮ ਸਾਰੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਏਥੇ ਤਕ ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਨਸੀਰ ਉਦ ਦੀਨ (1246-66 ਈ) ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉੱਚ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਿਆ, ਉਸਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਪਾਰਸਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਰ ਬੜੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨਕਦੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ “ਫ਼ਕਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ?” ਨਕਦੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਖਰੀਦਕੇ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ।

ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੱਟੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਸਿਧ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ : -

ਜਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਗਜ਼ਨੀਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਉਦ ਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਕ ਦਿਨ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ। ਸ਼ੀਰ ਕਾਫੀ ਨਚਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਸੀ। ਲਕੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਖੜਾਵਾਂ ਪਾ ਕੇ ਚਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਨਾਲ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਡਿਗ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿੱਕੜ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਪੁਜਕੇ ਸਾਰਾ ਮਾਜਰਾ ਦਸਿਆ। ਖੁਆਜਾ ਜੀ ਨੇ ਅਗੋਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ “ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦੀ ਮਿੱਟੀ

ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਬਲਕਿ ਰਬ ਨੇ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸ੍ਰੀਰ ਹੀ ਸ਼ਕਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗੇ (2)।

ਦੂਸਰੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਣਜਾਰੇ ਨਿਮਕ ਦੇ ਉਠ ਲਦਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵੇਚਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਣਜਾਰੇ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣਕੇ, ਕੁਝ ਸ਼ਕਰ ਲੈਕੇ ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਚੰਗੇ ਭਾ ਵਿਕ ਜਾਵੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਰ ਲਿਆਏ ਹਨ, ਸ਼ੈਦ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਕਰ ਹੈ। ਆਖਿਆ ਸੂ “ਸ਼ਕਰ ਚੰਗੇ ਭਾ ਵਿਕ ਜਾਏਗੀ। ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਿਮਕ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ (3) ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਭਾ ਵੀ ਚੰਗੇ ਵਿਕੀਆਂ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਰੇ ਧੁੰਮ ਪੈ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਲੋਕੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ।

ਤੀਜੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਠੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖ਼ਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਤੜਕੇ ਸਾਰ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਕਰੇ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੋ ਬਚੇ ਤੜਕੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਖੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਪਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਚ ਵਜੋਂ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਇਕ ਪੁੜੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੜਕੇ ਦੀ ਨਵਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਕੇ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਛਕ ਜਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਵਾਜ਼ ਲਈ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਗਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜਦ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਬੱਚਾ ਹੁਸਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਸ਼ਕਰ ਰਖਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰ ਉਂਜ਼ ਦੀ ਉਂਜ਼ ਪੂਜਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪੁਤਰ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਸ਼ਕੈਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਨਵਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਕਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਹੋਰ ਵਧੀ। ਖਿਆਲ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰੀਤਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਰਾ ਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਰਾਖੀ ਰਖੀ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਕਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਰਸਿਧ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ।

(2) ਮਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ-ਤਾਰੀਖ਼ੇ-ਫਰਿਸ਼ਤਾ।

(3) ਤਜਕਿਰਾਤੁਲ-ਆਸਕੀਨ।

ਚੌਥੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ (ਵਰਤ) ਰਖਣ ਨਾਲ ਏਨਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਇਤਨਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੁਖ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਭ ਸ਼ਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ (1)। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਐਲਾਦ:—ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਛੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਅਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਐਲਾਦ ਹੋਈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਲੜਕੇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (2) ਦੇ ਹਥੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਕਬਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਕਪਟਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਲ ਅਜੇ ਤੀਕ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਲੜਕਾ ਬਦੀਦੁੱਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਤ ਦਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਬਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰਉਦ-ਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠੇ। ਸ਼ੇਖ ਬਦਰਉਦ-ਦੀਨ ਜੀ ਦੇ ਛੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਪੰਜ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦ-ਦੀਨ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਲਕਬ (3) ਸਹਾਬ-ਉਦ ਦੀਨ ਤੇ ਖਤਾਬ (4) ਗੰਜੁਲ (5) ਇਲਮ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਇਕ ਲੜਕਾ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰ ਉਦ-ਦੀਨ ਉਰਫ ਨੁਸਰਉਲਾ ਸੀ (6)। ਜਿਸਦੇ ਛੇ

(1) ਸੰਗ ਦਰ ਦਸਤੇ ਓ ਗੌਹਰ ਗਰਦੱਦ। ਜ਼ਹਿਰ ਦਰ ਕਾਮੇ ਓ ਸ਼ੱਕਰ ਗਰਦੱਦ।

Another version of the story is that the saint, when hungry used to tie a wooden cake (ਰੋਟੀ) or a bunch (ਗੁਫ਼ਾ) of wooden dates to his stomach, and that composed his sole nourishment for thirty years. The truth of the story is vouched for by the preservation of the identical cake and dates to this very day. They are kept at this shrine at Pak—Pattan, and are objects reverence and worship to the faithful. Panjab gazetteer. Montgomery District,

(2) ਖਜ਼ੀਨਤੁ-ਅਸਫੀਆ, ਜ਼ਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 301 “ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਮ ਦਾਸ਼ਤ-ਹਚ ਐਲਾਦ ਨਬੂਦ ਵ ਮੁਫਸਦਾਨ ਓਰਾ ਦਰ ਖੁਰਦ ਸਾਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਦੰਦ।”

(3) ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਨਾਂ। (4) ਉਹ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋ ਵਕਤ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। (5) ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਭੰਡਾਰ। (6) ਵਲੀ ਅਹਿਦ-ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ।

ਪ੍ਰਤਰ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾਂ, ਦੂਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ ਤੇ ਤੀਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਮਸਤੂਰਾ ਸੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ (1) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਛ ਸੌ ਸੀ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਧਰਤੀ ਪਰ ਸਨ, ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਪਰਬਤ ਪਰ, ਪੰਜ ਸੌ ਚਾਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ, ਚਾਰ ਸੌ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਤੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਤ ਸੌ ਗ਼ੈਬ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ (2)।

ਮੰਤ:—ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਿਰਤੂ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਰਮ ਤੋਂ ਪੰਜ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਉਰਸ (3) ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਪਰ ਕਰੋੜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਾਲ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾ ਲੈਕੇ ਹਾਜ਼ਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਤੇ ਢਾਈ ਫੁਟ ਚੌੜਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਭੀੜਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪੰਜ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਰ ਅਤਿ ਦੀ ਭੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤੀ (4) ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਜਦ ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਮਸ਼ਾਇਖ ਨਜ਼ਾਮਉ-ਦੀਨ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਆਪ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਪਾਸ ਗਏ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੱਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਇਸ ਭੀੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਗੇ ਖੜੇ ਵੇਖਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੱਮਦ ਨੇ ਨਜ਼ਾਮਉਦਦੀਨ ਨੂੰ ਫੁਰਮਾਇਆ “ਕਿ ਜੋ ਜੀਵ ਸਾਲਾਨਾ ਉਰਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਗੇਗਾ ਉਹ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਨਾਸ (5) ਹੋਣਗੇ।” ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪੈ ਗਿਆ।

(1) ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 32 ਤਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। “ਅਖਬਾਰੁਲ ਖਬਾਰ।”

(2) ਤਾਰੀਖ ਫਾਰਿਸ਼ਤ ਮਹੱਮਦ ਕਾਸਿਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ 390।

(3) ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਖਾਣ ਦੀ ਮਜਲਸ।

(4) ਖਜ਼ੀਨਤੁਲ-ਅਸਫੀਆ ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਪੰਨਾ 303।

(5) ਜਾ ਨਜ਼ਾਮ ਮਨ ਹੁਖਲ ਫੀ ਹਜ਼ਾਉਲ ਬਾਬ ਕਾਨ ਆਸਨਾ।

ਯਾਅਨੀ ਹਰਕਿ ਦਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਦਾਖਲ ਸ਼ਵੱਦ ਦਰ ਅਮਾਂ ਅਸਤ।

ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬੜੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲੰਘਣ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਪਰ ਖਲੋ ਖਲੋ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤੈਹਾਂ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਹੱਡ ਪੈਰ ਭੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰੇ ਤਾਂ ਸਹੀਦ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਸੁਰਗ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ ਦੀਨ ਮਸ਼ਹੂਦ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਜਾ ਨਸ਼ੀਨ ਅਜ ਤੀਕ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਨਕਦ ਜਾਗੀਰ, ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਂ, ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪਾਕਪਟਨ 584 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1188 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ 1845 ਈ: ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਨਾਂ

ਤਾਰੀਖ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਦੀ

1. ਬਦਰਉਦ-ਦੀਨ	664	ਹਿੱਜਰੀ	1265 ਈ:
2. ਅਲਾਉਦ-ਦੀਨ	668	„	1269 ਈ:
3. ਮੁਆਫ਼ਉਦ-ਦੀਨ	722	„	1322 ਈ:
4. ਫਜ਼ਲਉਦ-ਦੀਨ	738	„	1337 ਈ:
5. ਮਨੋਹਰ	755	„	1354 ਈ:
6. ਨੂਰਉਦ-ਦੀਨ	805	„	1402 ਈ:
7. ਬਹਾਵਲਉਦ-ਦੀਨ	823	„	1420 ਈ:
8. ਮਹੱਮਦ	855	„	1451 ਈ:
9. ਅਹਿਮਦ	879	„	1474 ਈ:
10. ਅਤਾ-ਉਲਾ	901	„	1495 ਈ:
11. ਮਹੱਮਦ	918	„	1512 ਈ:
12. ਇਬਰਾਹੀਮ	940	„	1533 ਈ:
13. ਤਜਉਦ-ਦੀਨ	982	„	1574 ਈ:

ਨਾਂ

ਤਾਰੀਖ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਦੀ

14.	ਫੈਜ਼ਉੱਲਾ	1008	„	1599	ਈ:
15.	ਇਬਰਾਹੀਮ	1010	„	1601	ਈ:
16.	ਮਹੱਮਦ ਦੀਨ	1019	„	1610	ਈ:
17.	ਮਹੱਮਦ ਅਸਰਫ	1057	„	1647	ਈ:
18.	ਮਹੱਮਦ ਸਈਯਦ	1090	„	1679	ਈ:
19.	ਮਹੱਮਦ ਯੂਸਫ	1120	„	1708	ਈ:
20.	ਮਹੱਮਦ	1135	„	1722	ਈ:
21.	ਮਹੱਮਦ ਗੁਲਾਮ				
	ਰਸੂਲ	1179	„	1765	ਈ:
22.	ਮਹੱਮਦ ਯਾਰ	1223	„	1808	ਈ:
23.	ਸਰਫਉਦ-ਦੀਨ	1243	„	1827	ਈ:
24.	ਅੱਲਾ-ਜਵਾਇਆ	1261	„	1845	ਈ:

ਫਰੀਦ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ

ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਵਲ ਹੁਣ ਤਕ ਉੱਕਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਰਬ ਪਿਰਥਮ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿਧ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲਾ ਭੇਂਟ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੋਧੀ ਸਿਧ ਕਵੀ ਬਹੁਤ ਬੁਹੜੀ ਹਦ ਤਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪੜਾ ਨੂੰ ਟੱਪ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲਾਗ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚਨਾਕਰ ਸਨ। ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 8ਵੀਂ ਜਾਂ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਹਾ ਜਾਂ ਮਾਥਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਛੰਦ ਸੀ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਕਾਵ ਦੋਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਲੇਖ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਦੋਹੇ ਵਲ ਮੁੜਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰਚਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ।

ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਾਗ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਥਜੋਗੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਦਿ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਢਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਚਾਹੁਲ ਸੰਕਤਰਾਈਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 845 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦਾ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਕਲ ਅਚਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਧੇਰਿਆਂ ਦਾ ਮਤ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆ-ਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਚਰਪਟ ਦਾ ਕਾਲ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧੁਨਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੋਪੀ ਚੰਦ,

ਚਰਪਟ, ਚੋਰੰਗੀ ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਗੇਤਰਾ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਾਲ, ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਈ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪਰਸਿਧ ਨਾਥ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੀ, ਅਜੇਹੀ ਗਿਆਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਿਗੜਿਆ ਤੇ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਤੀ ਸਮੀਪ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ :

ਅਬੂਝ ਬੂਝ ਲੈ ਹੋ ਪੰਡਿਤਾ ਅਨੋਥ ਕਥ ਲੈ ਕਹਾਣੀ।

ਸੀਸੀ ਨਵਾਵਤ ਸਤ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਜਾਗਤ ਰੈਣ ਵਿਹਾਣੀ।

ਰਾਜ ਬਲੀ ਪਾਂਡ (ਪ੍ਰਾਕਰਿਤ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਨਾ 406)

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮਿਲਦੀਆਂ 80 ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਬੜਬਵਾਲ ਨੇ ਕੁਲ 14 ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬੇ ਭਰੋਸੇਗੀ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਧਰੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਾਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ।

ਅਵਹੱਟ :—ਅਚਾਰਜ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ 'ਅਵਹੱਟ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵਹੱਟ ਦਾ ਕਾਲ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਵੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਹੱਟ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਪੜਾ ਹੈ। ਅਵਹੱਟ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸਾਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲਮ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦਿਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲਮ' ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਵੀ ਅਵਹੱਟ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪਿਛਲਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਗੇਤਰਾ ਰੂਪ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲਮ' ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਹਮੇਂ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਵਹੱਟ ਯਾ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਿ-

ਸਥਾਨੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤਥਾ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਕੇ ਆਦਿ ਰੂਪ ਮਿਲਤੇ ਹੈਂ”

(ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਬ੍ਰਹਤ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ 367)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਲ, ਕਿਸੇ ਨੇ ‘ਆਦਿ ਕਾਲ’ ਨਾਂ ਰਖੇ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਨੇ 760 ਈ. ਤੋਂ 1300 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਿਧ-ਸਾਮੰਤੀ ਯੁਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ‘ਚਾਰਣ ਕਾਲ’ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਇਸ ਨਾਮਕਰਨ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਚਣਹਾਰ ਕੌਣ ਹੋਏ? ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਰਚਣ ਕਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ-ਨਾਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਲ ਵਿਚਾਰ :—ਅਚਾਰਜ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ‘ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਕਾਲ’ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਇਕ ਦਰਜਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

- (1) ਵਿਜੇ ਪਾਲ ਰਾਜੋ
- (2) ਹਮੀਰ ਰਾਜੋ
- (3) ਕੀਰਤਿ ਲਤਾ
- (4) ਕੀਰਤਿ ਪਤਾਕਾ
- (5) ਖੁਮਾਣ ਰਾਜੋ
- (6) ਬੀਸਲ ਦੇਵ ਰਾਜੋ
- (7) ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਜੋ
- (8) ਜਯ ਚੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
- (9) ਜਯਮਸ ਕਿ ਜਸ ਚੰਦ੍ਰਕਾ
- (10) ਪਰਮਾਲ ਰਾਜੋ
- (11) ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ
- (12) ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਪਦਾਵਲੀ

ਡਾ. ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਮੇਨਾਰੀਆ, ਜੋ ਇਕ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਕਾਲ 1550 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 1700 ਵਿਚ ਮੁਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ‘ਰਾਜਸਥਾਨ ਕਾ ਪਿੰਗਲ ਸਾਹਿਤ’ ਦੇ ਪੰਨਾ 31 ਡੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਜੋ ਸਾਹਿਤਯਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਭੀ ਤਕ ਉਪਲੱਭਤ ਹੁਈ ਹੈ ਉਸ ਕੇ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਟ ਸੇ ਗਿਆਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਯਕ ਰਚਨਾ ਕੇ ਯੋਗਯ ਬਨਨੇ ਮੇਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋ 200, 250 ਵਰਸ਼ ਕਾ ਸਮਯ ਲਗਾ ਥਾ। ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਕੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਸਾਹਿਤਯਕ ਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗਨੇਸ਼ ਸੰਮਤ 1550 ਕੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਾਨਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ।” ਡਾ. ਗੁਰੀਅਰਸਨ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗੇ ਕਈ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਮਾਣ ਰਾਸੋ, ਬੀਸਲ ਦੇਵ ਰਾਸੋ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਤੇ ਵਿਜੇ ਪਾਲ ਰਾਸੋ ਆਦਿ 1550 ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਮੇਨਾਰੀਆ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰੀਅਰਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਚੋਖੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦਿਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 1550 ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੁਮਾਣ ਰਾਸੋ ਤੇ ਬੀਸਲ ਦੇਵ ਰਾਸੋ ਤਾਂ ਹੈਨ ਹੀ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਨੂੰ ਡਾ. ਮੇਨਾਰੀਆ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਮਿਥਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਬਿਜਯ ਪਾਲ ਰਾਸੋ’ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਇਕ ਅਣ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ-ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੂਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਇਹ ਤੱਥ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੋਂ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਅਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੇਖ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਮੇਨਾਰੀਆ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਸੰ. 1640 ਤੇ 1670 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਰਣ-ਕਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਮਕਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਿ ਚੰਦ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੂਹਾਨ ਦਾ ਸਮਸਾਮਿਅਕ ਤੇ ਸਾਮੰਤ ਸੀ, ਨਿਰਮੂਲ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੁਮਾਣ ਰਾਸੋ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ ਕਈ ਭਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਦੂਜਾ) ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਵਿਜਯ ਪਾਲ ਰਾਸੋ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਣ-ਕਾਲ 1600 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਦਾ

ਨਿਰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਜਰੰਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਜਜਮਧੰਕ ਜਜ ਚੰਦ੍ਰਕਾ, ਇਹ ਦੋਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਯੋਵੇਂ ਅਟਕਲ ਪੱਚੂ ਜਹੇ ਨਿਰਣੈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਇਹ ਵੀ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਲ-ਰਾਸੋ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕ, ਕਿਰਚ, ਫਿਰੰਗੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਭੋਲਾ ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਆਸ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਵੀ 'ਵਿਦਿਆਪਤੀ' ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਕਰਮੀ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕਰਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਕੀਰਤਿ ਲਤਾ' ਤੇ 'ਕੀਰਤਿ ਪਤਾਕਾ' ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਵਹੱਟ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਹੋਵੇ। ਖੁਸਰੋ ਰਚਿਤ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1254 ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਦੀ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਿਲਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਗਮਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਮੀਨੁਦੀਨ ਮਹੱਮਦ ਹਸਨ ਖੁਸਰੋ (ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸੀ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ।

ਹੁਣ ਰਹੀ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦੀ ਗਲ। ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਸੁਪਰਸਿਧ ਭਜਨ ਰਚਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 1555 ਬਿਕਰਮੀ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁ-

ਸਾਰ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਮੇਤੜੇ ਦੇ ਰਾਠੌਰ ਰਾਓ ਦੂਦਾ ਜੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪੁੱਤ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਮੋਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁਤ ਕੰਵਰ ਭੋਜ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰ: 1573 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੀਰਾਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਬ੍ਰਿਜੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਦੀ। ਇਹ ਪਿਛਲੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ।

ਇਕ ਮਨੌਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੀ। ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਰਚੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਝ ਪੱਦਿਆਂ ਜਾਂ ਭਜਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :—

“ਮੀਰਾਂ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਿਆ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ”

“ਗੁਰੂ ਰੈਦਾਸ ਮਿਲ ਮੋਹਿ ਧੁਰ ਸੇ ਕਲਮ ਭਿੜੀ”

“ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨੀ ਗਿਆਨ ਕੀ ਗਟਕੀ”

(ਡਾ: ਮੋਨਾਰੀਆ, ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਕਾ ਪਿੰਗਲ ਸਾਹਿਤ ਪੰਨਾ ੬੦)

ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸਿਖ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰ: 1356 ਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਰਿਹੋ ਸੰਮਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਰਾਂ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇਰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਦਿ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਿਸਥਾਨ, ਯੂ. ਪੀ. ਬਿਹਾਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ। ਸਾਡਾ ਉਪਰਲਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ—ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਈ: ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ

1265 ਈ: ਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੨੧ (੧੯੫੦ ਐਡੀਸ਼ਨ) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਨੇ ਨ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਘਨਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਬਣ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਮੁਢਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਪਸਾਰ ਵੀ। ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦ ਮੁਲਤਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਜਲੰ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਜਿਹਾ ਪਿਛੋਂ ਕਦੇ ਨ ਫੈਲ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਇਕੋ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰਸਿਧਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ, ਸਮਸ਼ਤਬਰੇਜ਼, ਮਉਨੁੱਦੀਨ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ, ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਨਜ਼ਾਮਦੀਨ, ਬੁਰਹਾਨ, ਦਾਉਦ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਬਖਸ਼ੀ ਫਕੀਰੁਦੀਨ, ਹੁਸਾਮਦੀਨ ਯਾਹੀਆ ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਬਰਨੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਗਿਲਦੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਦਾ ਅੱਟਾ ਸੱਟਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੋਨਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ.....”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਯੀਅਦ ਮੁਹੱਮਦ ਮੁਬਾਰਕ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਸਿਆਰੁਔਲੀਆ ਅਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਸਫੀਨਾ ਤੁਲ ਔਲੀਆ’ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਟੇ ਘੱਟ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਉਸ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਉਰਦੂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਸਿੰਧੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਦਖਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਪੰਨ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਡੇਰਾਜਾਤੀ, ਝੰਗੀ, ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ, ਪੁਣਜੀ ਡੋਗਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰੀ ਵਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ

ਕਿ ਮਾਝੇ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ (ਜੁੜਿਆ, ਇਕ ਪੰਜਾਬ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ) ਉਪਰ ਵਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਹਾੜੀ ਖਿਤਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ, ਮਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਸ਼ਤੋ ਬਲੋਚੀ ਬੋਲਦੇ ਗੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਇਹੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪ-ਰੇਕਤ ਧਾਰਨਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੁਹੜੇ ਬੁਹੜੇ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿਠ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਈ ਰਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਚ ਵਿਚ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪਛਮੀ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਅਰਥਾਤ ਮਾਰਵਾੜ ਜਾਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਭਾਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਦੀ ਡਿੰਗਲ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਭਾਗ ਹੀ ਸੀ। ਫਰਕ ਦੀ ਜੋ ਮਾਤਰਾ ਬਣੀ ਉਹ ਸਥਾਨਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖੇਵਿਆਂ, ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਉਘੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਸ ਪਾਸ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਰਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ 11ਵੀਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਠਾਣੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਪੂਤ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਹੇਠ ਚਿਰ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਬਹੁਸਮਤੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫੇਰ ਬਹੁਸਮਤੀ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਨੁਪਾਤ ਪਰਦੇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਵਿਤਕਰਾ-ਪਾਉ ਤੇ ਵਧਾਉ ਪਰਭਾਵ ਕਾਫੀ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਧਰਮ ਹਕੂਮਤ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ ਪਰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਏਨੇ ਕੁ ਅਸਰਾਂ ਅਧੀਨ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਰੀਤ ਭਾਰਤੀ ਹੈ, ਅੰਧਿਮਾਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲੀਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਰੀਤ ਅਸੀਂ

ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜਿਸਥਾਨੀ ਦੀ ਡਿੰਗ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਤੁਰਦੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਅਜੇਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਰਬ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜੋ ਭੁਗੋਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਇਕ ਮਿਕ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ 'ਜੰਗਲ'। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬੀਕਾਨੇਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਠਿੰਡਾ ਸੀ: ਬੀਕਾਨੇਰ ਨੂੰ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਲੋਕ ਜੰਗਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੁਧਿਆਣੇ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਟਿਆਲੇ, ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ 'ਜੰਗਲ' ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦਾ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ, ਇਹ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਇਲਾਕਾ ਭੁਗੋਲਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਦ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਨਸਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਢੋਲਾ ਸੱਮੀ ਦੀ ਪਿਆਰ-ਕਥਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਿਆਰ-ਕਥਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਢੋਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਵਾਚਕ ਪਿਆਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਗਲੀਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਦਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਢੋਲ' ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਾਚ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਮੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਮੀ-ਢੋਲ ਦੀ ਪਤਨੀ-ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸੀ। ਸੱਮੀ ਨਾਚ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਮੀ ਮੇਰੀਵਣ' ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਤੁਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਇਹ 'ਮੇਰੀਵਣ' ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਮਰਵਣ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ ਉਕਤ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਰਵਣ' ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਢੋਲ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੁਹਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਡਿੰਗਲ ਮਹਾਂਕਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਢੋਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਰਵਣ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਰਵਣ' ਕੁਝ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੇਰੀਵਣ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੋ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਢੋਲ ਮਰਵਣ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵਲ ਇਕ ਥਾਂ ਬੜਾ ਸਿਧਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।

ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਹੁਣ ਤਕ ਔਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉ ਸ਼ਬਦ 'ਕਸੁੰਭੜੈ' ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਰਥ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਬਹੁਤੇ 'ਕਸੁੰਭੈ' ਨੂੰ ਕੇਸੂ ਜਾਂ ਢੱਕ ਦਾ ਫੁਲ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਕੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ 'ਜਲ ਜਾਸੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਢੁਕਦੇ ਅਰਥ ਅਨੁਮਾਨ ਕੇ ਕਸੁੰਭੜੈ ਨੂੰ ਅੰਗਿਆਰ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਢੋਲਾ ਐਵੇਂ ਸੰਬੋਧਕ ਪਦ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਅਰਥ ਢੋਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਅਪਣੇ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਢੋਲ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਢੋਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੇਕਿਉਂ ਲੈਕੇ ਨਰਵਰ ਕੋਟ ਵਲ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਠ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਜੋੜੀ ਮਗਰ ਇਕ ਉਮਰੂ ਨਾਂ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਵਣੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਲਈ ਢੋਲ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਢੋਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾਂ ਕਿਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਸੁੰਭਾ ਪੀਈਏ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਕਸੁੰਭੇ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਅਫੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੋਲਾ ਢੋਲ ਕਪਟੀ ਉਮਰੂ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰਵਣੀ ਨੂੰ ਉਠ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਹਟ ਕੇ ਉਮਰੂ ਨਾਲ ਕਸੁੰਭਾ ਪੀਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਭਿਰਾਇਣ (ਢੋਲਣ) ਗਾ ਕੇ ਢੋਲ ਤੇ ਸੱਮੀ ਨੂੰ ਉਮਰੂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਤੁਕ ਇਉਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਢੋਲਣ ਵਲੋਂ ਢੋਲ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੱਸ ਕੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਡਿੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤਲਾਸ਼ ਕਰੀਏ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜੁਕਤ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨੀਆਂ

ਨੇ ਸਾਡੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਿ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ (ਡਿੰਗਲ) ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਕ ਹੈ, ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮੇਨਾਰੀਆ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਸ ਹਿਤਯ' ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਵਾਸਤਵ ਮੇਂ ਨ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਜਨਨੀ ਹੈ ਔਰ ਨ ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਵਿਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਹ ਦੋ ਸਵਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਾਏਂ ਹੈਂ" ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਕਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਫਲ ਬਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ -- "ਇਸ ਸਮਯ ਯਹ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇਵੇ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਔਰ ਮਧਯ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤਥਾ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਭੀ ਕੁਛ ਭਾਗੋਂ ਮੇਂ ਬੋਲੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।" 'ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਕੁਛ ਭਾਗ' ਇਹੋ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਬੀਕਾਨੇਰ, ਮੇਵਾੜ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ 8, 9 ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦ, ਇਬਰਾਹੀਮ, ਕਬੀਰ, ਕਮਾਲ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ, ਚੰਦਬਰਦਾਈ, ਹਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ 11ਵੀਂ ਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਹਿੰਦੀ ਪਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਫਰਕ ਸੀ। ਡੱਖਣੀ ਨੂੰ ਉੱਕਤ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰੀ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਬੋਲੀ ਦੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ) ਦੱਸ ਕੇ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਡੱਖਣੀ ਜਾਂ ਦਖਣੀ, ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਕੋ ਥਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਲਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਦਖਣੀ ਜਾਂ ਡੱਖਣੀ ਸੀ।

ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜ ਨੇ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿੰਗਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਬਰਦਾਈ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਜੱਮ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਟੋਲਣਾ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਸ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ

ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਲੇਸ਼ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਨਿਰੋਲ ਦੱਸੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਹਦ ਤਕ, ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਘੁਲ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ 15ਵੀਂ, 16ਵੀਂ ਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਡਿੰਗਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦੀ ਸਲੋਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਦੇਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਨਵੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿਰਥਮ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਲੀਹ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚਾਰ :

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

1. ਪੂਰਬੀ
2. ਦੱਖਣੀ
3. ਪੱਛਮੀ

ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਸਾਨੂੰ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਜੋਇੰਦ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਧਨਪਾਲ ਤੇ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦੋਹੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਕਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਿਆ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਕਰਮ-ਉਰਵਸ਼ੀ ਵਿਚ ਦੋਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਾਥਾ ਛੰਦ ਪਰਧਾਨ ਛੰਦ ਸੀ ਪਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੇ ਦੋਹੇ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਵਿਗਸਾਇਆ। ਵਿਕਰਮ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਦੇਖੋ :

ਮਾਂਇ ਜਾਣਿਉ ਮਿਅਲੋਇਣਿ ਠਿਸਯਰੂ ਕੋਇ ਹਰੇਇ

ਜਾਣ ਨ ਠਵ ਤਡਿ ਸਾਮਲੋ ਧਾਰਪਰੂ ਵਰਸੇਇ।

ਇਹ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਬਦਲਾਇਆਂ, ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਜਾਣਿਉ ਮਿਰਗਲੋਇਣੀ ਨਿਸਰੂ ਕੋਈ ਹਰੇ
ਜਾਣਾ ਨ ਨਵ ਤਡਿ ਸ਼ਾਮਲੋ ਧਾਗਰੂ ਵਰਸੋ ।

ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਧ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਹੇ ਤੇ ਪਦੇ ਵੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਸਹੀਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਾਗ਼ਤੀ ਨੇ ਹਰਪਰਸ਼ਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨ੍ਹਪਾ ਤੇ ਸਰਹਪਾ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਦੋਹਾ ਕਾਨ੍ਹਪਾ ਰਚਿਤ ਹੈ :

ਜਿਸ ਲੋਣ ਵਿਲੱਜਇ ਪਾਣਿਏਹਿ ਤਿਮ ਘਰਨੀ ਲਇ ਚਿੱਤ ।
ਸਮਰਸ ਜਾਈ ਤਵਖਣੇ ਜਇ ਪੁਣ ਤੇ ਸਮ ਚਿੱਤ ॥

ਸਰਹਪਾ ਦਾ ਇਕ ਦੋਹਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਚੰਦਰਮਣਿ ਜਿਮ ਉਜੋਅ ਕਰੇਇ ।
ਪਰਮ ਮਹਾਂਸੁਖ ਇੱਕ ਖਣ ਦੂਰ ਆਸੇਸ ਕਰੇਇ ॥

ਪਹਿਲੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਏਨੀ ਕੁ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ : —

ਜਿਓ ਲੂਣ ਵਲੱਜ ਪਾਣੀਏ ਤਿਉ ਘਰਨੀ ਲਾ ਚਿੱਤ ।
ਸਮਰਸ ਜਾਏ ਤਵੱਖਣੇ ਜੇ ਪੁਣ ਤੇ ਸਮ ਚਿਤ ॥

ਦੂਜੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਜ ਹੈ :

ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਚੰਦਰਮਣ ਜਿਉ ਉਜੋਤ ਕਰੇ ।
ਪਰਮ ਮਹਾਂਸੁਖ ਇੱਕ ਖਣ ਦੂਰ ਅਸੇਸ ਕਰੇ ।

ਦੋਹਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਪਦੇ ਵੀ ਰਚੇ । ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹੋ ਪਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾਏ ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ‘ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪਦੇ ਭੈਰਵੀ ਪੱਟ ਮੰਜਰੀ, ਕਾਮੋਦ ਵਰਗੀਆਂ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ’ ।

ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਦੇਰ ਕਾਵਿ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ । ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿਚ ਅਚਾਰਜ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਦੋਹੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਵੀ ਅਧਿਮਾਨ ਦੇ ਸਨੇਹ ਰਾਸੇ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢਲ ਗਈ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਮਾਨ (ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ) 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਅਧਿਮਾਨ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲਵਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਰਜਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਵੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੇ ਮੇਘਦੂਤ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਕਾਵਿ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਤੇ ਅਧੁਨਿਕਤਾ ਵਲ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਸਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂੜੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਜਠੇਰੀ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਅਪਣਾਈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਾਹੇ-ਵੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਲੰਭਦ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ
2. ਸੰਗਾਰ ਤੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ।
3. ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰੱਹਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੋਖ ਦਾ ਵਰੋਧ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ, ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਵਿਚਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ :

ਫ਼ਰੀਦ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨ੍ਹਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।

ਅਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ, ॥

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਜੈਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਦੇ ਜੈਨ ਮਤ ਨੇ ਜੜ ਫੜੀ ਵੀ ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਮੂਲੋਂ ਉਖੜ ਚੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਫ਼ਰੀਦ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਅੰਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਰੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰ ਪਰਨਾਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਲਗੀਂ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦੋਹਰਾ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੀ ਰੀਤ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅਪਭਰੰਸ਼ ਨੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਨਾਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਰਾ ਅਭਿਲ ਛੰਦ ਸਿਰਜੇ ਗਏ। ਬੁਧ ਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਰਠਾ, ਅਭਿਲ, ਦੁਪਦਾ, ਰੋਲਾ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਰਿਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਰਚਣ ਦੀ ਲਾਹ ਤੋਰੀ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹਿਆਂ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਪਰਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਦੂਸਰੀ ਵੀਰ ਤੇ ਸੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਤੀਜੀ ਅਰਥਾਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਿਧ ਤੇ ਨਾਥ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਖ ਖੰਡਣ ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੀਂਹ ਤੇ ਖੜੋਤਾ ਭੇਖ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਤੇ ਕਰਨੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਰਾ, ਤੇ ਸੋਰਠਾ ਤੇ ਗੀਤ-ਮਈ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

- 1 ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦਈ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ ॥
2. ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੇ ਫਾਹੀ ਵਾਲ ਪਚਾਸ ।
ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਭੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ।
3. ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣ ਮੂਮਿ ਮਚਾਗਵਾ ।
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥
4. ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਬਲ ਫੁਗਰ ਭਵਿਓਮ ।
ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੁਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ।

ਸੋਰਠੇ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ:

ਕੰਧੀ ਵਹਣੁ ਨ ਢਾਹਿ ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ।

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜਾਇ ਵਹਣੁ ਤਦਾਉ ਗੰਊ ਕਥੇ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨ ਸਕਿਓ' ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚਰਿਆਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ' ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਰਚਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੋਹਿਆਂ, ਸੋਰਠਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਕਲਮੀ ਨੁਸ਼ਖਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਤੇ ਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਨੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਅੰਕਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਮਾਉ ਮਹਿੰਡੀ ਕੰਮਲੀ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨਾਉਂ ।

ਜਾ ਦਿਨ ਪੁੱਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾ ਨਾਉਂ ॥

2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੂਕੇਂਦੜਾ ਕੂਕ ਕਦੇ ਤਾਂ ਰਬ ਸੁਣੇਸੀਆ ।

ਨਿਕਲ ਵੈਸੀ ਫੂਕ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੂਕ ਨਾ ਹੋਸੀਆ ॥

ਆਸਾ ਛੰਤੁ :

ਸਾਹਿਬ ਸਿਓ' ਮਾਣ ਕਿਵੇਹਾ ਮਾਣ ਕੀਜੈ ਨੀ

ਕਿਆ ਕੁਝ ਭੇਟ ਸਾਹਿਬ ਕਉ ਮਾਏ ਦੀਜੈ ਨੀ

ਕਿਆ ਕੁਝ ਭੇਟ ਸਾਹਿਬ ਕਉ ਦੀਜੈ ਪੱਲੈ ਮੇਰੈ ਨਾਹੀ

ਜੇ ਸਹੁਰੇਰੇ ਨਦਰ ਨ ਫੇਰੇ ਤਾ ਧਨ ਰਾਵੇ ਤਾਹੀ

ਸੋ ਵੱਖਰ ਮੇਰੇ ਪੱਲੂ ਨਾਹੀ ਜਿਤ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਮਨ ਰੀਝੈ

ਸਾਹਿਬ ਸਿਉ ਮਾਣ ਕਿਵੇਹਾ ਮਾਇ ਕੀਜੈ ਨੀ

ਇਹ ਟੁਕਾਂ ਏਥੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਉਸ ਬਾਣੀ ਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਰਚਿਤ 'ਪਧੌਤੀ ਨਾਮਾ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋਣਾ ਚਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਲਭੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ। ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਹੈ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਫਲ ਭਰਪੂਰ ਇਸ਼ਾਰਾ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਿਮਦੀ ਜਨਮਦੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਾਲਬਨ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਪਿਛਲੇਰੇ ਉਸ ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ, ਕੋਈ ਘਟ

ਪਰਸਿਧ ਤੇ ਇਸ ਗੱਦੀ ਨਾਲ ਅਸਬੰਧਿਤ ਵਿਯਕਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਏਥੇ ਜਤਨ ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਛੇਦਾਂ ਤਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਖਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਗਈ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਫਰਕਾਂ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਯਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ।

ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿਓਮ, ਥੀਓਮ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਮਿ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਕਾਰਅੰਤਕ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਪਰਚਲਤ ਸਨ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪ-ਸਰਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਗੁਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ । ਥੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਥੀਓਸ, ਥੀਓਨੁ; ਥੀਓਮੁ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਢੇਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ 16ਵੀਂ, ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਸਰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਤੋਡੈ ਸਿਮਰਣੁ ਹਰੁ ਕਿਛਿ ਲੱਧਮੁ ਬਿਖਮੁ ਨ ਡਿੱਠਮੁ ਕੋਇ...—ਵਿਚ ।

ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂਤੀ ਰੂਪ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਓਪਰੇ ਪਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੁੰ

ਵਿਚ 'ਮੁੰ' ਸ਼ਬਦ ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ । 'ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ' ਡਿੰਗਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

'ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ' ਕੱਲੋਲ ਕਵੀ ਰਚਿਤ ਡਿੰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਲ ਸੰ. 1530 ਅਰਥਾਤ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਪੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਘਟੇ ਘਟ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ । ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਚਣ ਕਾਲ ਕਾਫੀ ਪਿਛਲੇਰਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। 'ਢੋਲ' ਮਾਰੂ ਰਾ ਦੂਹਾ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨੇੜ ਹੋਣਾ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾ ਪੇਸ਼ ਹਨ:—

1. ਭਰੇ ਪੱਲਟੇ ਭੀ ਭਰੇ, ਭੀ ਭਰ ਭੀ ਪਲਟੇਹਿ ।
ਢਾਡੀ ਹਾਥ ਸੰਦੇਸੜਾ ਧਣ ਵਿਲੰਤਿ ਦੇਹਿ ॥
2. ਡੂਗਰ ਕੇਰਾ ਵਾਹਲਾ, ਓਛਾ ਕੇਰਾ ਨੇਹ ।
ਵਹਤਾ ਵਹੈ ਉਤਾਵਲਾ ਝਟਕ ਦਿਖਾਵੈ ਛੇਹ ॥
3. ਏ ਵਾੜੀ ਏ ਵਾਵੜੀ ਏ ਸਰ ਕੇਰੀ ਪਾਲ ।
ਵੈ ਸਾਜਣ ਵੈ ਦੀਹੜਾ ਰਹੀ ਸੰਭਾਲ ਸੰਭਾਲ ॥
4. ਬਿੱਜੁਲੀਆ ਨੀਲੱਜੀਆ ਜਲਹਰ ਤੂ ਹੀ ਲੱਜਿ ।
ਸੂਨੀ ਸੇਜ ਵਿਦੇਸ ਪਿਰ ਮਧੁਰੈ ਮਧਰੈ ਗੋਜਿ ॥
5. ਰਾਤ ਸਖੀ ਇਣ ਤਾਲ ਮੈਂ ਕਾਇਜ ਕੁਰਲੀ ਪੰਖਿ ।
ਉਥੇ ਸਰਿ ਘਰ ਆਪਣੇ ਬਿਹੂੰ ਨ ਮੇਲੀ ਅੰਖਿ ॥

ਡਿੰਗਲ ਦੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਦੋਹੇ ਇਸੇ ਅਰਥ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :

ਬਾਲਾ ਚਾਲ ਮ ਬੀਸਰੈ ਮੋ ਥਣ ਜਹਰ ਸਮਾਣ ।
ਰੀਤ ਮਰੰਤੀ ਢੀਲ ਕੀ ਉਠ ਥਓ ਘਮਸਾਣ ॥
ਵੀਰਾ ਲੇਵਣ ਆਵਿਓ ਪੀ ਰਣ ਹੋਇਆ ਵਹੀਰ ।
ਅਵ ਤੋ ਬਲਵਾ ਜਾਵਸਿਆਂ ਅਵ ਨਹਿ ਆਵਾਂ ਪੀਰ ॥
ਸੁਰ ਪੁਰ ਤਕ ਨਿਭ ਜਾਵਸੀ ਜਾ ਜੋੜੀ ਜਾ ਪ੍ਰੀਤ ।
ਸਖੀ ਪਿਓ ਰੈ ਦੇਸੜੇ ਸੰਗ ਸੰਗ ਬਲਵਾ ਰੀ ਰੀਤ ॥

ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਰੀ, ਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਂਸੀ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੇ ਕੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਣ ਆਮ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਦੇਸੜਾ, ਸਨੇਹ ਦੀ ਥਾਂ ਸਨੇਹੜਾ ; ਇਹ 'ੜ' ਦਾ ਵਾਧੂ ਪਛੇਤਰ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਇਸ ਬੱਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਕਾਰਨ ਨੇ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਏ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸੰਪਰਦਾਨ ਕਾਰਨ 'ਨੂੰ' ਡਿੰਗਲ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਲੀ ਜਾ ਵਾਲਾ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਕੇਰੀ, ਕੇਰਾ ਜਾ ਹੰਦੀ, ਹੰਦਾ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੱਝ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਮਾਂਝ ਜਾਂ ਮੰਝ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਚਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਕਾਰਕ 'ਮੈਂ' ਡਿੰਗਲ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮੂੰ ਜਾਂ ਮਇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧ ਕਾਰਕ 'ਮੇਰੀ' ਦਾ ਲਹਿੰਦੀ-ਡਿੰਗਲ ਮੁਾਰੇ ਤੇ ਮੁਾਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ 'ਆਪਾਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਡਿੰਗ ਓ-ਪਰਧਾਨ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਸਬਦਾਂ ਤਲੇ ਕੱਠੇ ਦੀ ਥਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਓ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਣੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ। ਸਦੀ ਥਾਂ ਹ ਵਰਤਣਾ ਬਹੁਤ ਆਮ ਸੀ, ਸੱਭ ਦੀ ਥਾਂ ਹੱਭ ਤੇ ਸੰਦੀ ਦੀ ਹੰਦੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਨਾਹ, ਕੋਈ ਭੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਫਿਰ ਦ ਹਨ) ਆਪ, ਆਪਣ, ਹੋਕੜੇ, ਸਰਵਰ, ਤਲ, ਜਲਹਰ, ਕੇਲ ਕੁਰਲੀਆਂ, ਬਾਹੜੀਆਂ, ਕੰਤ, ਪਿਰ ਦੇਸੜੇ, ਜਾਵਸੀ, ਵਹਿਲਾ, ਵਹੈ, ਦੀਹੜਾ, ਬਿਜਲੀਆਂ, ਨਿਹੁ, ਡੰਗਰ, ਪਾਲ, ਲੱਜਿ, ਪੰਖੀ ਇਤਿਆਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤ, ਕਿੜੀ ਗਾਖੜੀ, ਸਹੁ, ਰੱਤਾ, ਪਿਰਹੜੀ, ਝਤਿ, ਵਿਡਾਣੀ, ਵਾਰਿਆ, ਗਹਿਲਾ, ਨੀਹਣ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਾਝੇ ਹਨ। ਭਿਜਉ, ਸਿਜਉ, ਵਰਸਉ, ਤੁਟਉ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡਿੰਗਲ ਦੀ ਉਕਾਰ ਪਰਧਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ (ਤਦਭਵਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ) ਦੋਨੋਂ ਰਲਾ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਲ ਦਾ 10% ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਰੱਬ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਪਦ ਵਰਤੇ ਜੋ ਦੇਸੀ ਨਹੀਂ ਪਰਦੇਸੀ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੇਮਲੂਮੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚਮਿਚ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਦੇਸੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨੀਹੀ ਢਾਂਚਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਸਗੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਉਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕੁਲ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪਿਰਥਮ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਡਿੰਗਲ ਵਰਗੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੋਕ-ਯਾਤਰਾ

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ ਅਤੇ ਚੰਦ ਬਰਦਾਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਕਾਲ ਬਿਤਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਈ. ਸੰਨ 1173 ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਪਰ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹਰ ਇਕ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਸੂਦ, ਬਾਬਾ, ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਖੋਤਵਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੜਬਾਬਾ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਰਹੇ। ਖਵਾਜਾ ਕੁਤੁਬੁਦੀਨ ਕਾਕੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਲਾਤਾਰ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਈ: ਸੰਨ 1265 ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾ-ਧਿਕਾਰੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸਮਾਧੀ ਲੈਣ ਲਈ ਅਜਮੇਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰੇਸ਼ਠ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਈ. ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਤਦ ਉਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਛੱਡ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪੂਰਿਤ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜੇਪੂਰ ਜੋਧਪੂਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਥਮ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੋ ਫੀ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਮਛੰਦਰ ਜਲੰਧਰ, ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਚੌਰੰਗੀ, ਰਤਨ ਨਾਥ, ਭਰਥਰੀ ਜਾਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਚੰਦਰਬਰਦਾਈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ ਛੰਦ ਭੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਹ ਲੋਕ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿ ਦੇਈਏ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਲਹਿੰਦਾ' ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਲਹਿੰਦੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ, ਜਾਰਜ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਲਿੰਗਵਿਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ" ਦੇ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਅਡਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੀਤਤ ਹੁੰਦਾ। ਲਹਿੰਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲਹਿੰਦਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਢਲਦਾ ਹੋਇਆ' ਅਰਥਾਤ ਢਲਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪੱਛਮ। ਨਸੀਹਤ ਨਾਮ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਅਜ ਭੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਅਖਾਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੋਲ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਮਾਂ ਉਹ ਮਹਿੰਡੀ ਕਮਲਾ

ਜਿਨ ਜੀਵਨ ਰਖਿਆ ਨਾਉਂ।

ਜਾਂ ਦਿਨ ਪੁੰਨੇ ਮੌਤ ਦੇ

ਨਾਂ ਜੀਵਨ ਨਾ ਨਾਉਂ।

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਕਾਗ' ਜਾਂ 'ਕਾਂ' ਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵੇਖੋ।

“ਮੋਰੇ ਰੇ ਅੰਗਨਾ ਚੰਨਨ ਕੇਰ ਗਛਵਾ

ਤਾ ਚੜ੍ਹ ਕਰ ਰਏ ਕਾਗ ਰੇ

ਸੋਨੇ ਚੌਂਚ ਮੜ੍ਹਾ ਦੇਉਂ ਬਾਇਸ

ਜੋ ਪੀਵ ਆਇ ਹਮਾਰ ਰੇ ॥

ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਨਿਰਾਲਾ ਹੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖੋ 'ਕਾਗ' ਤੇ ਕਿਸ ਸ਼ੁੱਦਰਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰਤਿ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

“ਕਾਗਾ ਚੂੰਢ ਨ ਪੀਂਜਰਾ ਬਸੈ ਤਾਂ ਉਡੱਰਿ ਜਾਇ ।

ਇਸ ਪਿੰਜਰੇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ, ਮਾਸ ਨ ਤਿੱਦੂ ਖਾਇ ॥”

“ਫਰੀਦਾ ਤਨ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੰਡਰਿ ਕਾਗ ।

ਅਜੇ ਸੁ ਰੱਬ ਨ ਬਹੁੜਿਆ ਦੇਖ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਗ ।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਮੂਨਾ ਭੀ ਵੇਖੋ ਜੋ ਕਿ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੋਕਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਜਰਾਤੀ (ਸ਼ੌਰਾਸ਼ਟਰ) ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲਵੀ (ਮਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜ ਤੀਕ ਕਿਸੀ ਭੀ ਆਲੋਚਕ ਜਾਂ ਖੋਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਦੋਹੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਈ । ਨਿਸਚੈ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ (ਈ: ਸੰਨ 1171) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਜਮੇਰ ਵਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦੋਹਾ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਭੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਕੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਦੋਹਾ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ।

“ਕਾਗਾ ਕਹੁੰਗ ਢੰਡੋਲੀਆ, ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ।

ਇਹ ਦੋਇ ਨੈਣਾ ਮਤ ਛੋਹਿਓ, ਪਿਯ ਦੇਖਣ ਦੀ ਆਸੁ ।

ਇਸੇ ਦੋਹੇ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਦੂਜੀਆਂ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਗਾ ਸਬ ਤਨ ਖਾਇਓ, ਸਗਲਾ ਖਾਈਉ ਮਾਸ ।

ਦੋ ਨੈਨਾਂ ਮਤ ਖਾਈਓ ਰੇ ਕਾਗਾ, ਪੀਆ ਮਿਲਨ ਕੀ ਆਸੁ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਭੀ ਵਧੇਰਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਕਾਵਿਕ ਲੋਕ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਵਧੇਰੀ ਖੋਜ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ

ਸਨ 1952 ਈ: ਵਿਚ ਮੈਂ ਯੂ. ਪੀ. ਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹਥ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਗਿਆਂ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਡਿਠੀਆਂ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੇ ਮੈਂ “ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ” ਦੀ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਆਗਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ’ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਜੇ ਨਿਸ਼ਟ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਛੰਦ ਕੋਈ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਖਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ! ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ‘ਚੰਦ’ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਖਾਸ ਲਹੌਰੀਆ ਜਿਉਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਅੰਵੇਂ ਗਲ ਵਧਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਜਦ ਬਨਾਰਸ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਤਦ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਏਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬ੍ਰਿਜਭਾਸ਼ਾ ਦ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਏਨਾ ਚਿਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜਾਂ ਹਥਲਿਖਤ ਮਿਲ ਜਾਇ ਤਦ ਮਹਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਚੇਤਨ ਬੜ’ ਜਾਂ ‘ਚੇਤਨ ਮਠ’ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ‘ਬਾਵਨ ਭਗਵਾਨ’ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੇ, ਹੈਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਿਲਨਸਾਰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ, ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਸੱਜਣ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੰਚਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਮੋੜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਚੇਤਨ ਬੜ ਸਬੰਧੀ ਚਲ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ

ਓਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਇੰਦਰਾਜ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਵੀ ਵਿਖਾਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਸਥਾਨ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਡੇਰੇ ਖੋਹੂ ਧੱਕੜਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਹੀ ਇਹ ਹੋਵੇ? ਇਹ ਖੋਜ ਕਿਸ ਕਰਨੀ ਹੋਈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰਾਸਚੱਜੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਵਨ ਭਗਵਾਨ ਬੀਬੇ ਰਾਣੇ ਸਾਉ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸੱਜਨ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਓਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਥਾ ਸਰਵਣ ਕਰਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲਯਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਦੰਦ ਕਥਾ ਬਨਾਰਸ ਆ ਕੇ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣੀ ਕਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਗਰਮੁਖੀ-ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੜ੍ਹਾਹ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਕਰਕੇ ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਆਦਿ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦਸਣ ਵਾਲ ਆਂਹਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਹਥਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਲਹੌਰੀ ਟੋਲੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਰਦਿਲ ਅਜੀਜ਼ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਸਰੀ ਜੀ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਓਹ ਤੇ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਸਜਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਬਾਵਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਇਕ ਪਤਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਪਤ੍ਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਮਿਲਟਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਵਲੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਖਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਨਾਰਸ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਿਲਾਤ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਵਗ ਰਹੀ ਹੈ ਓਹ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਮੈਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੇਂਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀ ਨਾਭਾ, ਨਿਸਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁਜ ਗਏ। ਪਤਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਏਥੇ ਵੀ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ ਸਾਹਿਬ ਲਖਨਊ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਜੇ 15 ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਣਾ। ਪਰ ਕਲੱਰਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ

ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕ ਦਸੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਬਖਾਨ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਏਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪਟਿਆਲਾ ਨਰੇਸ਼ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਕਵੀ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ ਹਨ। ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦਲ ਸਿੰਘ ਸਤਸਈ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ 16-18 ਪੁਸਤਕਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਸੰਤ ਬਹਾਰ, ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 1911 ਸੰਮਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਹੈ 790 ਸਫੇ ਹਨ। ਪਿਛਲਾ ਪਤਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਗੁੰਮ ਹੈ ਪਹਿਲੇ 2 ਪਤਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਨ। ਕ੍ਰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਈ ਬਹੁਤ ਆਹਲਾ ਹੈ : ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦਮਦਮੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਧਿਤ ਹੈ। ਕੋਸ਼ੇਦਾਸ ਕਵੀ ਰਚਿਤ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਝਾਤ ਪੁਆਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਕਾਸ਼ੀ

ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਨਾਂ ਦੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਡੀ, ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ, ਕਮਾਲ ਦੀ ਆਹਲਾ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਾ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਨਾਗਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ, ਬੁਨਿਆਦ ਜਾਂ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਜਨ ਹੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾ ਲੈਣ, ਬਸ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਟੀ ਤੇ ਪੁਚਾ ਕੇ ਹੀ ਛਡਦੇ ਹਨ।

ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੂ ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਮਿਸਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਵਰਮਾ ਆਦਿ ਤ੍ਰੈਵੰ ਸਜਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਤੇ ਆਜਨਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਤੇ ਮਿਸਰਾ ਜੀ ਚਲ ਵਸੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਅਜ ਵੀ ਉਸੇ ਧੁਨ ਨਾਲ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਗਿਆਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੈ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਹੋਵੇ। ਪੰਡਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ, ਜੋ ਮੀਰ ਘਾਟ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਹਲਾ ਇਖਲਾਕ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਜਨ ਹਨ, ਨੇ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਨ। ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਸਨ।

ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਹਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸਭਾ ਇੰਝ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਤਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਨਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਹਥਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਿਉਂਕ ਤੇ ਚੂਹੇ ਟਿਡੀਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਿ੍ਹਹ ਸੁਆਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਹਲੇ ਪਥ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖਰਚ ਸਭੇ ਕੁਝ ਅਜੇਈਂ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਭਾ ਦਾ ਪੁਸਤਕਾਲਯਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਲਯਾ, ਕਲਾਭਵਨ, ਆਦਿ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਖਰੀਦ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਜਿਸ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਸਭਾ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਜਖੀਰਾ ਜਾਂ ਖਜਾਨਾ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤ੍ਰੈ-ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ :—

- (1) ਪ੍ਰੇਮ ਪਚੀਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਸੋਮ ਨਾਥ ਕ੍ਰਿਤ —ਲਿਪੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ।
- (2) ਸ੍ਰੀ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ। ਲਿਪੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ।
- (3) ਜਕੜੀਆ, ਸ੍ਰੀ ਵਾਜੀਦ, ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ—ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ।
- (4) ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ। ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਬੋਲੀ, ਲਿਪੀ ਹਿੰਦੀ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤ੍ਰੈਵੇ-ਚਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਪਾਈ ਉਹ 'ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ' ਹੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਦੂਜੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮੇ ਦੀ ਝਾਤ ਪੁਆਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਲਤ ਮਲਤ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਉਹ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਨੇ, ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਪੱਧਤੀ ਨਾਮੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧੂਕੜੀ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਸ੍ਰੀ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਤੇ ਟਕਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ ਲਿਖਅਤੇ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਧਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੰਝ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ (ਯਥਾ) ਸਾਨੰ, ਰਾਜਾ, (ਸੁਧਾ 186) 12 ਪੰਕਤਿ, ਐਯੀ, 3. ਧਰਿਪਾਟੀ,

ਕਸ 4. ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਪ੍ਰਕਰਣ, (ਪਾਞ੍ਯ ਸਫ਼ ਸਹਰਾਯਕੀ) 656.

ਪੱਧਤੀ :—1. ਸੰ. ਪਛਤਿ ਸੰਗਯਾ-ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ।

2. ਰਾਹ-ਮਾਰਗ, “ਇਹ ਪਧਤਿ ਤੇ ਮਤ ਚੁਕਹਿ ਰੇ ਮਨ”

(ਸਵੈਯੇ ਮ: 5 ਕੇ)

3. ਰੀਤ, ਰਿਵਾਜ, ਰਸਮ

4. ਧਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ ।

5. ਤਰੀਕਾ, ਢੰਗ (ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 2227)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੱਧਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਕੁਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਗਲਤ ਨਹੀਂ । ਪੱਧਤਿ ਨਾਮਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋ ਭਾਵ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹਨ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਨਹੀਂ “ਬਗੈਰ ਗੁਨਾਹ ਏਕ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰੀ ਮੁਝ ਪਰ”

“ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ” ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਢੁਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਇਕ ਵਾਕ ਆਇਆ ਹੈ—“ਜਿਨਿ ਆਪਣਾ ਗੁਸਾ ਮਾਰਿਆ ਸੇ ਜਵਾਨ” ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਰਬ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਚਰੀ, ਜੇਹੇ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ—“ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ ।” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ—ਫਲ ਦੇ ਵਟ ਵਗਾਇਆਂ ਅਵਗੁਣ ਕੀਤੇ ਗੁਣ ਕਰੰਦਾ । ਰੁਖ ਵੱਟੇ ਢੀਮਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਜਰਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕੋੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਂਹਦੇ ਨੇ—“ਫ਼ਰੀਦ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਗੁਸਾ ਮਨ ਨ ਹਦਾਇ ।” ਪੱਧਤਿ ਦੀ ਤੁਕ ਵੀ ਇਹੋ ਆਂਹਦੀ ਹੈ—ਸੋਈ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਛੁਟਿਆ ਹੈ—ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸੇ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੀ ਹੈ—“ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ”—ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਕਰ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ—“ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹ ਭਰਾਂਦ—” “ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਮੈਂ ਇਤਬਾਰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਗਿਲਾ ਜਬਾਨ ਪਰ ਨਾ ਲਿਆ ।” ਇਹੋ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਫ਼ਰੀਦ ਜੋ ਤੈਂ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮ—” “ਦੋਸ ਤੈਂ ਪਰ ਆਰੋਪੇ..... ਤੋਂ ਤੂੰ ਉਸ ਆਗੇ ਦੀਨ ਹੋਇ —” “ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਏ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁਮ—” ਦਾ ਆਵੇਸ ਵੀ

ਇਸ “ਦੀਨ ਹੋਏ” ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੀ ਟਕਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ।—“ਏਕ ਆਪਣੀ ਫਕੀਰੀ ਜਾਹਰ ਨ ਕਰ—” ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤ ਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ।—“ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਭੇਤ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ” ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਨਜੀਕਿ, ਨੇੜੇ, ਨਿਕਟ ਜਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਸਦੇ ਹੋਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇਰਾ ਏਨਾ ਬਲਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—“ਜਿਨਿ ਰਾਮ ਪਾਇਆ ਤਿਨਿ ਛਪਾਇਆ—” ਦੀ ਉਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਓਹ ਇਸ ਰਾਜ਼ ਜਾਂ ਭੇਤ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜਬਾਨ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । “ਵਾਰਸ਼ ਸਾਹ ਨ ਭੇਤ ਸੰਦੂਕ ਖੁਲੇ ਭਾਂਵੇਂ ਜਾਨ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਟਟ ਜਾਇ” । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਕਿਛੁ ਜਾਹਰ ਨ ਕਰ, ਜਿਸ ਤੇ ਜਬਾਨ ਮੁਖ ਬੰਦ ਰਾਖ—” ਕਿਉਂਕਿ “ਚਤੁਰਾਈ ਨ ਚਤੁਰਭੁਜ ਪਾਈਐ” ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੱਧਤਿ ਹੈ—“ਮਨ ਚਾਹੀ ਕਰੈਗਾ ਆਗੈ ਦਰਗਾਹ ਮੈਂ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋਇਗਾ । ਸੋ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋਇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਰਦਾਵੈ ਰਹਿਣਾ —” ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :—

“ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ
ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ”

“ਨਿਰ ਮਤਲਬ ਰਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਆਵੈ ਤਿਸ ਪਰ ਸੁਕਰ ਕਰ ਜਮਾ ਕਰ ਨਾ ਰਾਖੈ । ਖੁਲਾਇ ਕਿ ਖਾਇ” । ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੁਲ੍ਹਾ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਇਹੀ ਪਧਤਿ ਸੀ ਕਿ :

“ਇਕੜ ਵਜੇ ਦੁਕੜ ਲਗੇ ਤਪਦਾ ਰਹੇ ਚੁਲ੍ਹਾ ।
ਆਉਣ ਫਕੀਰ ਖਾ-ਖਾ ਜਾਵਨ ਰਾਜੀ ਹੋਵੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾ—”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਗੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਂਦੇ ਨੇ :—

“ਅਦ ਹੋਦੇ ਆਪ ਵੰਡਾਏ
ਕੋਈ ਐਸਾ ਭਗਤ ਸਦਾਏ ॥”

ਆਪ ਕੋਲ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਬੁੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਇ । ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸਨਾਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪਧਤਿ ਹੈ ।

“ਬੁਰਾ ਨ ਕਹਿ ਤਿਸ ਕੂੰ
ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨ ਢਾਹ ।
ਸਭ ਕੇ ਬੀਚ ਖਾਲਕ ਕੋ ਦੇਖ ।”

ਇਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਜੇਰਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੇ ਸਮੂਟ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਿਹਾ ਕਹਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :—

ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲੁਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਂਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋਂ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪੁੰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਹੈ : —

“ਇਕ ਫਿਕਾ ਨ ਗਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈ ਹੀ ਠਾਹ ਮਾਣਕ ਸਭੁ ਅਮੋਲਵੇ ।”

“ਹਿਆਉ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ”

ਪੱਧਤਿ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ :—

“ਜੇ ਤੂੰ ਆਖਿਰ ਨੂੰ ਸਵਾਰਿਆ ਚਾਹੇ ਆਪ ਕੂੰ

ਤੋ ਬੜਾਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਬਾਹਰ ਕਰ ।”

ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਹੈ ਕਿ :—

“ਆਪ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ,

ਮੈ ਮਿਲਿਆਂ ਸੁਖ ਹੋਇ ।”

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਰ ਲਓ ਤਦ ‘ਮੈਂ’ ਉਸ ‘ਭੇਦੀ’ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਓਗੇ । ਸਮਝੋ ?

ਪਿਛਲੀ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆਂ ਬਰਾਬਰ ਦਸਿਆ ਹੈ: —

“ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹ ।”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਰਾਤ ਦੇ ਚਰ੍ਹੇ ਪਹਿਰ ਜਾਗਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰਤ ਵੰਦਾ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਚੋਸਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਮਾਦੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਤਕਦੇ ਹੋਏ—“ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਰ ਨਵੰਦੇ” ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਸ਼ੁਕਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਧਤਿ ਨਾਮਾ ਵੀ ਤ੍ਰੇ ਪਹਿਰ ਸੌਣ ਦਾ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:—

“ਸੋਵਣਾ ਹੈ ਸੋ ਕਾਹੇ, ਤਿੰਨ ਪਹਿਰ,

ਦੁਨੀਆਂ ਕੰਮਾਂ ਮੈਂ ਦਿਲ ਬਾਂਧ ਰਾਖਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਦਾ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੈ ਤੋ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਹੈ :...

ਕੁਛ ਹੋਸ਼ ਮੇ ਰਹਿ ।”

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਪਿਆ ਵੇਖ ਰਿਸਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਧਤਿ ਨਾਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਥੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਹੈ ? ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਮੋਹਤਬਿਰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ । ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਪਲਭਧ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਵੱਛ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ । ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਾਰੰਗਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਡਾਕਟਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੀਤਲ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਕੋਈ ਸਜਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾ ਸਕਣ ? ਚੀਜ਼ ਅਛੂਤੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਹੈ । ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੱਧਤੀ ਨਾਮਾ

ਲਿਖਅਤੇ

ਬਗੈਰ ਗੁਨਾਹ ਏਕ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰੀ ।

ਮੁਝ ਪਰ ।

ਹਜ਼ੂਰਿ ਦਿਲ ਬੰਦਗੀ ਭੀ ਏਕ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜਰੀ ।

ਯਾ ਨਿਸਚੈ ਜਾਨਿ ।

ਇਨ ਨਸਫ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਰਾਹ ਮਾਰਿਆ ਹੈ ।

ਨਫਸ ਹੰਦ ਸਿਆਣਾ ਸੋਈ ।

ਜੋ ਹਰ ਹਵਾਲ ਸੁਕਰ ਹੈ ਕਰੇ ।

ਜਬ ਅਪਨੇ ਨਫਸ ਕਾ ਪਰਦਾ ਦੂਰ ਹੋਇਗਾ ।

ਜਿਨਿ ਆਪਣਾ ਗੁਸਾ ਮਾਰਿਆ ਸੇ ਜਵਾਨ ।

ਸੋਈ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਛੁਟਿਆ ਹੈ ।

ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਇਹ ਮਖ ਸੋਹੈ ।

ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਕੇ ਪਿਛੇ ਬਹਕਿਆ ਫਿਰੈ ।

ਤਿਸਕੂ ਸਾਹਿਬ ਨ ਬਖਸ਼ੇਗਾ ।

ਜਿਸ ਨੇ ਨਫਸ ਮਾਰ ਸਬਰ ਪਕੜਿਆ ।

ਸਭ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਸੋਈ ।

ਜਿਨ ਨਫਸ ਘੋੜਾ ਬਸ ਕੀਆ ।

ਸੋ ਸਲਾਮਤੀ ਪਾਏ ਆਪ ਕੂੰ ।

ਜੋ ਬਚਿਆ ਚਾਹੇ ਨਫਸ ਤੇ ।

ਤੋ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜੇ ।

ਇਹ ਨਫਸ ਕੀ ਮੁਰਾਦ ।

ਮੇਂ ਕਹੇਗਾ ਤੂੰ ਚਲੇਂਗਾ,

ਤੋ ਤੇਰੇ ਤਾਈ ਖਰਾਬੀ ਮੇ ਡਾਲੇਗਾ ।

ਇਸ ਤੇ ਇਹ ਹੋਇਗੀ ।

ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਆਦਿ ਅੰਤ ਸੂੰ ਤਾਂਹਿ ਜਾਣ ।

ਜਾਗੇ ਸੋਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੇ, ਗਏ ਹੈ ।

ਢੋਸ ਤੈ ਪਰ ਅਰੋਪੇ ।

ਜੋ ਤੇਰੇ ਤਾਈ ਜਾਨੇ ।

ਤੇ ਤੂੰ ਉਸ ਆਗੇ ਦੀਨ ਹੋਇ ।

ਜਾਂ ਜੋ-ਜੋ ਕਰ ।

ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਦਰਗਾਹ ਮੇਂ ਇਤਬਾਰ ਚਾਹੇਂ ।

ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਗਿਲਾ ਅਪਨੀ ਜਬਾਨ ਪਰ ਨਾ ਲਿਆ ।

ਛੂਟਣੇ ਕੀ ਮੁਖ ਬਾਤ, ਜਬਾਨ ਬੰਦ ਕਰ ।

ਅਪਣੀਆਂ ਅਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਖੇਂਗਾ,

ਜਿਸ ਦੀ ਜਬਾਨ ਗਲੇ ਵਿਦ ਬੰਦ ਹੈ ।

ਸੋ ਆਦਮੀ ਅਜਾਬ ਸੂੰ ਛੁਟਿਆ ਹੈ ।

ਜਿਕਰ ਮੇਂ ਰਹਿ, ਏਂਦੀਆ ਗਾਫਿਲ ਨਾ ਛੋਡ ।

ਨਫਸ ਖੁਆਹਸ਼ ਪਾਵ ਤਲੇ ਦੇਹ ।

ਥੋੜਾ ਦੇਹ ਖਾਣਾ ।

ਚਾਹ ਕੂੰ ਕੁਏ ਮੇ ਡਾਲ ।

ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕਰ ਰਾਖੇ ।

ਜੇ ਇੰਦਰੀ ਸੈਰ ਕਰੇਗੀ ?

ਤੋਂ ਗੁਨਾਹਾਂ ਪਰ ਕਲੋਲ ਕਰੇਗੀ ।

ਜਲ ਦਲ ਕਰ ਸ਼ਿਕਮ ਪੂਨ ਕਰੀਏ ਪਸ਼ੂ ਕੀ ਨਿਆਈ ।

ਘਣਾ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਂਹੀ ।

ਇਸ ਰੋਣੀ ਦੇਹ ਤਾਂਈ ।

ਸੋਵੇ ਸੋਚ ਕਰੀ ਚਹੈ ।

ਸੋਵਣਾ ਏਂ ਸੋਚ ਸੁ ਕਾਹੇ ।

ਤਿੰਨ ਪਹਿਰ ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਮੇਂ ਦਿਲ ਬੰਧ ਰਾਖਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਦਾ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਹੈ ।

ਕਿਸ ਬਾਸਤੇ ਨਿਕਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਮੇਂ ਦਿਲ ਬਾਧਤਾ ।

ਕੁਛ ਹੋਸ਼ ਮੇ ਰਹਿ ।

ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਕੀ ਸਵਾਰੇਂਗਾ, ਤੋਂ ਅੰਦਰਾ ਰੁਸਾਈ ਹੋਗੀ ।

ਜੇ ਤੂੰ ਆਖਿਰ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆਂ ਚਾਹੇ ਆਪ ਕੂੰ ?

ਤੋਂ ਬੜਾਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਬਾਹਰ ਕਰ ?

ਬੜਾਈ ਦਾ ਜਾਮਾ ਹੰਦੇਗਾ ਨਹੀਂ ।

ਅਸਲੀਯਤ ਕੋ ਦੂਡ ?

ਇਬਾਦਤ ਕਰ ਔਰ ਸਾਦਾ ਰਖ ਅ ਪ ਕੂੰ ।

ਮਨ ਮੇ ਧੀਰਜ ਰਖ ।

ਟਹਿਲ ਕਰ ਫੁਕਰਾ ਕੀ

ਉਤਮ ਠੌਰ ਖਾਲੀ ਹਾਥ ।

ਹਰ ਦਮ ਡਰਦਾ ਰਹਿ ।

ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸ ਮੇਂ ਕਰ ਕੈ ਰਾਖ ।

ਜੇ ਜਹਾਨ ਮੇਂ ਖਾਣੇ ਪੀਣੇ ਮੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗਾ ।

ਤੋਂ ਆਖਿਰ ਪਛਤਾਇਗਾ ।

ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ।

ਮਕਸੂਦ ਚਲਣਾ ।

ਆਖਿਰ ਬੇ ਉਮੈਦ ਹੋ ।

ਮਤਲਦ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ।

ਖਾਣਾਂ ਖੂਬ ਪਰ ਚਿਤ ਨ ਰਾਖ

ਸਭ ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਿਆ ਜਿਨ—

ਤਿਸ ਕੂੰ ਸੁਖ ਕਾ ਦਰਵਾਜਾ ਆਗੈ ਖੁਲਿਆ ਹੀ ਦੀਖੈਗਾ ।

ਏਕ ਬੜਾਈ ਤੇ ਸੈਕੜੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ ।

ਸਭ ਕੋ ਹੋੜ, ਰਸਤੇ, ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚ:—

ਚਿੰਤਾ, ਚਾਹਿ, ਗੁਸਾ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ

ਬੜਾਈ ਛੋੜੇ ਤੇ ਏਤਾ ਸੁਖ ਹੈ ।

ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਬੇਫਿਕਰੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਖਿਆ.

ਮਨ ਚਾਹੀ ਕਰੈਂਗਾ ਤੇ ਆਗੈ ਦਰਗਾਹ ਮੈ ਸਿਰ ਨੀਚਾ ਹੋਇਗਾ ।

ਸੋ ਨਿਮਾਣਾਂ ਹੋਇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਰਦਾਵੇ ਰਹਿਣਾ ।

ਨਿਰ ਮਤਲਬ ਰਹੈ । ਹਰ ਰੋਜ਼, ਜੋ ਆਪ ਆਵੇ

ਤਿਸ ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਜਮਾ ਕਰ ਨ ਰਾਖੈ । ਖੁਲਾਇ ਕੇ ਖਾਇ,

ਤਿੰਨ ਬਾਤ ਤੇ ਨਫਸ ਮਰੈ ।

ਖੰਜਚੈ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਏ ਸਮਸ਼ੇਰੇ ਜੂਝੇ

ਨੇਜੇ ਤਨਹਾਈਓ... ਖਾਮੋਸ਼ ਖੰਜਰ, ਭੁਖ ਸਮਸ਼ੇਰ ਅਕਲ ਬਰਛੀ ।

ਜੋ ਦਮ ਅੱਲਹ ਤੇ ਨਿਆਰਾ, ਤਿਸ ਮੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਾਥੀ ਹੋਇ ਤੇਰਾ ।

ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਦੇਵ ਕੀ ਮਾਨਿੰਦ ਚਲੈ ਨਫਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇਰਾ ਗਲਾ ਦਾਬੈਗਾ ।

ਤਿਸ ਨਾਲ ਆਸ-ਨਾਈ ਚਹੈਗਾ ਤੇ ਖਰਾਬ ਹੋਇਗਾ ।

ਏਕ ਆਪਣੀ ਫਕੀਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰ ।

ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸੋਭਾ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ, ਫੱਕਰੀ ਮਿਟੇ ।

ਜਿਸ ਕੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਸਹੈ । ਤਿਸ ਤੇ ਕਾਦਰ ਖੁਸ਼ ਰਹੈ ।...

ਤਨ ਸੰਵਾਰਨਾ ਕੁਛ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ? ਜਿਨ ਤਨ ਸੰਵਾਰਿਆ ਤਿਨ ਸਭ ਤੇ ਰਹੇਜ । ਇਹ ਸਬਰ ਕਰ ਤਨ ਮੈ ।

ਇਸ ਤੇ ਭਲੀ ਸੇਵਾ ਔਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਖਾਹਸ਼ ਕੋਈ । ਦਿਖਾਵਾ ਬੁਰਾ ਤਿਸ ਦੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ।

ਸੋ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲਕ ਕੂੰ ਕਬੂਲ ਕਹਾਉਣਾ ।

ਖਲਕ ਮੇਂ ਭਲਾ ਦਿਖਾਉਣਾ । ਖਲਕ ਮੇਂ ਬੜਾ ਕਹਾਉਣਾ ।

ਸੋ ਬੁਰਾ ਹੈ,

ਜਿਨ ਸੰਸਾਰ ਮੁਰਾਦ 'ਨ ਢੁੰਡੀ । ਖੁਸਹਾਲੀ ਤਿਆਗ ਮੇਂ ਹੈ । ਸੋ ਪੈਸਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਾ ਹੈ । ਜਿਨ ਕਿਹਾ ਮੈ ਕਛੁ ਨਹੀਂ । ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਸੋ ਮਰਦਾ ਹੈ... ਦੋਇ

ਬਾਤ ਤੇ ਹਾਥ ਮੁਖ ਰਾਖ । ਨਫਸ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਖ । ਐ ਬਿਰਾਬਰ ਜੇ ਤੂੰ
 ਕਾਦਰ ਕੂੰ ਚਾਹਨ ਬਾਲਾ ਹੈ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੂੰਹ ਨ ਖੋਲ ।
 ਜੇ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸੋ ਅਹਿਮਕ ਹੈ ।
 ਤੂੰ ਮਰਨੇ ਕੀ ਖਬਰ ਰਾਖ । ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਚੁਪ ਵਲ ਮਰੋੜ ਕੇ ਰਾਖ ।
 ਜੇ ਖਲਾਸੀ ਚਾਹੇਂ ਤੋਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੁ ਖਲਕ ਮੇਂ,
 ਜੈਸੇ ਕਣ ਛਿਪਾ ਹੈ, ਜਾ ਜਾਹਰ ਪੰਖਿ ਚੁਨ ਗਏ ।.....
 ਸੋ ਮੁਰੀਦ ਕਿਸ ਕੋ ਤੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਰੋਸੇ ਦੇਤ ਮਰ ਜਾਤਾ ਹੈ ।
 ਜਿਸ ਤੇ ਬੁਰਾ ਨ ਕਹੇ ਤਿਸ ਕੂੰ । ਕਿਸੇ ਕਾ ਦਿਲ ਨ ਢਾਹ,
 ਸਭ ਕੇ ਬੀਚ ਖਾਲਕ ਕੋ ਦੇਖ ।
 ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਬੇ ਸਬੀਰੀ ਕਰੈ ਨਾ । ਤਿਸ ਕਾ ਸਭ ਲੁਟ ਜਾਤਾ ਹੈ ।
 ਜਿਸ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਤ ਰਹਿਤਾ ਨਹੀਂ । ਫੀਕਾ ਹੋਇ ਜਾਤਾ ਹੈ ।
 ਉਸ ਕਾ ਅਮਲ ਹੋਰਸ ਮੇਂ ਜਾਏ ਰਹੇ ਹੈ, ਉਸ ਕਾ ਦਿਲ ਛਾਹਲ ਹੋਇ ਰਹੈ ।
 ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਕਿਛ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕਰ । ਜਿਸ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਮੁਖ ਬੰਦ ਕਰ ਰਾਖ ।
 ਖਲਕ ਤੇਂ ਆਪ ਕੂੰ ਨਿਰਾਸ ਰਾਖ । ਖਾਲਕ ਕੀ ਤਰਫ ਮੁਖ ਮੋਰ ।
 ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰੋਸ਼ਨਾਈ ਹੋਇਗੀ ।
 ਇਤ ਸ੍ਰੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਾ ਪਧਤਿ ਨਾਮਾ ਸੰਪੂਰਣੇ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਭਰਵੇਂ ਸੋਹਜ ਅਤੇ ਉਭਰਦੇ ਸਾਹਸ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਸੋਹਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਿਰਪੂਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੋਹਜ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਸੋਹਜ, ਬੁਧੀ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਸੋਹਜ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਸੋਹਜ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਅਣਮਿਣਵੇਂ ਸੋਹਜ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਪਰਮੁਖ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਯੋਗ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪਹਿਲੀ ਗਲਤੀ ਜੋ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਸੋਹਜ ਨੂੰ ਮਾਣ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗੀਤ ਆਤਮਕ ਸਮਝਣਾ। ਹਰ ਗੀਤ ਇਕ ਸੋਹਜ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਫੁਲਕੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਸੋਹਜ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਉਚੱਤਾ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਇਹ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ, ਬੰਧੋਜ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਮਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮ-ਬੱਧਤਾ ਕਈ ਵੇਰ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੋਹਜ ਵਿਚ ਡੋਬ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਧੂ ਛਲਾਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੇ ਅੰਤ ਵਿਚਾਰ

ਸਮਰੂਪਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੋਹਜ ਜਿੱਥੇ ਤੀਖਣ, ਲੁਭਾਉਲਾ, ਭਾਵ-ਜਗਾਉ ਅਤੇ ਦਿਲ-ਹਿਲਾਉ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਵਾਹ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੋਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਅਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ : —

1. ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਸੂਲਾ ਬਾਗ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਚ ਨਾ ਲਾਗ ॥
2. ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ।
ਵਿਰਲੇ ਕਦੀ ਪਾਈਅਨਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ॥
3. ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਭੋਲਾਵਾ ਪਗ ਦਾ ਮਤੁ ਮੈਲੀ ਹੋ ਜਾਇ।
ਗਹਿਲਾ ਰੂਹੁ ਨ ਜਾਣਈ ਸਿਰੁ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ ॥
4. ਫਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨਾ ਵੱਡਿਆਈਆਂ ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਆਗਾਹ।
ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਨੀ ਸਿਉ ਟਿਬੇ ਜਿਉ ਮੀਹਾਹੁ ॥

ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਤੋਟ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ, ਸਜੀਵ, ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਲਹਿ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਬੱਝਵੇਂ ਅਤੇ ਭਰਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਇਹੀ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਉਚੱਤਮ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਖਲਾਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਡੀ ਇਹੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਅਤਿ ਉਤੱਮ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੁਸਨ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਅਦਿਸ਼ਟ ਹੁਸਨ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ 'ਭੂਮ ਰੰਗਾਵਲੀ' ਅਤੇ 'ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ' ਆਦਿ ਬਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ 'ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਬਾਣ ਦੁੱਖ ਬਿਰਹਿ ਹੰਡਾਵਣ ਲੇਫ' ਜੇਹੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਵਵਾਚਕ ਸੁਰਤੀ ਦੇ ਲਖਸ਼ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਫਰੀਦਾ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ,
ਮਾਖਿਉਂ ਮਾਂਝਾ ਦੁਧ।
ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿੱਠੀਆਂ,

ਰੱਬ ਨਾ ਪੁਜਿਨ ਤੁਧੁ ।

2. ਫਰੀਦਾ ਰੱਬ ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆਂ,
ਮਾਖਿਆ ਨਈ ਵਹੰਨਿ ।
ਜੋ ਜੋ ਵੰਞੇ ਡੀਹੜਾ,
ਸੋ ਉਮਰ ਹਥ ਪਵੰਨਿ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਹਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਹਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਰਹ ਨੂੰ ਸੋਹਰੂਣਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਇਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਕੂੜ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਹੇਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਖ ਦਾ ਢੋਰ ਦਿਸਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ।

੨. ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ,
ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ ।
ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ,
ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਾਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸੀ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਨਸਾਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਨੀਲਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਹੁਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਨਵਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸੀ । ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਅੰਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਵਸਾ ਲਈਆਂ ਸਨ । ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਹਮਲੇ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਤੌਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਿੜਕ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਥਿੜਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

1. ਫਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸ ।
ਧ੍ਰਿਗ ਤਿਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਾ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ ॥
2. ਤਨ ਤਪੇ ਤਨੂਰ ਜਿਉਂ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।
ਪੈਰੀਂ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ॥

3. ਅਜੁ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ ॥

ਜਾਇ ਪੁਛੋਹ ਡੁਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ॥

ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸੂਫੀ ਸੀ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ, ਮਿੱਠਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਾ ਦਾ ਉਹ ਇੱਕ ਵਹਿੰਦਾ ਦਹਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਕਰਨ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਕਲਾ ਸੁਹਜ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਹੇਠ —ਲਿਖੀਆਂ ਅਤਿ ਹੁਸੀਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੰਗਾਰ, ਹਲੂਣਾ ਅਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਸਨੇਹ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ।

ਖ ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈਂ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੰਮਿ।

ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਪਰ ਖੰਭ ਫਟਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਢਹਿ ਰਹਿਆ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਬਿਰਛ ਇਸ ਉਪਰ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕੱਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਂਡਾ ਖੁਰ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁੱਖੜਾ ਡਿਗ ਪਵੇਗਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਫਿਰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖੇਗਾ!

1. ਫਰੀਦਾ ਮਹਿਲ ਨਿਸ਼ਖਣ ਰਹਿ ਗਏ ਵਾਸਾ ਆਇਆ ਤਲਿ।

ਗੋਰਾਂ ਸੇ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਬਹਿਸਨਿ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ।

ਆਖੀਂ ਸੇਖਾਂ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ।

2. ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੇ ਦਿਸੈ ਜਿਉਂ ਦਰੀਆਵੇ ਢਾਹਾ।

ਅਗੇ ਦੋਜਕ ਤਪਿਆ ਸੁਣੀਐ ਹੂਲ ਪਵੈ ਕਹਾਹਾ ॥

3. ਫਰੀਦਾ ਦਰਿਆਵੇ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ।

ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਸੁ ਨੋ ਅਚਿਤੰ ਬਾਜ ਪਏ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਤਨੀ ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪਕ-ਸੁਹਜ ਬੌਧਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਜੀਵ ਭਾਸਦਾ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਨਿਰੋਆ ਅਤੇ ਅਰਖਕਾਰੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਜੇਹੀ ਹੁਸੀਨ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਾਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਿਜੀ ਤੋਂ ਅਨਿਜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਕਲਿਆਣੀ ਵੀ ਸੀ ।

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਿੱਠਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਉਦਾਸੀ, ਤਰਸ, ਡਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਸਦ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਬੋਧਕਤਾ ਆਦਿ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਕੁਰ ਦਲੇਰੀ ਭਰਿਆ ਇਕ ਪਾਸੜ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਿਦਰੋਹ ਜਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਮਜ਼ਲੂਮ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ । ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਦੇਸ਼ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਇਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਰਵ-ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰੋਸ਼ਟ ਕਵੀ ਸਮਰਾਟ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਡੰਗ ਕੁਝ ਖੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ, ਭਾਵ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਬੋਧਕ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਜਬ ਛਬੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਜੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਮਾਣਦੇ ਆਏ ਹਾਂ । ਇਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗ

ਨੀਲ ਗਗਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਗੁਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਣਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਬੱਦਲ ਇਕੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਲਪੇ ਚਿੱਤਰ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਸਾ-ਭ੍ਰਮ ਨਾਲ ਉਹ ਕਦੇ ਉਠ, ਘੋੜਾ, ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਧਾਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਰਤਾ ਕੁ ਗੁਹੁ ਨਾਲ ਤਕਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗ ਉਭਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ, ਭਾਂਤ-ਸੁਭਾਂਤੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਿਸੇਗੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਂਜ ਤਾਂ ਨੀਲ ਗਗਨ ਦੇ ਉਸ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉ ਉਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਏਗਾ, ਪਰ ਏਥੇ ਮੈਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਉਭਰੇ ਮੁਖ ਮੁਖ ਰੰਗਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੀ, ਤੇ ਉਹ ਰੰਗ ਹਨ :—ਭਗਤੀ, ਵੇਰਾਗ, ਪੁਨਰਜਨਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ੍ਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਭੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵਿਚ ਉਘੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਫੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਸਜੀਲਾ, ਰੰਗੀਲਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਵੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਭਗਤੀ :—ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਚਹੁਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਅਖਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਕੋ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ, ਕਿਸੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ, ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗਲਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਚੌਥੀ ਗੱਲ, ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ

ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਸੀ ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਦੇ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਆਦਿ, ਹਾਂ, ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਵਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਚੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਨਿਵਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰ ਵਢਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਾੜ ਦੇਣ ਲਾਇਕ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਖਾ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਜੇ ਉਸ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਖਣਾ ਰਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਜਨਮ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਖੁਦਾ ਦੀ ਇਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਉਸੇ ਇਕ ਰੱਬ ਦਾ ਨੂਰ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਬੰਦੇ (ਜੀਵ) ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ . —

“ਲਾਲੀ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਕੀ ਜਿਤ ਦੇਖੂੰ ਤਿਤ ਲਾਲ ।

ਲਾਲੀ ਦੇਖਣ ਮੈਂ ਚਲੀ ਮੈਂ ਭੀ ਹੋ ਗਈ ਲਾਲ ।”

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ : —

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।

(ਫ਼ਰੀਦ) ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਿਆ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਗਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ‘ਮਾਇਆ’ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ‘ਦੁਨੀਆ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਤਾਂ ਕੋਈ

ਕੰਮ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ :—

ਦਿਲ ਰਤਾ ਇਸ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੇ ਕੰਮਿ ।

ਮਿਸਲ ਫਕੀਰਾ ਗਾਖੜੀ ਸੁ ਪਾਈਐ ਪੂਰ ਕਰੰਮਿ ॥

ਵੈਰਾਗ :—ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਲਮੇਰਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿਤ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਮੌਹ ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਇਕ ਵੈਰਾਗੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਜਗਤ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ । ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਰੁਖ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਅਤੇ ਉਸ ਰੁਖ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭਰੋਸਾ ਕਿ ਕਦੇ ਉਖੜ ਜਾਵੇ । ਜਿਵੇਂ ਕਚੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਅਧਿਕ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ, ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਨੇ ਵੀ ਫੁਟਣਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ।

ਦਰਅਸਲ ਵੈਰਾਗ ਰੱਬ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ 'ਸ੍ਵੈ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੀ ਉਹ ਇਸ 'ਮੈ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ' ਦੇ ਝੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ 'ਮੈ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ' ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵ (ਮਨੁਖ) ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਆਪਣੇ 'ਸ੍ਵੈ' ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ । ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨੂਰ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਣ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਰੱਬ ਦੇ ਨੂਰ ਉਸ ਕਿਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਂ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਚੰਗੇ ਸਤਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕੋ ਛੋਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕੇਰੇ ਹੇਤਿ ।

ਬੇੜੋ ਨੋ ਕਪਰ ਕਿਆ ਕਰੈ ਜੇ ਪਾਤਣ ਰਹੈ ਸੁਚੇਤਿ ॥

ਵੈਰਾਗ ਲਈ ਇਸ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਇਹੋ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਜਾਨੋਂ ਇਕ ਬਾਗ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜੀਵ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਾਲ-ਰੂਪ ਰਖਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਭਰਮਾਂਦਿਆਂ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਆ ਫੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਫ ਉਹ ਛਟਪਟਾ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਜੀਵ-ਰੂਪ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਵਜਦੀ ਉਸ ਨੌਬਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਵਜ ਵਜ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ

‘ਕਾਲ-ਰੂਪ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਾਲ ਰੂਪ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ’ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਝੂਠੇ ਤੇ ਬਨਾਉਣੀ ਮਨਮੋਹਣੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਉਡ ਜਾਵੇ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਉਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ ।

ਨਉਬਤ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ ॥

ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਰੁਤਾਂ ਵਾਂਝ ਬਾਲਪਣ, ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਪਣ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਆ ਕੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਬੁਢੇਪਾ ਆ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਸੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵੀ ਜੀਓਂਦਾ ਰਹੇ । ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬੁਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਲ ਏਨਾ ਮੋਹ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੇਰਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ :—

ਬਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁ ਕੰਬਣ ਲਗੀ ਦੇਹੁ ।

ਜੇ ਸੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਨਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹੁ ॥

ਮੈਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਕਿ ਇਸ ਜੀਵ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਹੋਣੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਗੜ੍ਹ (ਕਿਲ੍ਹੇ) ਨੂੰ ਲੁਟੇਗੀ ਹੀ ਤੇ ਜ਼ਰਾਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਬੁਝਾ ਜਾਏਗੀ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਸ ਸੱਚੇ ਮਾਲਕ ਵਲ ਧਿਆਨ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਦੇਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆਂ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ ।

ਗੜ੍ਹ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥

ਪਰਲੋਕਵਾਦ—ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਰਤ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਜੀਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ, ਚੰਗਿਆਂ ਜਾਂ ਮੰਦਿਆਂ, ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸੁਖ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਜੀਵ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨਮ ਵਿਚ ਭੁਗਤ ਲੈਵੇ ਜਾਂ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਇਕੋ ਦਿਨ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਖੋਟੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰ ਲੈਵੇ ਪਰ ਪੈਗੰਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਯਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੂਫੀ ਮਤ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ, ਸੁੰਦਰ ਮਾਸ਼ੂਕ ਤੇ ਆਸ਼ਿਕ ਦੇ ਉਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਆਂਕਾਰਤਾ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਤੜਪਾਂਦਾ, ਤੜਪਣ ਦਿੰਦਾ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਵੇ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੱਚਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਆਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਹੀ ਆਸ਼ਕੀ ਦਾ ਦਮ ਭਰੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ (ਜੀਵ) ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਏ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਮੰਗਣ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਚੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਫਰੀਦਾ) ਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇਕੇ ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘੜਿਆਲੂ।

ਇਹ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੂ।

ਕਿਉਂ ਜੋ ਫਰੀਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਏ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਜੋਂ ਰੱਬ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਭਾਉਣ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸਾਰ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ, ਮਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇ :—

ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹੀ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ॥

ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਧਨੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਤਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਜੀਵ ਮੌਹ-ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਹੈ ਭੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸਿਉਂ ਪਰਤ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸਚਾ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਤੇ

ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਤੇ ਸਕਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਦਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਇਹ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆ ਦੇਣੀ, ਮਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਭੁਗਤਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਫੇਰ ਉਸੇ ਆਵਾਗੋਣ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਪਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜਮ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਖਾਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਤਿਨਾ ਮੁਖੁ ਡਰਾਵਨੈ ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਉ ਨਾਉ ।

ਐਥੇ ਦੁਖੁ ਘਨੇਰਿਆ ਅਗੈ ਠਹਿਰ ਨ ਠਾਉ ॥

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ‘ਅਗੈ ਠਹਿਰ ਨ ਠਾਉ’ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਆਪਾ: —ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪੂਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਂਜ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਮੂਰਤ ਕਹਿ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:—

“ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖੁ”

ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਇੰਨਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣੇ ਪੈਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਾ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਚੇ ਸਾਈਂ ਤਕ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਭੋਖ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਾਂ ਨੀਯਤ ਸਾਫ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ, ਉਂਜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਤਿਲਕ ਛਾਪੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਸਜਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇੰਜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:—

ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਹੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰਾਇ ।

(ਨਾਨਕ) ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੇ ਜੇ ਨੀਯਤ ਰਾਸ ਕਰਾਇ ॥

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਰੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਓਭਰਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਭੰਡਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰਿ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ।

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸੁ ਕਰੇਉ ॥

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਸੁਖਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਉਚਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੰਕਰ ਪੱਥਰ ਚੁਗ ਦੇ ਵੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਅਤੇ ਸਮ ਸਵੇਰੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਪੰਖੀਆਂ ਜੰਗਲੁ ਜਿਨਾ ਵਾਸੁ ।

ਕੰਕਰ ਚੁਗਨੁ ਬਲੁ ਵਸਨੁ ਰੱਬ ਨ ਛੋੜਨ ਪਾਸੁ ॥

ਇਕ ਗੱਲ, ਜਿਹੜੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ 'ਆਪਾ' । ਸੰਤੋਖੀ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਇਕੋ ਸਚੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਖਟੋਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਬਾਣ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਾਈ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਲੇਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:—

(ਫਰੀਦਾ) ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹੋ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੋਫੁ ।

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਦੇਖੁ ॥

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹਾਂ ਭਰਿਆ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਏ ਸਮਝਣ । ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:—

ਕਾਲੇ ਮੈਂਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੇਰਾ ਵੇਸੁ ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕ ਕਹੇ ਦਰਵੇਸੁ ॥

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ: ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਖਮਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ

ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਇਕ ਸਚੇ ਅਲੋਚਕ ਵਾਂਙ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮਛੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੇ ਮਰ ਜਾਣ ! ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡੀਆਂ ਮਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਅੱਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਚਲਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ ਵੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਬੈਠਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕ ਵਾਂਙ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਗਾਂਹ ਇਹ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਏਗਾ। ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰਲੋਕਵਾਦ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸੇ ਪਰਲੋਕਵਾਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਖਲੂ ਕੇ ਲਲਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ:—

“ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ”

ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਉਤਸਾਹ ਭਰੀ ਵੰਗਾਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੰਡਪ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਛਾਣੀ ਹੈ ਫੇਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਦੁਵੱਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ:—ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਸੁਤੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੁਤੇ ਹੀ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਾਂਗੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੇਖ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਡਰ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ।

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾਂ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ।

ਜਿਤੁ ਤਨੁ ਬਿਰਹ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣ ਮਸਾਣੁ ।

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਕੀਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ । ਇਸੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਦ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੀਜੇ ਪਦ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਵਿਨੋਕਤੀ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿਚ ਤਨ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮਸਾਣ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਹਿ ਤੇ ਉਤਪਰੇਕਸ਼ਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਕੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੈ ।

ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੇ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੋ ਕੋਇ ।

ਜੋ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰੱਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨੁ ਰਚੁ ਨ ਹੋਇ ॥

ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ।

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧਿ ਕਰੈ ਹੇਤਿ ॥

ਬੇੜੇ ਨੋ ਕਪਰ ਕਿਆ ਕਰੈ ਜੇ ਪਾਤਣ ਰਹੇ ਸੁਚੇਤਿ ।

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਪਰੰਪਰਿਤ ਰੂਪਕ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਨਦੀ ਤੇ ਕਾਲ ਰੂਪ ਉਸੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਨਾਮ ਰੂਪ ਬੇੜਾ, ਤੇ ਸੱਚਾ ਮਲਾਹ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਆਖ ਕੇ ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ : —

ਚਿਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹੋ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਫ ।

ਏਹੁ ਹਾਰਾ ਜੀਵਨਾ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਦੇਖੁ ॥

ਰੂਪਕਾਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ:—

ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਭਹੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਚਿੱਦੁ ॥

(ਫਰੀਦਾ) ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਗ ਕੀ ਗਈ ਕਬੂਰੀ ਗੰਧੁ ॥

ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਗ ਦੀ ਬੇੜੀ ਲਈ ਅਭਿਮਾਨ ਜਾਂ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕਥੂਰੀ (ਕਸਤੂਰੀ) ਦੀ ਗੰਧ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਅਰੋਪ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਮਾਨ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਮੇਯ ਆਰੋਪ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਥੇ ਰੂਪਕਾਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ।

ਹੰਸਾ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ।

ਡੁਬਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਸਿਰ ਤਲਿ ਉਪਰ ਪਾਉ ॥

ਇਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਾਦਗੀ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਵਖਰੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਰਾਗਾਂ ਆਸਾ ਤੇ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 4 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਅੰਤਕਾ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 130 ਸਲੋਕ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਏਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰੇਗਾ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਕੇਵਲ 112 ਸਲੋਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 116 ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੁਜਮ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਕਈ ਹੋਰ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਭੇਦ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੱਟਰ ਸ਼ਰਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਪਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗਲ-ਬਾਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ:-

ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਇਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤਿ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ।

ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜ਼ਾਰਿ।

ਜੋ ਸਿਰ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ।

ਇਹ ਸਿਧਾ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਹੈ। ਰੂਹਾ ਗੋਰਾ ਮੱਲ ਕੇ ਬੈਠਣਗੀਆਂ ਆਦਿਕ, ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋ ਮਿਲੀ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ, ਮਹਿਜ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਕਾਰ ਵਧਾਉਣ ਜਾਂ

ਵਧੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਰਹਿ ਨਾ ਜਾਵੇ ।

ਜੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਨ੍ਹਾ, ਛੱਜੂ, ਪੀਲੂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ । ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਸਿੱਧ ਭਗਤਣੀ ਕਰਕੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਉਤੇ ਖੇਡਦੇ ਸਨ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਦਾ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ (ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਦੀ) ਬੀੜ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਭਗਤਣੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਹੱਤਤਾ-ਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਲਿਖੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਸਿਖ ਨੂੰ ਸਿੰਘਲਾ ਦੀਪ ਭੇਜ ਕੇ ਮੰਗਵਾਈ ਸੀ । ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਮਸਲਾ ਸੀ । ਉਹ ਕਿਉਂ ?

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਬੇ-ਮਹਜ਼ਬੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਨੂਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਣ ਭਲੇ ਤੇ ਕੋਣ ਮੰਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਤਾਂ :

“ਸਭਨਾਂ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਸਹੁ ਵਸੈ ਸਹੁ ਬਿਨ ਘਟ ਨਾ ਕੋਏ ।” ✓

ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਤਮ ਜਨਮ ਸੁ ਮਾਣਸ ਦੇਹੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਉਤਮ ਸੀ । ਜਿਸਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਣਸ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਸੀ ।

ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ । ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ

ਦੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਬਣੇ ਕਈ ਕੱਟਰ ਗੁਰਮਤੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ? ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ? ਜੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੁਰਖ ਗੱਦੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਮਾਣ ਬਨਾਉਣ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਤਾਂ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ :

“ਸਭੈ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ਕੋਇ ਨਾ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਓ ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਅਮਲਾਂ ਜਾਂ ਕਰਮ ਖੇਤਰ, ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ :

ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਮ ਜਪਹਿ ਉਬਰਹਿ ਕਲਮਹਿ ਘਟ ਘਟ ਨਾਨਕ ਮਾਝਾ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਉਧਾਰ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਜਿਹੜੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ‘ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦ’ ਮਜ਼ਹਬੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵੰਡ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੰਦਾਂ ਕੱਟਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੇ ਝਗੜੇ ਕਰਨ ਦਾ :

ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਰਾਖਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰ ।

ਜਿਤ ਦੁਆਰੇ ਉਭਰੈ ਤਿਤੇ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰ ॥

ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖੀ ਉਧਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਟੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੀਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ। ਜੇ ਗੱਲ ਨਿਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤਕ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ। ਐਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਭ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਂਝੀ ਸਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮਤ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਭਗਤ ਹੈ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾ ਕਾਰਣ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਰਨਣ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਲ ਪਰੇਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪੂਰਵ ਕਾਲੀ ਤੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ, ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਸ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਸੀ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣੀ, ਪਰ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਕੀ ਉਹ ਸਾਂਝਾ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚ ਲੈਂਦੇ ? ਨਹੀਂ, ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਚੌੜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਦਕਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ।

‘ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਐਸਾ ਜਾਣੀਐ ਜੋ ਸਭ ਸੈ ਲਏ ਮਿਲਾਏ ਜੀਓ।’ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਤ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(3)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਉਤਰ ਏਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਾਈ। ਪਰ ਇਸ ਉਤਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਉਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ,

ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਅਤੇ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨਾ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਬੇਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਉਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ 'ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧ ਵੇਲੜਾ' ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਤਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਜਿਥੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਸੀ, ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਗੋਇੰਦ ਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ?

ਬੇਸ਼ਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸਨ ਅਤੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ?

'ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕੇ' ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵਖਰੀ ਸੈਂਚੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ। ਫੇਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋਵਾਂ ਆਦਿ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਜੋ ਹੁਣ ਦੋ ਪੋਥੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਚਾਰ ਸਨ, ਜੇ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਜੋ ਸਮਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ

ਇਹੋ ਹੀ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਾ ਪੁਜਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਰਜਨ (ਫਲਸਫਾ) ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੂਬੀਆਂ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਜ ਜਿਸ ਉਚੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਕੀਆਂ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਅੱਜ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕਿਸੇ ਉਸ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਚੂਰਮੇ ਵੰਡ ਕੇ ਲੋਕ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਮੂਨਾ। ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਬੁੱਢੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦਾਂ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਬਾਬਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਅੱਲਾ ਦੀ ਕਰ ਬੰਦਗੀ' ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਸੀ। ਖੁਦਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਆਖਦਾ ਸੀ 'ਜਿੰਨ ਮਨ ਹੋਰ ਮੁਖ ਹੋਰ' ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਆਖਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਇਸ ਮਾਣਸ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਵਸੀਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘੜੀ ਪਲ ਖੁਦਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਇਤਨੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਅਗਲੇ ਦੋਜ਼ਖ ਦਾ ਉਹ ਜਹੰਨਵੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੈਫ ਨਾਲ ਕੰਗੜੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਬਦੋ ਬਦੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਲ ਨੂੰ ਉਲਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ.....

‘ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਅਕੋਲੀ’

.....

ਖੰਨਿਉ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਈਣੀ

ਲੋਕ-ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੱਥਰ-ਜਿੱਤ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੰਨੀ ਫੜ ਕੇ ਨਾਲ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਏ। ਕਈ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰੂਪਕ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾਂਦੀ, ਤੇ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦੇ

ਅਜਿਹੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ 'ਖੈਰ ਦੀ ਜੈ ਬੰਦਗੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫਰੀਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬੋਲਣ-ਹਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੁੰਘਾਰੇ ਭਰਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਹਠੀ ਜਪੀ ਤਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਪੱਸਿਆ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਫਕੀਰੀ ਕੱਦ ਉਚਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਪ ਤਪ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ—
... . ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿੰਨਾ ਪੰਖੀਆਂ ਜੰਗਲੁ ਜਿੰਨਾ ਵਾਸੁ।

ਕੰਕਰ ਚੁਗਣਿ ਥਲੁ ਵਸਣ ਰਬੁ ਨਾ ਛੋਡਨ ਪਾਸੁ।
ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉਂ ਬਾਲਣ ਹੋਡ ਨਾ ਬਲੰਨਿ।
ਪੈਰੀ ਥਕਾ ਸਿਰ ਜਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ।

ਜਾਂ

ਥੀਓ ਪਵਾਈ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ।

ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖੁ।
ਜਿੰਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖੁ।

.....ਗਾਖੜੀ ਦਰਵੇਸੀ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਝੱਲੇ ਕਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸਰਧਾ ਦੀ ਸਤਹ ਉਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਧਾ ਧੁੰਦਲੀ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰ ਫਰੀਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਿਆਰ ਜਾਗ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਮਲੀ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਵੀਆਂ ਨਕੋਰ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਟੁਣਕਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਉਪਰੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੋਰਨਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵਧ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਾਹੇ ਲਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਦਾੜੀ ਮੁਛਾਂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ, ਲੱਜਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਡੋਲ ਜਾਂ ਬੋਕੇ ਕਢਦੇ ਸਨ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਸਨ

ਜਿਹੜੇ ਕੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਹਿਣਾ ਵਿਚ ਹੜਾ ਲੈ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਫਾਹੀਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਰੋਟੀਆਂ ਲਈ ਭਖਦੇ ਤੰਦੂਰ, ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਬੁੱਕ ਭਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੱਕਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਖੰਡ ਮਿਸਰੀ ਮਾਖਿਓਂ ਤੇ ਮਾਝੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸਨ । ਬਜ਼ੁਰ ਦੀਆਂ ਦਾਖਾਂ ਵੀ ਖੂਬ ਖਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਛਪਰ-ਵਾਸੀ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਰਦੇ ਹਨ । ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਤੇ ਮਾਖਿਓਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ । ਗ਼ਰੀਬ ਕੰਬਲੀ ਤੇ ਖਿੰਥਾ ਗੋਦੜੀ, ਉਹ ਵੀ ਟਾਕੀਆਂ ਲਾ ਲਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਅਮੀਰ ਲੇਫ ਤੇ ਪੱਟ । ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਸ਼ਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਫੂਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੋਰਾਂ ਵਿਚ ਦਬੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਸੀ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਕਜਲੇ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਪਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਲਈ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਵਰਤਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਕੰਤ ਨਾਲ ਨਾ ਸੌਣ ਤੋਂ 'ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਏ' ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਾਪਰ ਜਾਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ । ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਕਮਾਦ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ । ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਪਾਤਣੀ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਫਕੀਰ ਕੰਧਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਸੱਲਾ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਘੜਿਆਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਡੱਗੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਘੜੀ ਘੜੀ ਤੇ ਪਹਿਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫੇਰ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਕਦਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਲੋਕ ਵਾਣ ਵੱਟਦੇ ਸਨ, ਲੁਹਾਰ ਲਕੜਾਂ ਵੱਢ ਕੇ ਕੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਬੇਸ਼ਕ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਛਤਰ ਝੁਲਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਦਮਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਭੇਰੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਕੰਧੇ ਤੇ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਪਰਾਏ ਬਾਰ ਬੈਠਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ (ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਢੇਰ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਰੁਤਬੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ । ਇਹ ਮਾਖਿਓਂ ਦੀ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਮਾਖਿਓਂ ਦੀ ਨਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੱਕੀਆਂ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਤੇ 'ਮਾਖਿਓਂ ਮਾਝਾ ਦੁੱਧ' ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ

1.

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪਰਮੁਖ ਕਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਚਰਪਟ ਤੇ ਗੋਰਖ ਆਦਿ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ। ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਦੂਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਲ ਗੱਡ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਅਸਥਿਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੀ ਬੋਦੀ ਠੇਠਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸੰਕਾ ਉਠ ਖਲੋਤੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹਿਮ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਸਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਦੂਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:—

ਫਰੀਦ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ' ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖੁ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖੁ ।

ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਠੋਸ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ, ਸੀਅਰੁਲ ਅੰਲੀਆ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਇਕਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਗਏ।

2.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:—

(1) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ।

(2) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿੱਚ ।

(3) 112 ਸਲੋਕ ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ।

3.

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਸੂਫੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਰਏ ਸੰਤ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਮਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਆਪ ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕਟਰ-ਪੰਥੀ ਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

“ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕਤਿਆ ਇਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤਿ

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਐ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ

ਉਨ੍ਹ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਿ ।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰਿ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਤੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਕਟਰ-ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮਸਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਹਿਮ ਦਾ ਰੰਗ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਪ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉਂ ਦਰਿਆਵੇ ਢਾਹਾ

ਅਗੈ ਦੋਜ਼ਕ ਤਪਿਆ ਹੁਸੁਣੀਐ ਲ ਪਵੈ ਕਾਹਾਹਾ

ਫੇਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ, ਸਬਰ ਸ਼ੁਕਰ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ, ਆਪੋ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਰੱਬ ਦੀ ਰੱਜ਼ਾ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਹਨ, ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

1. ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ:—

ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ।

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ।

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਇ ਵਿਹਾਇ ।

2. ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ:—

ਫਰੀਦਾ ਖਿੰਬੜਿ ਮੇਖਾ ਅਗਲੀਆ ਜਿੰਦੁ ਨ ਕਾਈ ਮੇਖ ।

ਵਾਰੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਚਲੇ ਮਸਾਇਖ ਮੇਖ ।

ਫਰੀਦਾ ਗ਼ੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਭੁ ਕਰੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ

ਸਰਪਰ ਮੈਥੇ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨ ਡਰਿਆਹੁ ।

3. ਸਬਰ ਸ਼ੁਕਰ:—

ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ ।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ।

4. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ
ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਈ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ।

5. ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ:—

ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ ਬੇੜਾ ਕਪਰ ਵਾਤਿ ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨਾ ਲਾਗ ।
ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨਾ ਬੋਲੀਐ ।
ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

6. ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ:—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਿੰ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

7. ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁੱਖੁ ਸੁੱਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ।
ਅਲਹੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ ।
ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨਾ ਢਾਹਿ ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ।
ਜਿਧਰਿ ਰੱਬ ਰਜ਼ਾਇ ਵਹਣ ਤਦਾਉ ਗੰਉ ਕਰੇ ।

8. ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ:—

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਨਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ।
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ।
ਇੱਕ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸੱਚਾ ਧਣੀ ।
ਹਿਆਉ ਨਾ ਕੋਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਤੰਗ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਢ ਕੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਿਲ-ਜੀਉਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਾਣ ਲਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ

ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਡਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਦੋਸ਼ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਝਾਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਅਚਨਚੇਤਤਾ ਦਾ ਭੈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ। ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਤਮ ਗੁਣ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਜ਼ਰਾ ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:—

ਫਰੀਦਾ ਗਲਾਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ।

ਚਲ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਟੁਟੇ ਨੇਹੁ।

ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਥੀਓ, ਪਵਾਹੀ, ਮੈਂਦਾ, ਨਢੜਾ, ਹਭੈ, ਕੂੰ, ਹੰਢ ਮਚਾਂਗਵਾ, ਹਿਆਓ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:—ਕੰਤ, ਧਨ, ਸਾਹ; ਵਰ, ਮੀਰ, ਧੀਰ, ਪਿਰਹੜੀ ਆਦਿ।

ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਾਖਿਉਂ ਵਰਗੀ ਮਿਠੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਿਠਤ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਵੱਗ ਰਹੇ ਮਾਖਿਉਂ ਦਾ ਹੀ ਰੱਸ ਮਾਣ ਕੇ ਵੇਖੋ:—

ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ।

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ।

ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ।

ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੋਸ ।

ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਧ-ਅਨੁਪਾਸ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਸੋਰਠਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਂ ਤੁਕਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਲੈ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ । ਕਮਾਦ, ਕਪਾਹ, ਕਾਗਜ਼, ਤਿਲ, ਨਦੀ, ਦੁਖ, ਕੱਚਾ ਭਾਂਡਾ, ਘੜਿਆਲ, ਬੇੜਾ ਆਦਿ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਰੱਬ ਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਖਿਚਣ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਚਿਤਰ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤਟੈ ਨੇਹੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ।

ਕੇਲ ਕਰੇਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਿਤਰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ ਪਰਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਦੌਰ ਗੁਣ ਜਿਹੜਾ, ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਸੰਕੋਚ । ਦੋ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਚਾਈਆਂ ਭਰ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਕਹਾਉਤਾਂ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਹਨ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖ ਦੇਣਾ ਕੁਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
 ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਿਲ ਜੀਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ ।
 ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਲਿਤਾੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਹਾਰਾ ਦਿਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ
 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ
 ਸਾਧਾਰਨ ਅਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਰਾਹ-ਨਮਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਫ਼ਰੀਦ

“ਫ਼ਰੀਦਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸ਼ੁ
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸ਼ ।”

ਕੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੱਚ ਮੁਚ ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ । ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਸ਼ਰਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ । ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸ਼ੇਖ ਸਈਬ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ਼ਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਭਣੇਵਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਬੰਧ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਦਸਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ਈਆਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਸ਼ੇਖ ਸਈਬ ਜੋ ਸੰਨ 1125 ਈ: ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਆ ਕੇ ਵਸੇ, ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ* ।

ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵਜ਼ਈ ਬਣਕੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪਰਚਾਰਕ, ਬਲਕੇ ਅਫਗਾਨ ਕਾਬਲ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਖੂਨ ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਸਨ** । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ਈਆਂ ਦਾ

* ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ. ਫਰਵਰੀ, 1953 ।

** ਸ੍ਰੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ । (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ)

ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦਲੀਲ ਇਹ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਜਦ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1265 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਲਬਨ ਨਾਉਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜਾ ਬਲਬਨ 1266 ਈ. ਵਿਚ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ ਉਸਦਾ ਜਨਮ 1205 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ 28 ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਪਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਲੱਖ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਲਖ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਪਰਮਾਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰਾਨ ਜਾਂ ਕਲਮਾਂ ਆਦਿ ਕੋਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਬਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖੋਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੰਮੀ ਤੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਸ਼ਤਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਕੰਮੀ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਕਰੜੇ ਬੰਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਤਾੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚ ਜਾਤੀ

✓ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ : ਫਰਵਰੀ, 1953 ਤੇ ਬਾਵ. ਬਧ
ਸਿੰਘ : ਹੰਸ ਚੌਗ।

ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਮਲਾ ਆਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵਸ ਗਏ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਜਜ਼ੀਆ, ਜੋ ਬਤੌਰ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਿਠੇ ਸੁਭਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਚੇਤਨ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਡਾਕਟਰ ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾ ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਨੇ ਜੋ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹਿਆ”, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਚੋਣਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਨਾਉਂ ਅਲੀ ਬਿਨ ਉਸਮਾਨ, ਅਲ ਹੁਜਵਰੀ, ਸ਼ੇਖ ਇਸਮਾਈਲ ਬੁਖਾਰੀ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਨ ਅਤਾਰ, ਖੁਆਜਾ ਮੁਇਉਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੀਜ਼ੀ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਬੇਅੰਤ ਹਾਕਮ ਬਦਲੇ। ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਲਈ ਭਰਾ ਭਰਾ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣਿਆ। ਭੇਣ ਨੇ ਭਰਾ ਵਿਰੁਧ ਗੋਂਦਾ ਗੁੰਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਹਰ ਚੌਥੇ ਛੇਵੇਂ ਸਾਲ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੀ ਰੱਸਾ ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਵਗਦਾ। ਬੇਗਮ ਰਜ਼ੀਆ ਜੋ ਸੰਨ 1229 ਈ. ਤੋਂ 1240 ਈ. ਤਕ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਹਥੋਂ ਹੀ ਯਤੀਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤ੍ਰ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਭੋ ਰਭ

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਭ।”

ਰਜ਼ੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਨੇਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਅਹਿਲਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਨਿਕੰਮੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਸਾਲ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਕਲਾਵੰਤ ਹਿਰਦਾ ਪਸੀਜੇ ਬਿਠਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁਝੀ ਭਾ ਆਖਦੇ ਹਨ:—

ਕਿਝੁ ਨਾ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨਾ ਸੂਝੈ ਦੁਨੀਆ ਗੁਜੀ ਭਾਹਿ

ਸਾਂਈਂ ਮੇਰੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀਂ ਤ ਹੰਭੀ ਦਝਾਂ ਅਹਿ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਆਪ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਬਹੁਤਾ ਤੀਖਣ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰੋਗੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ*। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਝਾਵਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ ਵੀਵਾਹੀ ਤਾ ਮਾਮਲੇ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛਤਾਉ ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨਾ ਬੀਐ

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲਭਦੇ ਹਨ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ

ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨਾ ਇਤੀ ਦੁਖ

ਇਹ ਮਾਮਲੇ ਕੁਝ ਭੀ ਹੋਣ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਬਿਰਧ ਆਯੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

“ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ

ਜੇ ਸਉ ਵਰਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ।

ਦੇਖੁ ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੁ ਬੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ

*ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ। ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਅਗਰੂ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰਿ.. ਆਦਿ
ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿ-
ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

“ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ
ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨ
ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਆਪ ਨੇ ਆਖਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ
ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੈ।”

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਾਜਾ
ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਰੁਧ ਉਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਕਵੀ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ
ਹਨ :

“ਜੋ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ, ਜਾਮਾ ਹੋਏ ਪਲੀਤੁ ।

ਜੋ ਰਤ ਪੀਵਣਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉਂ ਨਿਰਮਲ ਚੀਤੁ ।

ਆਪ ਨੇ ਵਢੀ ਖੋਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਈ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ
ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ
ਸੰਬੋਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣੇ
ਯੋਗ ਹਨ—

“ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ

ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰ ਗਏ ਗੰਗੇ ਜਾਇ ਪਏ ।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਇ ਚਿਤੁ

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ਆਦਿ

ਕੀ ਇਹ ਮਹਲ ਤੇ ਮਾੜੀਆ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਾਸ ਹਨ ? ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ
ਕਿ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ, ਉਥੇ
ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਭੈ ਦੇ ਕੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਸੇ ਕਮੜੇ ਵਿਸਾਚਿ

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਹਵੀ ਸਾਈਂ ਦੈ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਿਤ ਕਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਣੀ ਆਰਥਕ ਵੰਡ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਆਰ ਸੀ, ਮਾਜੂਮਦਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ* :

“As regards the standard of living of different classes of the society, the difference between that of wealthier classes and of the peasants was antipodal. While ruling and official classes rolled in opulence and luxury the tiller of the soil had a very low standard of living,”

ਹੁਣ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੋ। ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

“ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ,

ਅਗੇ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਖੁਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾ ਕੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੁਛ ਹਨ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਅੰਤ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

“ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ ਲੋਇਣੁ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਸੇ ਲੋਇਣੁ ਮੈ ਡਿਨੁ’

ਕਜਲ ਰੇਖ ਨ ਸਹਦਿਆਂ ਸੇ ਪੰਖੀ ਸੂਈ ਬਹਿਨੁ।”

ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਅਸਥਿਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

“ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾਂ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ,

ਫਰੀਦਾ ਕ੍ਰਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ।”

ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਪਰੋਮ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਰਬ-ਭਗਤੀ ਆਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਬ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ,

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।”

*ਆਰ ਸੀ. ਮਾਜੂਮਦਾਰ : ਅਨ ਅਡਵਾਂਸ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ : ਪਨਾ 366

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕੋਈ ਮੋਮਨ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਾਫਰ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਰਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੂਫੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਟਰ ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਅਧਾਰ ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਇਸਾਈ ਮੱਤ, ਨਵ ਅਫਲਾਤੂਨਵਾਦ, ਭਾਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਕਾਫ਼ ਪਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ। ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਉਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰੰਤੂ ਮਗਰਲੇ ਸੂਫੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਹਨ। ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਬੁਲ੍ਹਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਕਾਰਦਾ ਹੈ :

“ਫੂਕ ਮੁਸੱਲਾ ਭੰਨ ਸੁਟ ਲੋਟਾ,
ਨਾ ਫੜ ਤਸਬੀ ਆਸਾ ਲੋਟਾ।
ਆਸ਼ਕ ਕਹਿੰਦਾ ਦੇ ਦੇ ਹੋਕਾ,
ਤਰਕ ਹਲਾਲੋਂ ਖਾ ਮੁਰਦਾਰ।”

ਜਾਂ

“ਭਠ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਚਿਕੜ ਰੋਜ਼ੇ,
ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਸਿਆਹੀ।
ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੁ ਅੰਦਰ ਮਿਲਿਆ,
ਭੁਲੀ ਫਿਰੇ ਲੁਕਾਈ।”

ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤ ਜਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਤ ਨੇਮ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹਨ :

“ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ,
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ।”

ਆਪ ਹਜ਼ ਲਈ ਮਕੇ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ

ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੀ ਮਸਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੁਲ੍ਹੇ, ਵਰਗੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ। ਆਪ ਉਸ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਅੰਗ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਵਾਂਗ ਭੇਖੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੇੜਿਆ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸੱਲਾ ਸੂਫੁ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ
ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ।”

ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਥੋਤੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ
ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਦੜਾ, ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ

ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ :

“ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਈਂ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ਇਕ ਛਿਜਹਿ
ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ॥
ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ ॥

ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਕਾ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੈ? ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸ਼ੰਕੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਉਪਨਾਮ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਉਂ ਫ਼ਰੀਦਉਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲਉਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਕੁਖੋਂ 1173 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਨਮੇ। ਲੇਖਕ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਤਾਣੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1266 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਲੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਐਨੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦਾ ਦਾਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰਹ ਸਿਖ ਲਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬਚੇ ਸਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਕਟਪਨ ਦੇ ਇਰਦ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਕੁਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਈਆਂ। ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬੜੇ ਆਲਮ ਸਨ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਣ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਉਸਤਾਦ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੋਧ ਸੋਧ ਕ ਬਾਣੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਦਸ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ

ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫਿਰ ਸਈਅਰੁਲ ਔਲੀਆ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਜੋ 755 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਪੰਨੇ 361 ਪੁਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੇਖ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਜਵਾਹਰ ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਉਲਥੇ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 192 ਪੁਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਉਚਾਰਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦਾ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਤੀਹ ਸਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਪਨਾਵਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਮਾਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੁ ਨੂੰ ਢੂੰਢਿ ਲਹੁ ਜਿਥਹੁ ਲਭੀ ਵਬੁ।

ਫਪੜਿ ਢੂੰਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਫੁਭੈ ਹਬੁ। ਪੜ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਵਡੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਜਿਥੋਂ ਤੈਨੂੰ ਅਸਲੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਫਪੜਾਂ (ਭਾਵ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ) ਵਿਚ ਚੁਭੀਆਂ ਮਾਰਿਆਂ ਮੋਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭਣੇ। ਚਿਕੜ ਨਾਲ ਹੱਥ ਹੀ ਲਿਬੜਨਗੇ।

ਹੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪਰੇਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਯਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰੇਮ ਉਪਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦੇ ਰਹੀਏ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਰੇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਪਰੇਮ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ:

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ।੧।

ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ।

ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ ।੧। ਰਹਾਉ ।

ਪਰ ਇਹ ਪਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ।

ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ ।

ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਜਗ ਵਿਚ ਆਵਣਾ ਸਫਲ ਹੈ :

ਤਿਨ ਧੰਨੁ ਜਣੇਦੀ ਮਾਉ ਆਏ ਸਫਲੁ ਸੇ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਮਬੋਸੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ ਤੂ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ ।

ਅੰਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਓਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੰਦਗੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੇ ਖੋਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਪੁਰ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਵਰੇਗਾ :

ਜੇ ਗੁਰ ਦਸੇ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾਂ ਜੋਲੀਐ... ।

ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਟ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ । ਸੱਚ ਸਭਨਾਂ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ । ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਕੁਰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੀਐ... ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦਾ । ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰੋ, ਫਿਰ ਨਾਮ ਅੰਦਰ ਵਸੇਗਾ । ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ । ਏਹੋ ਰਾਹ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ਿਆ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ।
ਆਪਣੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ । ੬ ।

ਅਤੇ :

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਲਾਹਿ ।
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ । ੭੪ ।
ਫਰੀਦਾ ਬੁਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ।
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ ਪਲੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ । ੭੮ ।
ਫਰੀਦਾ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ।
ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ । ੧੦੬ ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ :

ਆਪ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਸਭੁ ਜਗੂ ਤੇਰਾ ਹੋਇ । ੮੫ ।

ਜਦ ਤੀਕ ਨੀਅਤ ਸਾਫ ਨਾ ਹੋਵੇ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ :

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ
ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜ ਵਾਤਿ ।
ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ
ਦਿਲ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ । ੧੫੦ ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । 'ਆਪੇ ਬੀਜ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ' । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਪੁਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰੇ ਅਮਲ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਬਿਰਥਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ
ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ।
ਹੰਢੈ ਉਂਨ ਕਤਾਇਦਾ
ਪੈਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ । ੨੩ ।

ਅਤੇ :

ਸਾਢੇ ਤੂੰ ਮਣ ਦੇਹੁਰੀ ਚਲੈ ਪਾਣੀ ਅੰਨਿ ।
ਆਇਓ ਬੰਦਾ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਵਤਿ ਆਸੂਣੀ ਬੰਨਿ ।
ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ ।

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਭਾਈਆਂ ਅਗੇ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ ।
 ਵੇਖੇ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨਿ ।
 ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ
 ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ । ੧੦੦ ।

ਪੁਨਾ—

ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੇ ਦਿਸੇ
 ਜਿਉ ਦਰਿਆਵੇ ਢਾਹਾ ।
 ਅਗੇ ਦੋਜਕ ਤਪਿਆ
 ਸੁਣੀਐ ਹੁਲ ਪਵੇ ਕਾਹਾਹਾ ।
 ਇਕਨਾ ਨੋ ਸਭ ਸੋਝੀ ਆਈ
 ਇਕ ਫਿਰਦੇ ਬੇਪਰਵਾਹਾ ।
 ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤਿਆ ਦੁਨੀ ਵਿਚ
 ਸੇ ਦਰਗਹ ਓਗਾਹਾ । ੯੯ ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਵੀ ਮਿਲੇਗੀ—

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੇ ਜਿ ਥੀਆ
 ਜਿ ਸਿਮਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ ।
 ਕਮਾਦੇ ਅਰੁ ਕਾਗਦੇ
 ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ ।
 ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆਂ
 ਇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ । ੯੮ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖੀ ਜੋਗ ਦੀ ਗੋਦੜੀ 'ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ' ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ । 'ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ।' ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਡੰਡਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੂਰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਜਾਈਂ ਨਾਂ ਗਵਾਓ :—

ਜਿਤ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਂਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।
 ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ।
 ਜਿੰਦੁ ਨਿਸਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ।

ਸਾਹ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੂ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ ।
 ਜਿੰਦੂ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।
 ਆਪਣ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੇ ਧਾਇ ।
 ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨਾ ਸੁਣੀਆਇ ।
 ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ । ੧ ।

ਅਤੇ :

ਪਾਸਿ ਦਸਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਭੋ ਰਡ ।
 ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ । ੪੫ ।
 ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰੇਂਦੇ ਭੀ ਗਏ ।
 ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ । ੪੬ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਬਤ ਇਹਹੂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ—

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ ।
 ਤਲੀਆਂ ਖੂੰਡਹਿ ਕਾਗ ।
 ਅਜੈ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਾਹੁੜਿਓ
 ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ । ੯੦ ।

ਇਹ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ
 ਜ਼ੁਹਦ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ? ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ
 ਯਾਦਦਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਧ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਬੜੀ ਕੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ
 ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੱਸੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ
 ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
 ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ .

ਰੇਤ ਅੱਕ ਆਹਾਰ ਕਰ
 ਰੋੜਾਂ ਕੀ ਗੁਰ ਕਰੀ ਵਛਾਈ ।
 ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪੱਸਿਆ

ਬਡੇ ਭਾਗ ਹਰਿ ਸਯੋਂ ਬਲਿ ਆਈ । ੨੪। ੧ ਵਾਰ ।

ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ
 ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੋ

ਗਈ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂ ਦੇ ਹਨ—

ਤਨੁ ਨ ਤਪਾਇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ
ਬਾਲਣ ਹਡ ਨ ਬਾਲਿ।
ਸਿਰਿ ਪੈਰੀ ਕਿਆ ਫੇੜਿਆ
ਅੰਦਰ ਪਿਰੀ ਨਿਹਾਲਿ। ੧੨੦।

ਆਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਨ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ। ਰਬ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ।
ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਢੇਹਿ। ੧੨੧।

ਇਕ ਦੋ ਸਲੋਕ ਹੋਰ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦਿਸਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ
ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੈ ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ।

ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਪ ਸਾਧ ਸਾਧ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਰਾਹ ਪੂਰ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮ: 5 ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿੰਨਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ। ੧੨੨।

ਉਹ ਨਿਰਾਸਤਾ ਜੋ ਉਤਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ ਅਤੇ ਤਪ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁਧ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗਣ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ--

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ
ਜੀਵਦੜੇ ਮੋਇਓਹਿ।

ਜੇ ਤੇ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ
 ਤੇ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ।੧੦੭।
 ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ
 ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ।
 ਜੇ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ
 ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ ।੧੧੨।
 ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ
 ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੇ ਨ ਭਾਉ ।
 ਜਿੰਨਾ ਨੈਣ ਨੀਂਦ੍ਰਾਵਲੇ
 ਤਿਨਾ ਮਿਲਣੁ ਕੁ ਆਉ ।੧੦।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਪਾਣ
 ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ -
 ਸਬਰ ਮੰਝ ਕਮਾਣ ਏ ਸਬਰੁ ਕਾ ਨੀਹਣੋ ।

ਸਬਰ ਸੰਦਾ ਬਾਣੁ ਖਾਲਕੁ ਖਤਾ ਨਾ ਕਰੀ ।੧੧੫।

ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—

ਸਬਰੁ ਏਹ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿਤੁ ਕਰਹਿ ।

ਵਹਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ । ੧੧੭।

ਸਬਰ ਵਾਲੇ ਰਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਸਬਰ ਅੰਦਰ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੇ ਜਾਲੇਨਿ ।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ।੧੧੬।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਿੱਕਾ ਬੋਲਣੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਡਾਢੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਦਿਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।੧੨੬।

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ।

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕੁ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ।੧੩੦।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠਤ ਨੂੰ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਤੱਤ

ਆਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕੰਤ ਦੇ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ
ਸਾਧਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ—

ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਕਵਣੁ ਗਣੁ ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰ ।

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੋ ਹਉ ਕਰੀ ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ । ੧੨੬।

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰ ।

ਏ ਤੂੰ ਭੈਣੇ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ।

ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪੁਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਉਤਮ ਤੇ ਨੀਚੁ ਕਿਸ ਨੂੰ
ਆਖੀਏ ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੇ ਉਦੀ ਜੋਤ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕੁ ਮਹਿ ਖਲਕੁ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਇ ਨਾਹਿ । ੭੫।

ਜਿਹੜੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਦੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਅਗੇ
ਢੋਈ ਨਹੀਂ ਲਭਣੀ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਉਨੁ ਨਾਉ ।

ਐਥੇ ਦੁਖ ਘਣੇਰਿਆ ਅਗੇ ਠਉਰ ਨ ਠਾਉ । ੧੦੬।

ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਵਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਸਾਰਿਆਂ ਆਸਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਗੋ—

ਦੂਢੇਂਦੀਏ ਸੁਹਾਗ ਕੂ ਤਉ ਤਨਿ ਕਾਈ ਕੋਰ ।

ਜਿਨਾ ਨਾਉ ਸੁਹਾਗਣੀ ਤਿਨਾ ਝਾਕ ਨ ਹੋਰ । ੧੧੪।

ਪਾਠਕ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਐਨ
ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ

ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ :—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ 203 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ 1266 ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 93 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਪਿੰਡ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ:—

ਰਾਗ ਆਸਾ—ਦੋ ਸ਼ਬਦ

(1) ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤ ਜਿਨ...

(2) ਬੋਲੈ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ

ਰਾਗ ਸੂਹੀ—ਦੋ ਸ਼ਬਦ

(1) ਤਪਿ ਤਪਿ ਲਹਿ ਲਹਿ...

(2) ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ...

ਸ਼ਲੋਕ:—‘ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੇ’ ਦੇ ਸਿਰ-ਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 130 ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਭੀ ਹਨ :—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ—੩

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ—੫

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ—੧

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ—੮

ਜੋੜ : ੧੭

ਬਾਕੀ 113 ਸ਼ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਅੰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:—

ਮਹਲਾ ੧—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧੧੩, ੧੨੦, ੧੨੪=੩

ਮਹਲਾ ੩—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧੩, ੫੨, ੧੦੪, ੧੨੨ ੧੨੩=੫

ਮਹਲਾ ੪—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧੨੧=੧

ਮਹਲਾ ੫—ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. ੭੫, ੮੨, ੮੩, ~~੧੦੮~~ ੧੦੮, ੧੦੯, ੧੧੦, ੧੧੧=੮

ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਨਤੀਜਾ:—ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ। ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 13 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 12 ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 52 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 51 ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਅਗਾਂਹ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 104 ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 103 ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 122, 123।

ਸਾਫ ਪਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵਲ ਭੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 13, 52 ਅਤੇ 104 ਸਿਰਫ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਜ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 52 ਅਤੇ 104 ਵਿਚ ਭੀ 'ਨਾਨਕ' ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਭੀ ਇਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਕਿਥੋਂ ਮਿਲੇ ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਲਿਖੇ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਤੇ, ਦਰਜ ਭੀ ਤਾਹੀਏਂ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਸਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸਾਂਝ

ਇਹ ਜੀਵਨ ਚੰਦ-ਰੋਜ਼ਾ ਹੈ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਧੀ ਧੋਣ ਕਰਕੇ ਖਲੋਤੀ ਇਕ ਜੁਆਨ, ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿਕ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਅੱਗੇ ਨਿਉਣ ਦੀ ਭੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਕੀਹ ਮਾਣ ? ਇਥੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਪਕੇ ਮਹਲ-ਮਾੜੀਆਂ ਦੇ ਢਹਿੰਦਿਆਂ ਭੀ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਉਤੰਗੀ ਪੈਓਹਰੀ, ਗਹਿਰੀ ਗੰਭੀਰੀ ॥

ਸਸੁਤਿ ਸੁਹੀਆ ਕਿਵ ਕਰੀ, ਨਿਵਣੁ ਨ ਜਾਇ ਥਣੀ ॥

ਗਚੁ ਜਿ ਲਗਾ ਗਿੜਵੜੀ, ਸਖੀਏ ਧਉਲਹਰੀ ॥

ਸੇ ਭਾਂ ਢਹਿੰਦੇ ਡਿਠੁ ਮੈ ਮੁੰਧ ਨ ਗਰਬੁ ਥਣੀ ॥

ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਹਲਾ ੧ ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ.—

ਸੇਖ ਹਯਾਤੀ ਜਗਿ, ਨ ਕੋਈ ਥਿਰੁ ਰਹਿਆ ॥

ਜਿਸ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ, ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥ ਆਸਾ

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ, ਥਲ ਡੁੰਘਰ ਭਵਿਓਮਿ ॥

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ, ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥੨੦॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨ ਲੋਇਣ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ, ਸੇ ਲੋਇਣ ਮੈ ਡਿਠੁ ॥

ਕਜਲ ਰੇਖ ਨਾ ਸਹਦਿਆ, ਸੇ ਪੰਖੀ ਸੂਇ ਬਹਿਨੁ ॥੧੪॥

ਫਰੀਦਾ ਖਿਬੜਿ ਮੇਖਾ ਅਗਲੀਆ, ਜਿੰਦ ਨਾ ਕਾਈ ਮੇਖ ॥

ਵਾਰੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ, ਚਲੇ ਮਸਾਇਕ ਸੇਖ ॥੪੭॥

ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕੂੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪਰਾਹੁਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਧਨ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਭੀ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਰਾਹੁਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੁਪੱਤੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਜੋਬਨ ਭੀ ਢਲ ਕੇ ਆਖਰ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਥੀ ਮਿੱਤਰ ਸਬੰਧੀ ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਾਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਇਥੋਂ ਆਖਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਕਾ ਘਰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਥੇ ਗਫਲਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਸ-ਪੂੰਜੀ ਦਿਨ-ਦੀਵੀ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਪ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਧਨ ਜੋਬਨੁ ਅਰੁ ਫੁਲੜਾ, ਨਾਠੀਅੜੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ॥

ਪਬਣ ਕੇਰੇ ਪਤ ਜਿਉ, ਢੁਲਿ ਢੁਲਿ ਜੁਮਣਹਾਰੁ ॥ ੧ ॥

ਰੰਗ ਮਾਣ ਲੈ ਪਿਆਰਿਆ, ਜਾ ਜੋਬਨੁ ਨਉ ਹੁਲਾ ॥
 ਦਿਨ ਥੋੜੜੇ ਥਕੇ, ਭਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਚੋਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ।
 ਸਜਣ ਮੇਰੇ ਰੰਗਲੇ, ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ ॥
 ਹੰਭੀ ਵੇਵਾ ਡੁੰਮਣੀ, ਰੋਵਾ ਝੀਣਿ ਬਾਣਿ ॥ ੨ ॥
 ਕੀ ਨ ਸਣੇਹੀ ਗੋਰੀਏ, ਆਪਣ ਕੰਨੀ ਸੋਇ ॥
 ਲਗੀ ਆਵਹਿ ਸਾਹੁਰੈ, ਨਿਤ ਨ ਪੋਈਆ ਹੋਇ ॥ ੩ ॥
 ਨਾਨਕ ਸੁਤੀ ਪੋਈਆ, ਜਾਣੁ ਵਿਰਤੀ ਸੰਨਿ ॥
 ਗੁਣਾ ਗਵਾਈ ਗੰਠੜੀ, ਅਵਗਣ ਚਲੀ ਬੰਨਿ ॥ ੪ ॥
 ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ, ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ ॥
 ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ, ਮਹਿ, ਥੀਏ ਆਤਮਾ ਗਡ ॥੪੫॥
 ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ, ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ ॥
 ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ, ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ॥੪੬॥

ਪਰ, ਫਕੀਰ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ (ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰੋ)—
 ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ 'ਤਿਆਗੀ' ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਹਲੜਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ. ੪, ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨੨) :—

ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣਾ ਗਾਵੇ ਗੀਤ ॥
 ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥
 ਮਖਟੁ ਹੋਇ ਕੇ ਕੰਨ ਪੜਾਏ ॥
 ਫਕਰੁ ਕਰੇ, ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥
 ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥
 ਤਾਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥
 ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੋਇ ॥੧॥ ਸਲੋਕ ਮ: ੧

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਇਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਭਾਈ : ਚੱਥ ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸ
 ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ? ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ
 ਉਸ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰ, ਅਤੇ ਹੱਕ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਾਰ ਕਰ । ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ,
 ਵਣਿ ਕਿੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥
 ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ॥
 ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਢੇਹਿ ॥ ੧੯ ॥

ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚੋ—ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਕਸ਼ੁਭੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਖਿੜ ਕੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਹ ਪਾਈ ਰੱਖ। ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਆਤਮਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬੇੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰ। ਇਹ ਕੰਮ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਦੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤੂੰ ਜਕੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਜੇ ਮੋਹ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਇਗਾ, ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਭੀ ਧੱਕੇ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ, ਪ੍ਰ-ਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਵਾਲਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਇਤਨਾ ਤੰਗ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਤੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਹਰਕੇ ਭਰਦਾ ਹੀ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਸਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ :—

ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ, ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ ॥

ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛਲੈ, ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥੧॥

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁਭੜੈ, ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਕ ਆਪੀਨੈ ਪਤਲੀ, ਸਹ ਕੇ ਰੇ ਬੋਲਾ ॥

ਦੁਧਾ ਥਣੀ ਨ ਆਵਈ, ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ ॥੨॥

ਕਹੈ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਹੋ, ਸਹੁ ਅਲਾਏਸੀ ॥

ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ, ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ ॥੩॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਏ ਹਨ—ਹੇ ਭਾਈ ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ—ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਠਿੱਲਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਬੇੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏਂ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਸੌਖਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਏਂਗਾ, ਇਹ ਠਿੱਲਾ ਤੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣਗੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਬੰਨ੍ਹੇਂਗਾ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਾਉਮੈ ਦੂਰ ਕਰ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਸਤਕਾਰ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ । ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧੁ ਬੇੜੁਲਾ, ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ ॥
 ਨਾ ਸਰਵਰੁ, ਨਾ ਉਛਲੈ, ਐਸਾ ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲਾ ॥੧॥
 ਤੇਰਾ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਮਜੀਠੜਾ
 ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਚੋਲਾ ਸਦ ਰੰਗੁ ਢੋਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸਾਜਨ ਚਲੇ ਪਿਆਰਿਆ, ਕਿਉ ਮੇਲਾ ਹੋਈ ॥
 ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਹਿ ਗੰਠੜੀਐ, ਮੇਲੇਗਾ ਸੋਈ ॥੨॥
 ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਨਿਵਾਰਿਆ, ਸੀਤਾ ਹੈ ਚੋਲਾ ॥
 ਗੁਰਬਚਨੀ ਫਲੁ ਪਾਇਆ, ਸਹ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੋਲਾ ॥੩॥
 ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸਹੇਲੀਹੋ, ਸਚੁ ਖਰਾ ਪਿਆਰਾ ॥

ਹਮ ਸਹ ਕੇਰੀਆ, ਦਾਸੀਆ ਸਾਚਾ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥੪॥

ਨੋਟ:—ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ !

ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਹੇ ਭਾਈ ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਲੰਘਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਾਚ ਸਿੱਖ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤਾਰੂ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਬੜੀਆਂ ਠਿਲਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਜੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬੇੜੀ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਚਾਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਢਹਿ ਪਉ ॥

ਵੇਖੋ 'ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ' । ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਜੇ ਤੂੰ ਤਾਰੂ ਪਾਣਿ, ਤਾਰੂ ਪੁਛਿ ਤਿੜੰਨ ਕਲ ॥

ਤਾਰੂ ਖਰੇ ਸੁਜਾਣ, ਵੰਞਾ ਏਨੀ ਕਪਰੀ ॥੩॥

ਤਾਰੂ ਪਾਣਿ—ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਾਰੂ (ਬਣਨਾ ਚਾਹੇ) ।

ਤਿੜੰਨ ਕਲ—ਤਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ॥ ਤਾਰੂ—ਉਹ ਹੀ । ਕਪਰ,—ਲਹਿਰਾਂ ।

ਝੜ ਝਖੜ ਓਹਾੜ, ਲਹਰਾ ਵਹਨਿ ਲਖੇਸਰੀ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਉ ਆਲਾਇ, ਬੇੜੇ ਫੁਬਣਿ ਨਾਹਿ ਭਉ ॥੫॥

ਆਤਮਕ ਮੋਤ-ਰੂਪ ਬਘਿਆੜ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ

ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਪੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰੋ ।
ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—(ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾ ਤੋਂ ਵਧੀਕ)

ਹੈ ਮਨ ਡੀਗਿ ਨ ਡੋਲੀਐ, ਸੀਧੈ ਮਾਰਗਿ ਧਾਉ ॥
ਪਾਛੈ ਬਾਘੁ ਡਰਾਵਣੈ, ਆਗੈ ਅਗਨਿ ਤਲਾਉ ॥
ਸਹਸੈ ਜੀਅਰਾ ਪਰਿ ਰਹਿਓ, ਮਾ ਕਉ ਅਵਰੁ ਨ ਢੰਗੁ ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਛੁਟੀਐ, ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ॥੨॥
ਬਾਘੁ ਮਰੈ ਮਨੁ ਮਾਰੀਐ, ਜਿਸੁ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਹੋਇ ॥
ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਹਰਿ ਮਿਲੈ, ਬਹੁੜਿ ਨ ਮਰਣਾ ਹੋਇ ॥
ਕੀਚੜ ਹਾਥ ਨ ਬੂਡਈ, ਏਕਾ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿ ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਬਰੇ, ਸੁਰੁ ਸਰਵਰੁ ਸਚੀ ਪਾਲਿ ॥੩॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਜਗਤ ਵਿਚ ਮੌਹ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਖੁਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ
ਜੀਵ ਗੋਤੇ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ
ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਡੁੱਬਣੋਂ ਬਚ ਗਿਆ । ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ, ਮੁੰਧ ਇਕੋਲੀ ॥
ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੇਲੀ ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੇਲੀ ॥
ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ, ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ॥੩॥

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮੌਹ ਦੇ
ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੀ ਹੌਸਲਾ
ਬੱਝਦਾ ਹੈ । ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਛੋਲ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ, ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰਿਆ ॥ ਆਸਾ

ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—ਜਗਤ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਇਹ ਇਕੱਲਾ
ਜੀਵ-ਪੰਛੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਹੀਆਂ ਪਾਣ ਵਲੋਂ ਕਾਮਾਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਹਨ । ਦਿਹਨਾਂ
ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪਵੇ ।
ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ, ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ॥

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਭੁ ਬਿਆ, ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥੧੨੫॥

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾਓ :

ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਜੋੜਨ ਦੇ ਹੀ ਆਹਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਨ ਇਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਿਰਾ ਇਸੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਲੋਂ ਖਾਲੀ-ਹੱਥ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰਣਾਂ ਦਾ ਅਰਥੀਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ, ਪਰ ਨਿਰੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਜਿਵੇਂ ਹਾਲੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਉਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਲ ਵਾਂਹਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ, ਥੀ ਥੀਜਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਾ ਫੇਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਕ ਫਸਲ ਦਾ ਭੀ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੌਦਾ ਪਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਵਣਜ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਨੂੰ, ਤਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੜਾਉ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੌਦਾਗਰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਦੇਸਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਗੁੰਥਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਬਣਾਂਦਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਢਿੱਲ ਨਾਹ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਰਹੇਗੀ।

ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਜੀਵ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਉਦਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰੱਖੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਰਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖੇ, ਲੋਕ ਪੁਲੋਕ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਪ ਵਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਮਨੁ ਹਾਲੀ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ, ਸਰਮੁ ਪਾਣੀ, ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥

ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ, ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਹਾਗਾ, ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ ॥

ਭਾਉ ਕਰਮੁ ਕਰਿ ਜੰਮਸੀ, ਸੇ ਘਰ ਭਾਗਨ ਦੇਖੁ ॥੧॥

ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਹੋਇ ॥

ਇਨਿ ਮਾਇਆ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ, ਵਿਰਲਾ ਬੁਝੈ ਕੋਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਸੋਰਠ ਮ: ੧)

ਇਹ ਉਦਮ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਖੁੰਝਿਆ, ਤੇ ਗਿਆ ।
ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਸੁਣਿ ਮਨ ਮਿਤ੍ਰੁ ਪਿਆਰਿਆ, ਮਿਲੁ ਵੇਲਾ ਹੈ ਇਹੁ ॥

ਜਬ ਲਗੁ ਜੋਬਨਿ ਸਾਸੁ ਹੈ, ਤਬ ਲਗੁ ਇਹੁ ਤਨੁ ਦੋਹੁ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਪਿਆਰੇ ! ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਕਰ ।
ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਆਖਰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਇਗਾ । ਵੇਖ, ਨਾਮ-ਧਨ ਖੱਟਣ ਦਾ ਇਹੀ
ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਮੁਕ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਫੁਰਮਾਂਦੇ
ਹਨ:—

ਬੋਲੈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ, ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕੁ, ਨਿਮਾਣੀ ਗੱਤੋ ਘਰੇ ॥੧॥ ਆਸਾ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਤਉ ਖਟਣ ਵੇਲ, ਤਾਂ ਤੂ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ॥

ਮਰਗ ਸਵਾਈ ਨੀਹਿ, ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲਦਿਆ ॥੮॥

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਪਦਾਰਥ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ
ਮਨੁਖ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਦਿਨ ਦੀ ਦੌੜ ਭੱਜ ਦਾ ਥਕਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਤ
ਸੌਂ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਗਤ ਵਿਚ
ਆਇਆ ਸੀ । ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਏ ਵਿਸੁ ਗੰਦਲਾ ਧਰੀਆਂ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ ॥

ਇਕਿ ਰਾਹੇ ਦੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਇਕਿ ਰਾਧੀ ਗਏ ਉਜਾੜਿ ॥੩੭॥

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਹੰਢਿ ਕੈ, ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਸੰਮਿ ॥

ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋਸੀਆ, ਤੂੰ ਆਹੋ ਕੇਰੇ ਕੰਮਿ ॥੩੮॥

ਨਿਰੇ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਪਿਛੇ ਹੀ ਸਦਾ ਦੌੜ ਭੱਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ
ਚਿੰਤਾ ਫਿਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਇਉਂ ਖਾਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘੜੀਆਲ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਿਵਾਜ਼ੈ ਜਾਇ ਕੈ, ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ ॥

ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ, ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ॥੩੯॥

ਘੜੀਏ ਘੜੀਏ ਮਾਰੀਐ, ਪਹਰੀ ਲੈਹ ਸਜਾਇ ॥

ਸੋਰੋੜਾ ਘੜੀਆਲ ਜਿਉ, ਭੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥੪੦॥

ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੇ ਹੋਏ ਦੀ ਆਤਮਕ ਹਾਲਤ:

ਕਿਸੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਕੋਲ ਫੁਲ ਉਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਉਹ ਤਦ ਤਕ ਹੀ ਲਹਿ ਲਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਤਕ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨਾਲੋਂ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਟੁਟ ਜਾਏ, ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਲ ਫੁਲ ਵੀ ਸੜ ਸੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰਾ ਭਰਾ ਸਰੋਵਰ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ।

ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਪਬਰ ! ਤੂੰ ਹਰੀਆਵਲਾ, ਕਵਲਾ ਕੰਚਨ ਵੰਨਿ ॥
ਕੈ ਦੋਖੜੈ ਸੜਿਓਹਿ, ਕਾਲੀ ਹੋਈਆ ਦੇਹੁਰੀ,
ਨਾਨਕ ਮੈ ਤਨਿ ਭੰਗੁ ॥
ਜਾਣਾਂ ਪਾਣੀ ਨ ਲਹਾਂ, ਜੈ ਸੇਤੀ ਮੇਰਾ ਸੰਗੁ ॥
ਜਿਤੁ ਡਿਠੈ ਤਨੁ ਪਰਫੁੜੈ, ਚੜੈ ਚਵਗਣਿ ਵੰਨੁ ॥੩੦॥

ਭਾਵ:—ਹੇ ਪੱਬਰ ! ਹੇ ਪਦਮਾਕਰ ! ਹੇ ਸਰੋਵਰ। ਤੂੰ ਕਦੇ ਹਰਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਰਗੇ ਕੋਲ ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਕਿਸ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਸੜ ਗਿਆ ਹੈਂ ? ਤੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕਿਉਂ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ?

(ਉੱਤਰ) ਹੇ ਨਾਨਕ ! ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ (ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ) ਟੋਟ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਸੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ।

ਕੈਸੀ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ !

ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਫੁ ॥

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ, ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਦੇਖੁ । ੩੫ ॥

ਭਾਵ : ਹੇ ਫਰੀਦ ! (ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਭੁਲਾ ਕੇ) ਚਿੰਤਾ (ਅਸਾਡੀ) ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੰਜੀ (ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ), ਦੁੱਖ (ਉਸ ਮੰਜੇ ਦਾ) ਵਾਣ ਹੈ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਦੁੱਖ ਹੀ)

ਤੁਲਾਈ ਤੇ ਲੇਫ ਹੈ। ਹੇ ਸੱਚੇ ਮਾਲਕ, ਵੇਖ (ਤੈਥੋਂ ਵਿੱਛੜ ਕੇ) ਇਹ ਹੈ ਅਸਾਡਾ ਜੀਉਣ (ਦਾ ਹਾਲ)। ੩੫।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਚੋਭ ਨਹੀਂ ਵਜੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਇਉਂ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾ ਸੜਦਾ ਹੈ। ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾਂ ਆਖੀਐ, ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ, ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥ ੩੬ ॥

ਭਾਵ : ਹਰ ਕੋਈ ਆਖਦਾ ਹੈ (ਹਾਇ !) ਵਿਛੋੜਾ (ਬੁਰਾ)। ਪਰ ਵਿਛੋੜੇ ! ਤੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈਂ (ਭਾਵ, ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ) ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ (ਭਾਵ, ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਚੋਭ ਨਹੀਂ ਵਜਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ) ਉਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਸਾਣ ਸਮਝੋ (ਭਾਵ, ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਰੂਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀ ਹੈ)। ੩੬।

ਖਲਕਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ (ਸਭ ਵਿਚ ਰੱਬ ਵਸਦਾ ਵੇਖਣਾ)

ਪਹਿਲੀ ‘ਉਦਾਸੀ’ ਸਮੇਂ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1507 ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ। ਇਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਸੈਦ ਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ 1508 ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਸਮੇਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਇਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਸ ਸਾਧੂ ਪਾਸੋਂ ਥੋੜੀ ਕੁ ਅੱਗ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਚੌਂਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਜਾ ਬਲੋਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਾਧੂ ਦੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਿਆ। ਸਾਧੂ ਦਾ ਚੌਂਕਾ ਭਿੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਲਦਾ ਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਪਿਆ। ਮਰਦਾਨਾ ਉੱਠ ਨੱਠਾ। ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਮਰਦਾਨਾ, ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਹਥ ਵਿਚ ਚੋਂ ਫੜੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ-ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਸ ਚੌਂਕੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਬੁਧਿ, ਕੁਦਇਆ, ਪਰ-

ਨਿੰਦਾ, ਕਰੋਧ ਆਦਿਕ ਸ਼ੁਦਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੇ ਸਜਣ ! ਤੂੰ ਇਸ ਬਾਹਰਲੇ ਚੌਂਕੇ ਦੀ ਸੁਚ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਹੈਂ । ਆਪ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ—

ਕੁਬੁਧਿ ਡੂਮਣੀ, ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣ,
ਪਰਨਿੰਦਾ ਘਟ ਚੂਹੜੀ, ਮੁਠਿ ਕਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ ॥
ਕਾਰੀ ਕਢੀ ਕਿਆ ਥੀਐ, ਜਾ ਚਾਰੇ ਬੈਠੀਆ ਨਾਲਿ ॥
ਸਚੁ ਸੰਜਮ, ਕਰਣੀ ਕਾਰਾ, ਨਾਵਣੁ ਨਾਉ ਜਪੇਹੀ ॥
ਨਾਨਕ ਅਗੈ, ਉਤਮ ਸੇਈ, ਜਿ ਪਾਪਾ ਪੰ-ਦਿਨ ਦੇਹੀ ॥

ਸਲੋਕ ਮ: ੧. ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ —

ਨਾਨਕ ਦਨੀਆਂ ਕੈਸੀ ਹੋਈ ॥
ਸਾਲਕੁ ਮਿਤ ਨ ਰਹਿਓ ਕੋਈ ॥
ਭਾਈ ਬੰਧੀ ਹੋਤੁ ਚੁਕਾਇਆ ॥
ਦੁਨੀਆ ਕਾਰਣਿ ਦੀਨੁ ਗਵਾਇਆ ॥

। ੫। ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਭਾਈ ! ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇਹ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਤਕਰੇ ਦੂਰ ਕਰ । ਜੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ—ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅਗ ਇਉਂ ਭੜਕ ਉਠੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਜਕ ਦੀ ਅੱਗ । ਆਖਰ ਤੂੰ ਇਤਨਾ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਜੀਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਸੰਦ ਕਰੇਂਗਾ । ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ, ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ, ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੭੪॥
ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ, ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ॥
ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ, ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ॥ ੭੫ ॥

(ਨੋਟ—ਸਲੋਕ ਨੰ: ੭੪ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਨੰ: ੭੫ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ । ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਹ ਗੱਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲ

ਨੂੰ ਉਘੇੜਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਮਹਲਾ ੫. ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਰਿ
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ॥੭੫॥

ਧਰਮ-ਪਖੰਡ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੇ ਚਾਉ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਹਜੇ ਸਹਜੇ ਬੇ-ਮਲੂਮੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਲਾਲਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਲ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਭਖ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਸਾ ਤਕ ਅੱਪੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਹ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸਮਝਾਇਆਂ ਉਸ ਉਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੈਂਹ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹਥ ਮਲੀਏ ਤਾਂ ਹਥ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਂਹ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਉ ਕਦੇ ਭੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਾਂਜ ਮਾਂਜ ਕੇ ਲਿਸ਼ਕਾਈਏ। ਬਗਲੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਬਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਫਲ ਭੀ ਲਗੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਤੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਝ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਾ ਹੁੰ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਖਤਰਨਾਕ ਰਸਤੇ ਵਲੋਂ, ਧਰਮ ਪਖੰਡ ਵਲੋਂ, ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਉਜਲੁ ਕੈਹਾ ਚਿਲਕਣਾ, ਘੋਟਿਮੁ ਕਾਲੜੀ ਮਸੁ ॥

ਧੋਤਿਆ ਜੂਠ ਨ ਉਤਰੈ, ਜੇ ਸਉ ਧੋਵਾ ਤਿਸੁ ॥੧॥

ਬਗਾ ਬਗੇ ਕਪੜੇ, ਤੀਰਥ ਮੰਝ ਵਸੰਨਿ ॥

ਘੁਟਿ ਘੁਟਿ ਜੀਆ ਖਾਵਣੇ, ਬਗੇ ਨਾ ਕਹੀਅੰਨਿ ॥

ਸਿੰਬਲੁ ਰੁਖੁ ਸਰੀਰ ਮੈ, ਮੈਜਨ ਦੇਖਿ ਭੁਲੰਨਿ ॥

ਸੇ ਫਲ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਨੀ, ਤੇ ਗੁਣ ਮੈ ਤਨਿ ਹੰਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ਤੂ, ਬਧਾ ਛੁਟਹਿ ਜਿਤੁ ॥...

ਸੂਰੀ ਮ. ੧

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੀ ਇਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰਸਤੇ ਵੱਲੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਾਣੀ-ਮਾਰੀ ਫਸਲ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਮਰਨੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਫਸਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਸੜ ਜਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਿਉ ਉਹ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕੁਆਰੀ ਜੁਆਨ ਲੜਕੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਜੰਜਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਾਅ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਜਾਹਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਲੋਂ ਇਉਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨੀ ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫੁ ਗਲਿ, ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ, ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ, ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤ । ੫੦ ।

ਅਤੇ:—ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ, ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ॥

ਗੁਨੀਹ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ, ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ॥੬੧॥

ਅਤੇ:—ਤਤੀ ਤੋਇ ਨ ਪਲਵੈ, ਜੇ ਜਲਿ ਟੁਬੀ ਦੇਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਡੋਹਾਗਣਿ ਰਬ ਦੀ, ਬੁਰੇਦੀ ਬੁਰੇਇ ॥੬੨॥

ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ, ਵੀਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛੋਤਾਉ, ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ ॥੬੩॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ

ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ 130 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 113 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਬਾਕੀ 17 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਸਮਾਨ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਹੋਕ ਹੀ

ਨਾਮ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਭੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਫ ਪਾਠ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਓਪਰੀ ਨਿਗਾਹੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭੁਲੇਖੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਚੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(ੳ) ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਉਕਾ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਇਤਨੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆਂ ਭੀ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਫੇਲ ਕੇ ਕਦੇ ਵੇਖੋ, ਅੰਦਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਿਰੇ ਦੁਖ ਤੇ ਚਿੱਤਾ-ਫਿਕਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਦੌੜ-ਭਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭੀ ਦੁਖੀ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੰਮੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ। ਸੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਫਕੀਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਭੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ, ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ, ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ॥ ੧੦੩ ॥

ਫਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖੁ ਡਰਾਵਣੇ, ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਓਨੁ ਨਾਉ ॥

ਐਥੈ ਦੁਖ ਘਣੇਰਿਆ, ਅਗੈ ਨਉਰ ਨ ਠਾਉ ॥ ੧੦੬ ॥

ਭਾਵੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਫਕੀਰ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਫ਼ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਭੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਦੇਸ ਉਤੇ 'ਨਕਲੀ ਤਿਆਗ' ਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੋੜੀ ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹੁਚੀ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਝੱਟ ਠੇਡਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਆਖਿਆ...

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ, ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੂਢੇਹੀ ॥ ੧੯ ॥

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਝੱਟ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਭਾਪ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪੀ ਕਿ ਇਸ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਤਾਕਿ ਕੋਈ 'ਸਾਧੂਆਂ' ਦਾ ਗਰਵੀਦਾ ਇਥੇ ਕਿਤੇ ਠੇਡਾ ਨਾਹ ਖਾਹ ਜਾਏ। ਸੋ, ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ :

ਮ.. ੩: ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਤੀ,

ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆਂ ਸਹੁ ਮਿਲੈ,

ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ ॥ ੧੦੪ ॥

ਬੜੀ ਸਾਦਾ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਸੀ ? ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸਹਿ-ਮਤ ਨਹੀਂ। ਅਸਹ-ਮਤ ਬਾਣੀ ਦੱਸ ਜੀ ਕਿਉਂ ਕਰਨ ਸੀ ?

(ਅ) ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਖੇੜਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਿਆ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਰੜਕਦਾ ਤਾਂ ਚੁਫੇਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਮਨੁੱਖ ਕਰੇ ਭੀ ਕੀਹ ? ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਹਨ ਹੀ ਇਤਨੇ ਸਾਮਾਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੁਫਾਲ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

ਸਰਵਰੁ ਗੋਲ ਪੰਖੀ ਹੋਕੜੋ, ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਭੁ ਥਿਆ, ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥ ੧੨੫ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਫਾਹੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚੁਫਾਲ ਡਿੱਗ ਪੈਣਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ ਗਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜੁੜੋ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਹੀ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜੁੜੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ
ਨਾਹ ਸਮਝੋ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਮੈਂ ਤਾਂ, ਭਾਈ ! ਇਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ
ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਧੁਣੀਆਂ ਭੀ ਤਪਾਣੀਆਂ ਪੈਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਸਤਾ ਸੌਦਾ
ਸਮਝਾਂਗਾ । ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ, ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ॥

ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ, ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ॥੧੧੯॥

ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: 119 ਅਤੇ 125 ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ । ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ । ਪਰ ਨਿਰੇ
'ਭੇਖ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਧੰਨ ਜੀ ਧੰਨ ਜੀ' ਆਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਟਪਲੇ ਲਗ
ਸਕਦੇ ਹਨ । ਟਪਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਨਾਲ
ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਧੁਣੀਆਂ
ਤਪਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਏਗੀ—

ਤਨੁ ਨਾ ਤਪਾਇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ,

ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਨਾ ਬਾਲਿ ॥

ਸਿਰ ਪੈਰੀ ਕਿਆ ਫੇੜਿਆ,

ਅੰਦਰਿ ਪਿਰੀ ਨਿਹਾਲਿ ॥ 120 ॥

ਵੇਖੋ: 'ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀ ਮੈ'

ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਰੱਬ, ਮਾਇਆ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ, ਕਰਮ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਬਤ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਆਪੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਨਿਯਮ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹਨ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰਮੱਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜੋਗ ਮੱਤ ਅਤੇ ਬੁਧ ਮੱਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਏ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਮੱਤ ਦੇ ਕਈ ਖੋਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁਲੇਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖੁਲ੍ਹ ਤੇ ਸ਼ੋਖੀ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਭਾਵ ਸੀ।

ਸਿਦਕ, ਸਫਾਈ, ਸੇਵਾ, ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਪਿਆਰ, ਨਿਰਫਲਤਾ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ, ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ “ਮਨੁ ਜੀਤੇ ਜਗੁ ਜੀਤੁ” ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਵੀ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਟੇਕ, ਚੰਗੇ ਅਮਲ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਪਾਰੋਨਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਣ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕਾਰਣ

ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਚੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਂ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੰਦਗੀ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ।

ਪਰ ਉਸ ਰੱਬ ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਉਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ, ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੈਹਿ

ਵਸੀ ਰੱਬੁ ਹਿਆਲੀਏ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂੰਡੈਹਿ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਰੱਬ ਨੂੰ ਅਕਾਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਇਨਾਤ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖ ਦੀ “ਸ਼ਾਹਰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ” ਹੈ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਆਪੋ ਵਿਚ ਤਾਣੇ ਪੋਟੇ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਕ-ਰੂਪ ਹਨ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸਹਿ ਰੱਬ ਮਾਹਿ।

ਮੰਦਾਂ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਪਰੇਮ, ਭਗਤੀ, ਸਿਦਕ, ਭਰੋਸਾ, ਇਸ਼ਕ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ:—

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨੰ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ, ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਿਰਾ ਭਾਰ ਹਨ :—

ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ।

ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ ਨਾਮ ਤੇ ਭੋਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਸਤਾ ਕਮਾਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਟੁਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ:—

ਛੇਲ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰੀਆ

ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵਤਿ ਚੀਰੀਆ ।

ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੱਤ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ, ਜਉ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ ।

ਜੋ ਤਨ ਰਤੇ ਰੱਬ ਸਿਉ, ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ ।

ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਪਰ ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ, ਤਾਂ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਅਤੇ ਸੁਆਦਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੇ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ, ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ ।

ਇਕਾਨ ਕਿਨੈ ਚਾਲੀਐ, ਦਰਵੇਸਾਵੀ ਰੀਤ ।

ਫ਼ਕੀਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ-ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਰਸਤੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ । ਰੱਬੀ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:—

(ੳ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆ ਭਤਿ ।

ਬੰਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ, ਕਿਥੈ ਵੇਵਾ ਘਤਿ ।

(ਅ) ਫ਼ਰੀਦਾਂ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ, ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ।

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ, ਸੋਏ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ।

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ' ਦੇ ਮੂਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ 'ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਵੇਦਾਂਤ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਦਾਮਨਕ ਝਿਲਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਠੇ ਭੋਗ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝੇ । ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਇਨਸਾਨ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਉ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਉ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਕਸ਼ੁੰਭੇ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਚਮਕੀਲੇ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ । ਮਾਇਆ ਅੱਗ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾੜ ਸੱਟਦੀ ਹੈ:—

ਹੱਥੁ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸ਼ੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾਂ ਮਾਨਸਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

ਆਜੁ ਮਿਲਾਵਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ

ਟਾਕਿਮ ਕੁੰਜੜੀਆਂ ਮਨਹੁ ਮਚਿੰਦੜੀਆ ।

ਰੂਹ ਜਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਆਵਾ ਗਵਾਣ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕਿਆਮਤ ਤੀਕ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਬੰਨੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ:

(ੳ) ਗੋਰਾਂ ਸੇ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਬਹਿਸਨ ਰੂਹਾਂ ਮਲਿ ।

(ਅ) ਦੁਧਾਂ ਥਣੀ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ ।

ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਵੀ ਕਿਆਮਤ ਤੀਕ ਰੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਵਖਰਾ ਬੰਦ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ ਭੁਇ ਸਵਣੁ, ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸਿ ।

ਕੇਤੜਿਆਂ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ, ਇਕਤੁ ਪਇਆ ਪਾਸਿ ।

ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਨੂੰ ਮੌਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਅਤੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ:—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ, ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ, ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ।

ਜਿੰਚੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ, ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ।

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣ ਵਰੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।

ਇਹ ਮੌਤ ਕੇਵਲ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਖੀ ਤੇ ਬਨਾਸਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਗੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ,

ਪਤਿ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ।

ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾਂ ਢੂੰਢੀਆਂ,

ਰਹਣ ਕਿਥਾਊ ਨਾਹਿ ।

ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮੌਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕਿਆ-

ਮਤ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਰਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਬੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕਮੜੇ ਵਸਾਰਿ।

ਮਤੁ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਈ, ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰ।

ਜਾਂ

ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੇਸੀਆ, ਆਹੋ ਕੇਰੁ ਕੰਮ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ, ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ।

ਸੰਸਾਰ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਆਦਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਰੂਪ ਅੰਤ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰ ਤੇ ਅੱਲਾ ਦੀ ਪਨਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

(ੳ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਣੀ,

ਮੰਨ ਵਸੂਲਾ ਬਾਗ।

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰ ਨਿਵਾਜਿਆ,

ਤਿਨ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ।

(ਅ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਵਜਾਈ ਵਜਦੀ,

ਤੂੰ ਭੀ ਵਜਹਿ ਨਾਲਿ।

ਸੋਈ ਜੀਉ ਨ ਵਜਦਾ,

ਜਿਸ ਅਲਹੁ ਕਰਦਾ ਸਾਰ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ—

ਆਖੀਂ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣ ਅਜ ਕਿ ਕਲ।

ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ, ਸੁਲਾਹ-ਕੁਲ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਉਚਾ, ਤਰਸ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਸਾਂਈ ਲੋਕ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੰਭ ਤੇ ਪਖੰਡ ਬੁਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਫ਼ੌਕੇ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਸ਼ਰਾਹ ਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹ ਸੱਚਾ ਤਪੱਸਵੀ ਜਾਹਦ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ।

ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿੱਮਤਾ ਗਰੀਬੀ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਜ਼ੋਹਦ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ ਧਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ:—

(ੳ) ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ,
ਤਿਨਾ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,
ਪੈਰ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

(ਅ) ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ,
ਠਾਹਣੁ ਮੂਥਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ।
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਅ ਦੀ ਸਿਕ,
ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ।

ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਤ ਤੇ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਬਾਬਤ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਨਜ਼ਾਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਦ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮੇਵੇ ਹਨ ਜੋ ਪੱਕੇ ਨਿਆਜੀਆਂ ਹਾਜੀਆਂ ਤੇ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੇਰਾਂਗ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਤ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ:—

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਝਰਾਂ,
ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤ ਬਿਨੁ,
ਸੁਕ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਦੌਲਤ

ਉਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਰੱਬੀ ਨਿਹਮਤਾਂ ਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ:—

ਫਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨਾ ਵਡਿਆਈਆ,

ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਆਗਾਹ ।

ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਣੀ ਸਿਉ,

ਟਿਥੇ ਜਿਉ ਮੀਹਾਹੁ ।

ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ ਅਤੇ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ:—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ,

ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨਾ ਲੱਖ ।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ,

ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ।

ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਬਦਲਾ ਬੁਰਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਦੋਣਾ ਚਾਹੀਏ:—

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨਾ ਹਢਾਇ ।

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨਾ ਲਗਈ, ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।

ਇਸ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ । ਉਹ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਦਾ, ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਰਾਕਵਾ ਕਰਦਾ ਪਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਸਰਥਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝਕੇ ਕਾਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸਭਾਵ ਦੀ ਨਿਮ੍ਹਤਾਂ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਨਰਮਾਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੋਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਸ਼ਕਰਗੰਜ” ਅਰਥਾਤ ਖੰਡ ਦਾ ਚੇਰ ਆਖਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਵਡੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਸਨ, ਦਿਲ ਦੀ ਸਚਿਆਈ, ਵਰਤਾਵ ਦੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉਤੇ ਹੀ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਪਰਖਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ, ਅਸਫਲ, ਘਟੀਆ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰੀਏ, ਗੁਰਮਤ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਂ ਪਵਿਤਰ, ਅਕਾਲ ਸੇਵੀ ਤੇ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੂੰ “ਗੁਰਮਤ” ਆਖਦੇ ਹਨ । ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ, ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਤੇ ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਦੀ ਵਾਹਦਾਨੀਯਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਢੰਗ ਭਾਵੇਂ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਹਰ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਮੁਸੱਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:—

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸੱਲਾ, ਹਕ ਹਲਾਲ ਕੁਰਾਨੁ ।

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜ਼ਾ, ਹੋਹਿ ਮੁਸਲਮਾਨੁ ।

ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।

ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸੇ ਕਾਂਢੇ ਕੱਚਿਆ ।

ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਸਚਾਈ, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਅਮਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਫੁਟਕਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਰੱਬ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ।

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਰਾਤਾ ।

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ।

ਤਾ ਭਹੁ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ (ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫)

ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਰੂਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ
 ਢੇਰ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਹ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੀ
 ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਝ ਫ਼ਰੀਦ ਰੂਹ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਉਸ ਨੂੰ
 ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਆਖਦੀ ਹੈ:—

(ੳ) ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ।

(ਅ) ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤ ਰਖੀ।

ਤਾ ਤ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩, ਅੰਨ੍ਹੇ)

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵ ਆਤਮਾਂ ਦੇ ਆਵਾਗਵਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਇਸ
 ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ,

ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ਼ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ।

ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ।

ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਦੋਵੇਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲ
 ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:—

ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ, ਵਾਚਹਿ ਧਰਮ ਹਦੂਰ।

ਕਰਨੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ, ਕੇ ਨੇੜੇ ਕੇ ਦੂਰ (ਜਪੁਜੀ)

ਨਾਮ ਜਪਣ, ਪਵਿਤਰ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕੋ
 ਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਸਗਲ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮੁ

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪੁ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ (ਸੁਖਮਨੀ, ਮਹਲਾ ੫)

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ
 ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ :—

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖੁ ਦੇ ਹੁਰੀਆਮ।

ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਨ ਕੀ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ।

ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕੀਤੇ ਨ ਕਾਮੁ।

ਮਿਲੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ. ੫)

ਇਸ ਸ਼ਰਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਘੋਰ ਤਪਸਿਆ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰਮਤ ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਤੇ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ:—

ਕਰਮੀ ਸਹਿਜ ਨਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਸਾ ਨਾ ਜਾਇ
ਨਾ ਜਾਏ ਸਹਿਸਾ ਹੋਰ ਤੇ ਕਿਤੇ ਦੇਖੋ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ਮਹਲਾ ੩)

ਫਰੀਦ ਜਿਥੇ ਨਿਰੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ, ਜ਼ੋਹਦ ਅਤੇ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਹੀ ਰਾਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਸਤੀ ਜੀਵਨ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ, ਸੇਵਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

(ੳ) ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਹਿ ।
ਨਾਨਕ ਰਾਹ ਪਛਾਣੇ ਸੇਈ ।

(ਅ) ਸੇਵ ਕਰੀ ਪਲ ਚਸਾ ਨ ਵਿਛੜਹਿ
ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ (ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫)

(ੲ) ਅਨਦਿਨੁ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ, ਘਰ ਮੰਦਰ ਸੁਹਾਏ ।
ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨਿ ਅਨਹਦ ਵਾਜੇ, ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ ।

(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧)

ਪਰ ਫਰੀਦ ਵੀ ਗੁਰਸਤੀ ਜੀ । ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਗਰੀਬ ਹੋਵੇ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਚੌਪੜੀ ਚਿਘੜੀ ਨੂੰ ਪਰਾਈ ਰੋਟੀ ਆਖਦਾ ਹੈ—ਪਰ ਜੇਕਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਜੇਕਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਜਪਿਆ ਜਾਏ:—

ਜਹਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਛੱਤੀ ਅੰਮਿਤ ਖਾਹਿ ।

ਤਿਸਿ ਠਾਕਰ ਕਉ ਰਖ ਮਨ ਮਾਹਿ (ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਜੇਕਰ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਲੋਂ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਰਾਜਸੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਬਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਲਕੀਰ ਦਾ ਫਕੀਰ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੁ ਗੰਦਲਾਂ, ਧਰੀਆਂ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ ।
ਇਕ ਰਾਹੋਦੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਇਕਿ ਰਾਧੀ ਗਏ ਓਜਾੜਿ ।

ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:—

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਜਿਤੁ ਜੰਮੇ ਰਾਜਾਨੁ ।

(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧)

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਫੂਤ ਛਾਤ, ਸੁੱਰ ਭਿੱਟ, ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਰੀਤ, ਉਚ ਨੀਚ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਫੋਕੇ ਭਰ। ਭੂਤ ਉੜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਉਚ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

(ੳ) ਕਬਧਿ ਡੂਮਣੀ ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣ, ਮੁਠੀ ਕਰੋਧ ਚੰਡਾਲ ।

ਕਾਹੀ ਕਦੀ ਕਿਆ ਥੀਐ ਜਾ ਚਾਰੇ ਬੈਠੀਆ ਨਾਲ ।

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧)

(ਅ) ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚ ।

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆਂ ਸਿਉਂ ਕਿਆ ਰੀਸ ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚੌਹਾਂ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਥਾਟੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਨ ਕੇਵਲ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਅਬਲਾ ਤੋਂ ਕੌਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਵਾ ਸਵਾ ਲੱਖ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੜਾ ਕੇ ਵੀ ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਧਰਮ ਨਿਰਬਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫੈਲ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਪਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਬਾਬਤ ਆਪ ਨੇ ਇਉਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:—

ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ,

ਖਾਲਸੇ ਮੇ ਹਉ ਕਰੋ ਨਿਵਾਸ ।

ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ :—

ਦਾਨੁ ਦੀਉ ਇਨਹੀ ਕਉ ਭਲੇ ਪੁਨੇ ਅਰਕਉ ਦਾਨ ਨ ਲਾਗਤ ਨੀਕੋ ।

ਸੇਵ ਕਰੀ ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਭਲੀ, ਪੁਨ ਐਰ ਕੀ ਸੇਵ ਸੁਹਾਤ ਨ ਜੀ ਕੋ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ। ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ

ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲ ਕਟੇ ਗਏ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਦ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ । ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਚਮਕ ਉਠੀ । ਉਸ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ । ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੱਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਲਾਇਆ ਸੀ:—

ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ, ਉਸ ਸੂਅਰ ਉਸ ਗਾਏ ।

ਗੁਰ ਪੀਰ ਹਾਮਾ ਤਾਂ ਭਰੇ, ਜਉ ਮੁਰਦਾਰ ਨ ਖਾਏ ।

ਮਾਰਨ ਪਾਇ ਹਰਾਮ ਮਇ, ਹੋਇ ਹਲਾਲ ਨਾ ਜਾਏ ।

ਗਲੀਂ ਭਿਸਤਿ ਨਾ ਜਾਇਐ, ਛੁਟੇ ਸਚੁ ਕੁਆਏ ।

ਨਾਨਕ ਗਲੀਂ ਕੂੜੀਆਂ, ਕੂੜੇ ਪਲੈ ਪਾਏ ।

ਖਿਆਲ, ਅਮਲ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇਹ ਦਲੇਰੀ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ । ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਨੂੰ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ‘ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ’ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਆਪ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭ ਸਤਿ’ ਦਾ ਰਾਗ ਵੀ ਆਲਾਪਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ‘ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਭੀ ਸੱਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ’ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਵਿਚੋਂ ‘ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ’ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵੈਰਾਗ, ਵਵੇਕ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਧਾਰਤਾ ਦੇ ਇਕੋ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਵਵੇਕ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਚੇ ਆਦ-ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਉਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਦੇਹ ਸਿਵਾ ਵਰ ਮੋਹਿ ਇਹਾ,

ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰਉ ।

ਨ ਡਰਉ ਅਰਿ ਸਿਉ ਜਬ ਜਾਏ ਲਰਉ,

ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰਉ ।

ਅਰ ਸਿਖ ਹੋਹ ਆਪਨੇ ਹੀ ਮਨ ਕਉ,

ਇਹ ਲਾਲਸ ਹੈ ਗੁਣ ਤਉ ਉਚਰਉ ।
 ਜਬ ਆਵਿ ਕੀ ਆਉਧ ਨਿਦਾਨ ਬਨੇ,
 ਅਤਿ ਹੀ ਰਣ ਮਹਿ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰਉ ।

ਪਰ ਸੇਉ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬਲ, ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਰਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :—

ਭਿਜਹੁ ਸਿਜਹੁ ਕੰਬਲੀ, ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।
 ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ, ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ।

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: —

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਫੁ ।
 ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰਮੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਕੋਈ ਆਣ ਮਿਲਾਵੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਪਿਆਰਾ,
 ਹਉ ਤਿਸੁ ਪਹਿ ਆਪੁ ਵੇਚਾਈ ।
 ਦਰਸਨ ਹਰਿ ਦੇਖਣ ਕੈ ਤਾਈ ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹਿ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਹਿ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈ
 ਜੇ ਸੁਖੁ ਦੇਹਿ ਤਾ ਤੁਝਹਿ ਅਰਾਧੀ, ਦੁਖ ਭੀ ਤੁਝਹਿ ਧਿਆਈ ।
 ਜੇ ਭੁਖ ਦੇਹਿ ਤ ਇਤ ਹੀ ਰਾਜਾ, ਦੁਖ ਵਿਚਿ ਸੂਖ ਮਨਾਈ ।
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਕਾਟਿ ਕਾਟਿ ਸਭੁ ਅਰਪੀ, ਵਿਚਿ ਅਗਨੀ ਆਪੁ ਜਲਾਈ

(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੪)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ

ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅੰਕਣ ਸਮੇਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਮਤ ਅਜੇ ਤਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ! ਪਹਿਲਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਫਕੀਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਬਲੀਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਮਸੀਤ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਤੁਕਾਂ, ਤੁਕਾਂਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਰਜੇ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸੂਫੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮੌਤ ਤੇ ਗ਼ੋਰ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਨੂੰ ਛੁੰਹਦਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ; ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਗ਼ਲਬੇ ਵਾਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੋਟੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਸਾਲ ਸਾਨੂੰ ਪਠਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਹ ਫਰਕ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਇੰਜ ਹੀ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਫੀ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤਕ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਕਤਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਜਿਹਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦਸ਼ਰਹ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਛਡ ਕੇ ਰਸੂਲ ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਰਸਾਈ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ।

ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਦਮਸ਼ਕ ਤੋਂ
ਈਰਾਨ ਤਕ ਆ ਪੁਜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖੀਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ
ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਇਸ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ
ਗੁਰਮਤ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਫਲ ਕਸਵੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਸ਼ਿਖ' ਦੇ
ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬਹੁ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ।

ਇਸਲਾਮ-ਅਰਥ ਦੇ ਕਬੀਲਾਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ
ਮੋਟਾ ਠੁੱਲ੍ਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਆਫ਼ਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ੀਹ-ਬੱਖਰ ਹੋਏ ਜੀਵਨ
ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੌਮ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਥੇਬੰਦ-ਅਰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ
ਕਾਂਗ ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ
ਭਾਗ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਦੱਖਣ-ਪਛਮੀ ਕੰਨੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ
ਲਿਆ। ਜਥੇਬੰਦ ਕੌਮ ਨੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਇਰਾਕ ਤੇ ਈਰਾਨ ਜਹੀਆਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਆਂ
ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਤਾਂ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਲਮਾ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ ਪਰ ਇਸਲਾਮ
ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ
ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਬੁਧਵਾਦੀ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ
ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਾਲੇ ਬਸਰੇ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੋਧੀ ਤੇ
ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਇਲਾਕੇ—ਸੀਸਤਾਨ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ
ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ
ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾ-
ਣੀਕਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਦੀਆਂ ਮੀਮਾਂਸਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੀਮਾਂਸਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਫਿੱਕਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੀਂ
ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਧਾਰਕ
ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਤਨੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ
ਮਗਰੋਂ ਅੱਲ (Slang) ਜਾਂ ਗਾਲ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾ
ਫਿਤਨਾ ਯਹੂਦੀਓਂ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਰਾਨ ਲਿਆਏ, ਇਬਨ ਸਬਾ ਵਲੋਂ ਉਠਾਇਆ
ਗਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ 'ਹਲੂਲ' ਦਾ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੂਦ

ਵਿਚ ਆਇਆ ।

ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਫ਼ਿਤਨਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ-ਸੁਮਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ 'ਫ਼ਿਤਨੇ' ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਭੈੜਾ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਓੜਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਸੀ । ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਪਕੜ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਓਨੀ ਕੁ ਜ਼ਬੇਬੀਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਅੰਦਰ ਮੌਤਜ਼ਿਲਾ, ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ (ਪਵਿਤਰ ਕਤਾਰ ਜਾਂ ਸਭਾ) ਬਾਤਿਨੀ, ਜ਼ਿੰਦੀਕ, ਮੁਲਹਿਦ, ਸ਼ੀਆ ਆਦਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ । ਇਹ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸਨ ਪਰ ਅਮਲਾਂ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜ ਤੇ ਓਪਰਾ ਵਤੀਰਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਲਈ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧੀ ਅਚੇਤ ਰਹੀ ਪਰ ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਤਕ ਅਵਸਥਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਵਲੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ "ਸਾਡੇ ਪੈਗੰਬਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਸਭਯ ਰੋਗਸਤਾਨੀ ਕੌਮ ਕੌਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਇਸ ਲੋਕ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਪੁਲੋਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦਾ । ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਮੋਟੀ-ਠੁਲ੍ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਧੇਰੇ ਸਭਯ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।"

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਕਬੀਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ । ਅਜੇ ਤਕ ਅਰਬੀ ਗ਼ਲਬੇ ਵਾਲਾ ਇਸਲਾਮ 'ਹਲੂਲ' ਜਾਂ ਤੋਹੀਦ (ਅਦਵੈਤਵਾਦ) ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਪਿਆ । ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਜਦੋਂ ਆਈ ਤਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਬਨੀ ਉੱਮਈਆ ਦੀ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਸਮੇਂ ਸਾਬਦ ਬਿਨ ਖ਼ਾਲਿਕ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ । ਬਗ਼ਾਵਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਸੀ । ਇੰਜ ਗ਼ਾਲਿਬ, ਗ਼ਾਸਿਬ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਖੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰਧ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਉਸ ਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਲੱਛਣ ਸਨ ਕਿ ਜੀਵ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ (ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਰਣ ਹੈ), ਈਸ਼ਵਰ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਅਜਜ਼ਾ (ਚਮਤਕਾਰ) ਗ਼ਲਤ ਤੇ ਵਹਿਮ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਮੌਤਜ਼ਿਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਬਨੀ ਉੱਮਈਆ ਹਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅੱਬਾਸੀ

ਦੇ ਹਥ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਮੋਤਜ਼ਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਖਿਲਾਫਤ ਦੀ ਪੌਪ ਵਾਂਗ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ਾਹੀਅਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇ ਹੋਏ।

ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਅੰਦਰ ਦਵੰਦ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਥਾਗੋਰਸੀ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਸਾਈਅਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਓਤ-ਪੋਤ ਰੂਪ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜ਼ੋਰ ਤਿਆਗ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਉਪਰ ਸੀ। ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਉਪਰ ਬੌਧਿਕ ਪਧਰ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ: "ਪਰੇਮ ਜੀਵ ਦੀ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੇਕਰਾਰੀ ਹੈ..... ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਾਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਹੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ, ਸੰਜਮ, ਮੁੱਕੇ ਖਾ ਕੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਣ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਕ-ਮੌਤੀ ਸਮਝਣ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ।

ਢੇਰ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਖਵਾਨੁਸਫਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਵਿਚ ਰਚਾਂ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੇ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਸੂਲ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਚਲੀ ਸ਼ਰਹ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਏ ਜਾਪਣ ਲਗੇ।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੰਗਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੇਧ ਫੜ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜੇ ਉਹ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਸਾਹਵੇਂ ਵਖਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। 70 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਬਗ਼ਦਾਦ ਅਤੇ ਤੂਸ (ਸੀਸਤਾਨ : ਈਰਾਨ) ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ (ਜਨਮ 1050 ਅਤੇ ਚਲਾਣਾ 19 ਦਸੰਬਰ 1111 ਈ: ਫਰੀਦ 1173-1265) ਹੋਇਆ।

ਗਜ਼ਾਲੀ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਹਿ ਦਾ ਖਾਸਾ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ-‘ਕੁਵਤੁੱਲ ਕਲੂਬ’ (ਲੇਖਕ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਮੱਕੀ) (ਅਤੇ ‘ਰਿਸਾਲਾ ਕੈਸਰੀਆ’ (ਲੇਖਕ ਇਮਾਮ ਕੈਸਰੀ) ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਅਹਯਾ-ਉਲ-ਅਲੂਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਧਰ ਦਾ ਉਚਿਤਤਾ justification ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਹਯਾ-ਉਲ-ਅਲੂਮ ਵਿਚ ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ-ਯੋਗ (ਮੁਕਾਸ਼ਫਾ) ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗਜ਼ਾਲੀ ਬੌਧਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ “ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਰਬ ਦੇ ਟੱਪਰੀ ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਜਹੀਆਂ ਗਲਾਂ ਦਸਣਾ ਮਹਿੰ ਅਗੇ ਬੀਣ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਰਦੇ ਜੀ ਉਠਣਗੇ, ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਸਾਡਾ ਇਹ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਦੁਧ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ, ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼, ਹੂਰਾਂ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨੀ, ਜੋਗੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੂੰ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਖਿਚ ਨਹੀਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਗੀਆਂ।”

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਮਨ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿਖਿਆਂ-ਦੀਖਿਆ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅੱਖ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਲਤਾਨ ਸੰਜਰ ਸਲਜੂਕੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : “ਅਫਸੋਸ ! ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ (ਆਮ ਜਨਤਾ) ਦੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਤਜੀਹਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁਟਣ ਤੇ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਸੌਨੇ ਦੀਆਂ ਹਮੇਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਝੋਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।” ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ, “ਇਹ (ਮੁਲਾਣੇ) ਲੋਕ ਸ਼ਿਆਤੀਨ-ਉਲ-ਉਨਸ (ਮਨੁਖੀ ਜਾਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਤਾਨ) ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਸਭ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ।”

ਬੌਧਿਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸਾ ਕਰਣ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਵਾਲੇ ਮਤ ਮੁਤਕਲਿਮ, ਬਾਤਨੀ,

ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸੂਫੀ, ਜ਼ਿੰਦੀਕ ਅਤੇ ਸੁਲਹਿਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮੈਤੀਆਂ ਹਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਰਹ ਦੀ ਜਕੜ-ਬੰਦ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਉਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਤਕੇ ਤਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਦੁਚਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਬਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ। ਅਖੀਰ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਬਲੀ ਮੋਢੇ ਤੇ ਰਖ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਦਮਸ਼ਕ, ਯੂਰੋਸਲਮ, ਮਕੇ ਤੇ ਕਾਹਿਰਾ ਵਿਚ ਭੌਂਦੇ ਗਜ਼ਾਲੀ ਜਹੀ ਹਾਲਤ ਸ਼ਾਇਦ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਕਾਲੇ ਮੈਂਡੇ ਕਪੜੇ, ਕਾਲਾ ਮੈਂਡਾ ਵੇਸ' ਅਤੇ 'ਥਲ ਤੂਗਰ ਭਵਿਉਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਚਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਨਾ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਰਹਿਸਯਵਾਦੀ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੋਠ, ਜਿਥੇ 'ਰੁਖੀ ਸੁੱਖੀ ਖਾਇਕੇ ਨਾ ਤਰਸਾਈ ਜੀ' ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ।

ਮੁਹੰਮਦ ਇਬਨ ਮੁਹੰਮਦ, ਅਲ ਗਜ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਅੰਦਰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਜਾਂ ਬੁਧੀਵਾਦ ਦੇ ਚਲ ਰਹੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸਾਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਲਗ ਭਗ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੋ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਖੇਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਲਤਾਨੀ ਵਿਰੁਧ ਨਫਰਤ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਰੀਦ ਗਜ਼ਾਲੀ ਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੋਹੜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਰੋਹ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਤਈ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਅਤੇ ਆਤੁਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਖੇਤਰ; ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਕਿਉਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ 63 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ, ਸਿਫਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹਨ)। ਗੁਰਮਤ ਪਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਪਿਆ ਜਾਏ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਅਤ ਵੈਦਵਾਦੀ ਭਗਤ, ਮੀਰਾਂ ਤੇ ਸੂਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਪਰੇਮ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅਖਵਾਨੁਸ਼ਾਹਾਂ ਜਾਂ ਇਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਇਸ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਜ਼ੂ ਨਿਮਾਜ਼ ਮਸੀਤ ਆਦਿਕ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਪਰ ਇਕ ਹਦ ਤਕ ਈਮਾਨ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ- ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉਪਰ ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹਨਫ਼ੀ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਉਜ਼ੂ, ਨਿਮਾਜ਼, ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਡਰਾਵੇ ਤੇ ਜਜ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਰੇ ਸਿਖਾਂ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦਾ ਸੁਪਨਲ ਪਸਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਉਹ ਅਵਤਰਵਾਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ, ਸ਼ਰਹ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਛੱਡ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਨਫ਼ੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਹਤਿਆ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਨੀ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਸਰਗਰਮ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਦਨਾਂ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸੇ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਉਪਰ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਚਲ ਰਹੇ ਪਾਥੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਅੱਤ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਿੜਕਣ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਲਈ ਵੇਰ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਫਰੀਦ ਰੱਬ, ਸੰਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੱਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਤੁਰਵਾਦੀ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਛੋਹਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਤ-ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ-ਠਾਕਣ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਮਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ 31, 112 ਅਤੇ 119 ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮਵਾਰ 32, 113 ਅਤੇ 120 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ, ਯੋਗ ਸਮਾਂ ਅਜਾਈਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੇ ਪਛੋਤਾਵੇ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧ ਬੇੜੁਲਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ

ਨਾ ਸਰਵਰ ਨਾ ਉਛਲੇ ਐਸਾ ਪੰਥ ਸੁਹੇਲਾ,

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਲੇ ਕੰਮ ਕਰੋ ਸਈ : ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਲੇਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਚੇਪੇ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ।

‘ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਰੁਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ।’

ਤੁਰਕੀ ਸੁਲਤਾਨੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਬਰਾਬਰੀ, ਭਰੱਪਣ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਹੁਣ ਲੋਪ ਹੋ ਚਕਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸਲਾਮ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਖੁਦ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਯਾਸ਼ੀ, ਵਿਤਕਰਾਂ ਤੇ ਬੇ-ਮੁਖਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਫਰੀਦ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਝੁੰਜਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁੱਝੀ ਭਾਅ ਆਖ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਜੋਗ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ਼”

ਅਤੇ ਨਾੜੂ ਛੇਕਣ ਸਮੇਂ ਗਲ ਕਟਵਾਉਣ ਦੀ ਰੀਝ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸੀ :

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵਤੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨਤੀ ਦੇਹ ।

ਵਿਰਲੇ ਕੇਦੀ ਪਾਇਅਨਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ।

ਗੁਰਮਤ ਵਲੋਂ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਤੁਰਵਾਦ ਵਲ ਹੋਏ ਰੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਤਕ ਪੁੱਜੇ ਦ੍ਰੈਤਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਣੇ (ਦ੍ਰੈਤਵਾਦ) ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ।

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰੱਬ ਮਾਹਿ ।”

ਗੁਰਮਤ ਉਸ ਹਦ ਤਕ ਹੀ ਦ੍ਰੈਤਵਾਦੀ ਸੀ, ਕਰਮ ਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਘੁਣ ਨਾ ਲਗੇ ਪਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਉਹ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇੰਜ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰੈਤਵਾਦ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਫਰੀਦ ਗੁਰਮਤ ਲਈ ਉਸ ਹਦ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨੀਯ ਸੀ ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਹ ਭਾਣੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ।

ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ (ਇਕ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ) ਮੇਲ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ । ਫਰੀਦ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਨੀਝ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪੈਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਮੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਫਰੀਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ (ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਵੇਂ) ਉਦਾਸੀਨ ਸੀ । ਗੁਰਮਤ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਨਕੇਵਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਰਬਪੂਜ ਭਾਰਤੀ ਹਿਰਦਯ ਵਿਚ ਆਪ ਲਈ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਅੱਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਧੱਕਾ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਚੋਗੇ ਨਾਲ ਰਾਮ-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਧਾਰਾ ਨੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੀ ਇਸਲਾਮੀ-ਸੂਫੀ ਧਾਰਾ। ਇਸ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸਨ ਫਰੀਦ ਜੀ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨਾ ਅਵਤਾਰ ਸਨ ਨਾ ਪੈਗੰਬਰ। ਇਕ ਦੇਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਪੂਤ ਸਨ। ਦਾਨੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰੱਬੀ-ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ। ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਫਰੀਦਾ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ, ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਝਾ ਦੁਧੁ
ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ, ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥੨੭॥”

ਮਾਂ ਬਾਲ-ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਨਿਤ ਸਵੇਰੇ ਉਠਾਏ।

“ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ, ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ।
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥੨੯॥”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਉਠਦੇ। ਉਜੂ ਕਰਦੇ। ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਘਾਇਲ ਥਾਂਦਿ ਪੈਂਦੀ। ਮਾਂ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਮੁਠੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ :—

“ਪੁਤਰ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ।” ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਪੰਜੇ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਾ ਨਿਮਾਜ ਕਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਨਾ ਸ਼ਕਰ ਘੁਸੀ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਰੱਬ ਸ਼ਕਰ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਠਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਸ਼ੌਕ ਵਧ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਕਰ ਛਡੇ :—

“ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥੨੯॥”

ਹੁਖੀ ਸਖੀ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕੀ :—

“ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ । ੨੮ ।”

ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਜੀਵਨ ਜੋਤੀ ਮਧਮ ਪੈ ਗਈ । ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਭੂਤ ਬਣ ਕੇ ਚੰਬੜ ਗਿਆ । ਬਾਲ-ਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਤੇ ਅਧ-ਖੜ ਵਰੇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਬਹਾਰਾਂ ਜੁਹਦ ਦਿਆਂ ਪਾਲਿਆਂ ਘੁਟ ਫਡੀਆਂ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਬਨਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਲਈ ਅੰਗਿਆਰੇ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਤੁਪੋ-ਬਨ ਵਿਚ ਲੁਹਾਰ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕੁਹਾੜਾ ਰਖੀ ਫਿਰਦਾ ਦੇਖਕੇ ਫਿੱਸ ਪਏ:—

“ਕੰਧਿ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰਿ ਘੜਾ, ਵਣਿ ਕੈ ਸਰੁ ਲੋਹਾਰੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਲੋੜੀ ਸਹੁ ਆਪਣਾ, ਤੂੰ ਲੋੜਹਿ ਅੰਗਿਆਰ । ੩੩।”

ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨੰਗੀ-ਪੰਗੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ । ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹਰ ਲੁਹਾਰ ਦੇ ਕੁਹਾੜੇ ਲਈ ਅੰਗਿਆਰ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਫਰੀਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲੁਪਤ ਰੱਬ ਉਥੇ ਨਹੀਂ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਹਿਮੇ ਪਏ ਸਨ: —

“ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ, ਤਲੀਆਂ ਖੂਡਹਿ ਕਾਗ ।

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਾਹੁੜਿਉ, ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ । ੯੦ ।”

ਰਤ-ਹੀਨ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰੱਤ ਨਾ ਦਿਤੀ । ਅਗਲੀ ਰਤ ਕੰਡਿਆਂ ਪੀ ਲਈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਰਹਿ ਗਏ ।

“ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ ਵੀਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ।

ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛੋਤਾਉ ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ । ੯੩ ।”

ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਭੁਲਾਵੇ ਜਿਸ ਸ਼ਹੁ ਨੂੰ ਵਰਨ ਲਈ, ਚਾਂਦੀਂ ਚਾਂਦੀਂ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸ਼ਹੁ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਾਹੁੜੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ (ਰਾਗ ਸੂਰੀ ਪੰਨਾ 794), ਅਤੇ ਸਾਰੇ 112 ਸ਼ਲੋਕ (1377-84 ਪੰਨੇ ਤਕ) ਇਕਸਾਰ ਮਾਰੂ ਨਿਰਾ-

ਸਤਾ ਦਾ ਹੜ ਹਨ । ਮੌਤ ਦੇ ਝਖੜ ਨਾਲ ਝੰਬੇ ਹੋਏ ਉਸ ਬਿਰਧ-ਬੂਟੇ ਦੇ ਠੰਡੇ ਝੰਕੇ ਹਨ ਜਿਸ ਬੂਟੇ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਬਹਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੁਲਾਰਾ ਨਾ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ । “ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪ-ਰਾਮਤਾ” ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਹਿਮ ‘ਦੇ ਦੋ ਪੁੜਾ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਦੁਖੀ ਪਿੰਜਰ,

ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਝੋਣੇ ਦੀਆਂ ਕਰਲਾਟਾਂ ਹਨ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਲੋਕ:—

“ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ।

ਏਹੁ ਹੰਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚੇ ਵੇਖੁ। ੩੫।”

ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਵਰਗੀ ਦਲੇਰੀ ਕਿਥੋਂ ? ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨੇ। ਖਰੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ :—

“ਗੋਪਾਲ ! ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ। ਜੋ ਜਨ ਤੁਮਾਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੇ

ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ। ੧। ਰਹਾਉ।

ਦਾਲਿ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ।

ਹਮਰਾ ਖੁਸੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ। ਪੁਨੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ।

ਅਨਾਜੁ ਮਗਉ ਸਤ ਸੀ ਕਾ। ਗਊ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਰੀ।

ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਤੁਰੀ ਚੰਗੇਰੀ। ਘਰ ਕੀ ਗਹਿਲਿ ਚੰਗੀ।

ਜਨੁ ਧੰਨਾ ਲੇਵੇ ਮੰਗੀ॥”

ਜੀ ਗਿ

ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਤਾਂ ਆਇਆ। ਐਡੇ ਵਡੇ ਦਾਤੇ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚਟਦੇ ਰਹੇ ! ਗਊ ਮਝ ਚੁੰਘਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਸੌਦਾ ਨਕਦ ਏ। ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਪਛੋਤਾਉ ਕਿਉਂ ਲਗੇ ?

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਈ ਹੋਰ ਸੀ। ਘੁਮ ਹਨੇਰਾ :

“ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸੱਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ, ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ।

ਬਾਹਿਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ। ੫੦।”

ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤਕ-ਚਿਤਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਖਿਚੇ ਹਨ। ਦੇਖੋ।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਹਉਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਖਿਚ ਸੀ। ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਉਤੇ ਗੁਜਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜੇ ਦਾਤਾਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸਨ।

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਜਿੰਦ ਕੂਕਾਂ ਪਰਾਧੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਸਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪਰਾਧੀਨ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤਿ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਿਗਰ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ। ਖੁਸ਼ਕ ਜੁਹਦ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਜਿਆ। ਨਿਰਜਿੰਦ ਹਉਂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਭਰੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ 18 ਪੜਚੋਲੀਆਂ ਸ਼ਲੋਕ ਇਵੇਂ ਰਮੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।

ਜੀਅ-ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੜਚੋਲ ਸਦੀਵੀ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ:

‘ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰੂਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ:

“ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆਂ ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ।

ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ। ੧੨।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਸੈਦ ਬੁੜਾਪੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਪ—ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਅਨੁ-ਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਸੇ ਬੁੜਾਪੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

‘ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ।

ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ।

ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ। ੧੩।’

ਸਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ। ਪਛਤਾਵਾ ਕਾਹਦਾ ?

‘ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜੀ ਆ, ਧੋਲਿਆ ਨਾਲ ਸੁਵਾਰਿ।’

੫੧ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:—

‘ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ।

ਜੇ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰੱਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ। ੫੧।’

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਭਗਤਿ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

‘ਇਹ ਤਨੁ ਸਭੋ ਰਤ ਹੈ ਰਤੁ ਬਿਨੁ ਤੰਨ ਨਾ ਹੋਇ।

ਜੇ ਸਹ ਰਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿਤੁ ਤਨਿ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ।

ਭੈ ਪਇਐ ਤਨੁ ਖੀਣੁ ਹੋਇ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਵਿਚਹੁ ਜਾਇ।

ਜਿਉ ਬੈਸੰਤਰਿ ਧਾਤੁ ਸੁਧੁ ਹੋਇ।

ਤਿਉ ਹਰਿਕਾ ਭਉ ਦਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਗਵਾਇ।

ਨਾਨਕ ਤੇ ਜਨ ਸੋਹਣੇ ਜਿ ਰਤੇ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਇ।”

ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਲੋਭ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਏ। ਲੋਭ ਏ ਕੂੜਾ ਨੇਂਹੁ। ਕੂੜਾ ਪਾਜ ਲਇ ਗਿਆ।
ਸਚੇ ਪਰੇਮ ਦੀ ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹੀ। ਸਰੀਰ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ।
ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ। ੧੦੩।”

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਦੇਖੋ,
‘ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾੜਤੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ।
ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੈ
ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ। ੧੦੪।’

ਜਿਸ ਰੱਬ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਮਿਲੂ।
ਇਹ ਤਾਂ ਨੀਤ ਉਤੇ ਨਿਬੜਦੀ ਏ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਖਰੀ ਸਣਾਈ :

‘ਫਰੀਦਾ ਗਰਬੁ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਡਿਆਈਆ ਧੰਨ ਜੋਬਨਿ ਆਗਾਹੁ।
ਖਾਲੀ ਚਲੇ ਧਣੀ ਸਿਉ ਟਿੱਬੇ ਜਿਉ ਮੀਹਾਹੁ। ੧੦੫।’

ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਲਖ ਮੀਂਹਾਂ ਦੇ ਵਸਣ। ਪਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਠੈਰੇ ?

ਫੇਰ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ ? ਨਾ ਆਪ ਖੇਡਣਾ, ਨਾ ਖੇਡਣ ਦੇਣਾ। ਜਾਪਦੇ ਫਰੀਦ
ਜੀ ਨੂੰ ਦੋਜਕ ਦਾ ਡਰ ਤਰਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ :

‘ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਲਾਹਿ।

ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ। ੧੦੬।’

ਅਗੈ ਕਿਥੇ ? ਕਿਸ ਦੋਜਕ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ?

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਦੀਵੀ ਸਚ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਟਪਲਾ ਤੇ ਟਪਲੇ ਦਾ ਡਰ
ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ! ਫਰਮਾਇਆ :

‘ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ। ੧੦੭।’

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਉਂ ਤਿਆਗੀਐ ? ਕਰਨਹਾਰ
ਦੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਕੇ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਈਐ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ

ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੁਖ ਹੀ ਦੁਖ ਨਜ਼ਰ ਆਏ :

‘ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁੜ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੇ ਚੜ੍ਹਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ । ੮੧’

ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ, ਪਸੰਦ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ—ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
ਜੀਵਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ:—

‘ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ ।

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨਾਂ ਅੰਚ ਨਾਂ ਲਾਗ । ੮੨’

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹੁ ।

ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਪਾਇਅਨਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ । ੮੩ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵਰਿਆ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਕਿਥੋਂ ?

“ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨਾ ਜਾਗਿਉਹਿ

ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇ ਓਹਿ ।

ਜੇ ਤੇ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ । ੧੦੭ ।”

ਇਹੁ ਰੋਂਦੂ—ਵਰਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ । ਰੱਬ ਤਾਂ
ਰੰਗੀਂ ਵਸਦੇ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ :—

“ਫਰੀਦਾ ਕੰਤੁ ਰੰਗਾਵਲਾ ਵਡਾ ਵੇ ਮੁਹਤਾਜੁ ।

ਅਲਹ ਸੇਤੀ ਰਤਿਆ ਏਹੁ ਸਚਾਵਾ ਸਾਜੁ । ੧੦੮ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ।

ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ । ੧੦੯ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੁਨੀ ਵਜਾਈ ਵਜਦੀ ਤੂੰ ਭੀ ਵਜਹਿ ਨਾਲਿ ।

ਸੋਈ ਜੀਉ ਨਾ ਵਜਦਾ ਜਿਸ ਅਲਹੁ ਕਰਦਾ ਸਾਰ । ੧੧੦ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਿਲੁ ਰਤਾ ਇਸੁ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ਦੁਨੀ ਨ ਕਿਤੇ ਕੰਮਿ ।

ਮਿਸਲ ਫਕੀਰਾਂ ਗਾਖੜੀ ਸੁ ਪਾਈਐ ਪੂਰ ਕਰੰਮਿ । ੧੧੧ ।”

ਇਹ ਚਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ । ਰਬ ਹਊਆ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ
ਰੰਗੀਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ :

“ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਭਈ ਨਿਹਕੇਵਲ

ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁਖ ਨਾਸਾ”

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੧ ।

ਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਮਨ ਚਿੰਤੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ :

“ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲਿਆ ਸੁਭਾਇ

ਹਰਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਮੀਠਾ ਲਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ”

ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੪ :

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਏ ਚਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੁਮਕਾ ਆਉਂਦੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ :

“ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ।੩੧।”

ਸਾਹੁਰਾ ਕਿਥੇ ? ਪੇਕਾ ਕੀ ? ਦੋ ਤਾਂ ਨਹੀ :

“ਸਾਹੁਰੈ ਪਈਐ ਕੰਤ ਕੀ ਕੰਤ ਅਗੰਮੁ ਅਥਾਹੁ ।

ਨਾਨਕਸੋ ਹਾਗਣੀ ਜੁ ਭਾਵੇ ਬੇ ਪਰਵਾਹ ।੩੨।”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ‘ਜੇ’ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਕ ਜਲਣਿ, ਇਕ

ਤੜਪ :

“ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।

ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ।੧੧੯।

ਪੈਰੀ ਟਰ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਏ ? ਰੱਬ ਤਾਂ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਦਿਸਣਾ ਏ :

“ਤਨੁ ਨ ਤਪਾਇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਨਾ ਬਾਲਿ ।

ਜਿਰਿ ਪੈਰੀ ਕਿਆ ਫੋੜਿਆ ਅੰਦਰਿ ਪਿਰੀ ਨਿਹਾਲਿ ।੧੨੦।

ਹਉ ਢੂਢੇਦੀ ਸਜਣਾ ਸਜਣੁ ਮੈਡੇ ਨਾਲਿ ।

ਨਾਨਕ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖੀਐ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇਇ ਦਿਖਾਲਿ ।੧੨੧।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਤਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਲਾ ਬੈਠੇ ਸਨ :

“ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਵਡ ਹੰਸੁ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੰਗੁ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ ਜਨਮਿ ਨ ਭੇੜੀ ਅੰਗੁ ।੧੨੩।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤਰ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

“ਕਿਆ ਹੰਸੁ ਕਿਆ ਬਗੁਲਾ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਧਰੇ ।

ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਕਾਗਹੁ ਹੰਸੁ ਕਰੇ ।੧੨੪।”

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੜਚੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੜਚੋਲ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਪੜਚੋਲ ਬੇਦਾਗ਼ ਹੈ (ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਨਹੀਂ) ਮੌਤ ਦੀ ਲੌਰੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਲੈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਬ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜੁਗ-ਪਲਟਾਉ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀਆਂ, ਹਠ-ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਰੇਮ ਸਹਿਤ ਦਸਿਆ:—

“ਪਿਆਰੇ ! ਇਨਿ ਬਿਧਿ ਮਿਲਨਿ ਨ ਜਾਈ।

ਮੈਂ ਕੀਏ ਕਰਮ ਅਨੇਕਾ ।

ਹਾਰਿ ਪਰਿਉ ਸੁਆਮੀ ਕੇ ਦੁਆਰੈ ।

ਦੀਜੇ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ ।”

ਰੱਬ ਕੋਈ ਲੁਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਟਕਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਣ। ਉਹ ਤਾਂ—

“ਮੇਰੇ ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ

ਕਿਤਿ ਪਵਹਿ ਜੰਜਾਲੇ ਰਾਮ ।

ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਮਨਿ ਵਸੈ

ਕੀ ਫਾਸਹਿ ਜਮ ਜਾਲੇ ਰਾਮ ।

ਮਛਲੀ ਵਿਛੁੰਨੀ ਨੈਣ ਰੁੰਨੀ

ਜਾਲੁ ਬਧਕਿ ਪਾਇਆ ।

ਸੰਸਾਰੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਮੀਠਾ

ਅੰਤ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ ।

ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਹਰਿ ਸਿਉ

ਛੋਡ ਮਨਹੁ ਅੰਦੇਸਿਆ ।

ਸਚੁ ਕਹੈ ਨਾਨਕ, ਚੇਤਿ ਰੇ ਮਨ

ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ ।”

(ਮਹਲਾ ੧ ਛੰਤ ਘਰ ੩)

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨੇਕ ਸੀ “ਰੱਬ ਪ੍ਰਾਪਤੀ” ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਾਹ ਇਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਨ ਕਰੜੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮੁਲਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਇਹ ਪੜਚੋਲ ਅਦੁਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਤੇ ਛੰਦ ਚਾਲ ਵੀ ਦੇਖ ਲਈਏ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ “ਸੁਹੀ ਰਾਗ” ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। } ?
ਇਕ ਹੈ :

“ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ”

ਦੂਜਾ ਹੈ :

“ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨਾ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ”

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ “ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 130 ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੋਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦੇ ਕਿ ਬਾਕੀ 112 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ “ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ” ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਿਤਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਰੂਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ (ਬਿਰਹਮ ਜੀ) ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਿਤਨੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਿਹੜੇ ਤੇ ਕਿਤਨੇ?

ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਚਰਨ 8 ਹਨ। 100ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਚਰਨ 6 ਹਨ। 98ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਨ : 49 ਵੇਂ ਤੇ 97ਵੇਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸ਼ਲੋਕ ਦੋ ਤੁਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬੋੜੀ ਜਿੰਨੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕਮਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਐਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂਤਿਕ ਚਿਤਰ ਖਿਚੇ ਹਨ ਕਿ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਖਾਂ ਮੂਹਰੇ ਲਟਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦ ਚਾਲ ਦੋਹਿਰੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਦੀਆਂ 24 ਮਾਤਰਾਂ (13—11 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ)। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੂਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਉਸਤਾਦੀ ਹਥ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਬਹੁ-ਛਤੀ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਰੰਗ ਤੇ ਸਭ ਸਵਾਦ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਿਲ ਖਿਚਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਤੇ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ । ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੱਦਾ ਹਨ ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ । ਇਸ ਨਿਗਰ ਨੀਂਹ ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ :

“ਸੋ ਦਰੁ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ
ਜਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬੁ ਸਮਾਲੇ ।” (ਜਪੁਜੀ)

ਇਸ ਦਰ ਤੋਂ ਦਾਤਾਂ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ । ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ।

“ਸੇਈ ਤੁਧੁ ਨੋ ਗਾਵਿਨਿ ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ
ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਸਾਲੇ ।”

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਪੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚੋਂ ਅਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਧੁਰਤਾ ਤੇ ਰਸ ਫੁਲ੍ਹ ਫੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਲੈ ਹੈ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੱਲੋਂ ਮੱਲੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਚਿਆਂ ਚੁੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਲੋਚਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਛਿਨ ਪਲ ਲਈ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਇੰਝ ਜਾਪਦੀ ਹੈ—

ਇਹ ਜਗ ਧੂੰਏਂ ਕਾ ਧਵਲਹਾਰ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਪਰੇਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਿਚ ਤੜਪਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਚੀਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ

ਤਲੀਆਂ ਖੂੰਡਹਿ ਕਾਗ।

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬ ਨਾ ਬਹੁੜਿਓ,

ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਗ।੯੦।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਪਿੰਜਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਂਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਗਾ ਕਰੋਗ ਢਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ।

ਇਹ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ।੯੧।

ਜਿਸ ਸ਼ਹੁ ਲਈ ਇੰਨਾ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਝਲਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ? ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਕਾਗਾ ਚੂੰਡਿ ਨਾ ਪਿੰਜਰਾ
ਬਸੈ ਤ ਉਡਰਿ ਜਾਹਿ ।
ਜਿਤੁ ਪਿੰਜਰੈ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ
ਮਾਸੁ ਨਾ ਤਿਦੁ ਖਾਹਿ । ੯੨ ।

ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਸਣ ਲਈ ਇਕ ਤਿਲ ਭਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਅਲਾ ਹੀ ਵਸੇਗਾ, ਕਾਗਾ ਉਡ ਜਾ !

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ 12ਵੇਰੋ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਢਿੱਡ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਭੁਖ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਸਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ
ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੌਪੜੀ
ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁੱਖ । ੨੮ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਾਲ ਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਣੀ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਨਾ ਹੈ । ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਹਕ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ
ਉਸ ਸੂਅਰ ਉਸ ਗਾਇ ।
ਗੁਰ ਪੀਰ ਹਾਮਾ ਤਾਂ ਭਰੇ
ਜਾਂ ਮੁਰਦਾਰ ਨਾ ਖਾਇ ।

ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ।

ਖਟ ਘਾਲ ਕਿਛੁ ਹਥੋਂ ਦੇ
ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣੈ ਸੋਇ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਪਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਪਸਾਰਾ ਹੈ, ਸਭ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵਣਾ ਹੈ, ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ
ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ।

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ,
ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿੱਤ੍ਰ ॥੫੭॥

ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਤਾਂ ਸਖਣੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤ ਬੇਲੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਨੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨ-ਸਮਾਨ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ
ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਕਛੁ ਨਹੀਂ,
ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰ ।

ਕਿੰਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਛਿਨ ਪਲ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗਣ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਲਗਣ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਬੜੇ ਦੁਕਵੇਂ ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਮ ਪਰਚਲਤ ਸਨ, ਖੂਬ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਮਲਕੁ, ਮਲਕੁਲਮਉਤ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ, ਫ਼ਰੇਸ਼ਤਾ, ਨਉਬਤਿ ਅਲਹ, ਸਬਰ, ਤਨੂਰ, ਨਮਾਜ਼, ਮੁਸੱਲਾ, ਸੂਫ਼, ਉਜੂ, ਮਸੀਤ, ਦਰਵੇਸ਼, ਸ਼ੈਤਾਨ, ਸਾਂਈ, ਖਾਕੁ, ਸੁਲਤਾਨ, ਖ਼ੈਰ, ਗ਼ੌਰ ਤੇ ਦੋਜ਼ਕ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾ-

ਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤੇ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਨਿੰਦਾ-ਚੁਗਲੀ, ਫੌਕੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਚਉਧਰ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਭਾਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਭ ਵਿਤਕਰਿਆ ਤੋਂ ਉਚੇ ਹੋਕੇ, ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸੂਫੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ।

ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ—

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭੈ ਏਕ ਪਹਿਚਾਨਬੋ

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਸਨ :

ਘਟ ਘਟ ਮੈ ਹਰਿ ਜੀਉ ਬਸੈ,
ਸੰਤ ਨ ਕਰਿਓ ਬਖਾਨ।

ਜਾਤ ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਉਲਟ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ—

ਨੀਚਾਂ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤ ਨੀਚੀ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚ
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗ ਸਾਥ ਵਡਿਆਂ ਸਿਉਂ ਕਿਆ ਰੀਸ।

ਫੌਕੀ ਵਡਿਆਈ, ਉਸਤਤ ਤੋਂ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਬੜਾ ਹੌੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ
ਕਾਲਾਂ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ।
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ
ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੋ, ਕਿੰਨੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ—

ਗਲੀ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਚਾਰੀ ਬੁਰੀਆ।

ਮਨੋ ਕਸੁਦਾਂ ਕਾਲੀਆ ਬਾਹਰੋਂ ਚਿਟੀਆਂ ।

ਗਲਾਂ ਕਰੇ ਤਿਨਾੜੀਆਂ ਜੋ ਸੇਵੇ ਦਰ ਖੜੀਆ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਛੰਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਛੰਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਛੰਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਸੂਖਸ਼ਮ ਤੋਂ ਸੂਖਸ਼ਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਆਪ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਹਾ ਭਵਹਿ

ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਲਾਭ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ 'ਬੇਨਿਵਾਜਾ' ਕੁਤਿਆ ਤਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਣ ਕੇਵਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਅਖੌਤੀ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਿਹੇਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ

ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ

ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ । ੧੮।

ਜਿਥੇ ਲਾਲਚ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਲਾਲਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲਾਲਚ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਛਿਨ ਪਲ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਟਦਿਆਂ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਲਾਲਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ 'ਲੋਗਨ ਰਾਮ ਖਿਲੋਨਾ ਜਾਨਾ' ਜਦੋਂ ਜੀ ਕੀਤਾ ਵਜਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੀ ਕੀਤਾ ਪਰਾ ਸੁਟ ਦਿਤਾ । ਪਰੰਤੂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਭੁਖਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪਰੇਮ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਹੈ ।

ਪਰਾਈ ਆਸ ਤੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਰਿਕਾਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਰਾਤੀ ਵਡੀਆਂ ਧੁਖਿ ਪੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸਿ

ਧ੍ਰਿਗ ਤਿਨਾ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਾ ਵਿਡਾਣੀ ਆਸ ।੨੧।

ਨਾਲ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਅਲਾ । ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਕਰੀਂ । ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮਤ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ।

ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੂਝੈ ਨਾ ਦੇਹਿ

ਜੇ ਤੂ ਏਵੇ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ।੪੨।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—
‘ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਸੁਪਨੇ ਸੁਖ ਨਹੀਂ’ ਭਾਵੇਂ ਕੈਦ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਆਖਰ ਨੂੰ ਹੈ ਤਾਂ ਕੈਦ ਹੀ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ —

ਮੋਹਿ ਮਰਨੇ ਕਾ ਚਾਉ ਹੈ ਮਰਓ ਤ ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ।

ਮਤ ਹਰ ਪੂਛੈ ਕੌਨ ਹੈ ਪਰਾ ਹਮਾਰੇ ਬਾਰ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਤਾ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮੋਏ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਛੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਕੌਣ ਪਿਆ ਹੈ ।

ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਚੰਗੀ ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆ

ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ ।

ਹੰਢੈ ਉਨ ਕਤਾਇਦਾ

ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ।

ਦਾਖਾਂ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਅਮਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਕਿੱਕਰ ਬੀਜ ਕੇ ਦਾਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਦਾਖਾਂ ਵੀ ਫੇਰ ਬਿਜਉਰ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ।

ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਵੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨੇਹੁ ਟੁਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੰਬਲੀ ਭਿੱਜਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਫਿੱਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਇਆ ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ

ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਫ਼ਰੀਦਾਂ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੂ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੂਟੈ ਨੇਹੁ । ੨੪ ।

ਫੇਰ ਸੋਚ ਕੇ—

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾਂ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ, ਗੁਰ-ਦਰਸ਼ਨਾ ਲਈ ਸਿਖ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਝਖੜ ਝਾਂਗੀ ਮੀਂਹ ਵਰਸੈ

ਭੀ ਗੁਰ ਦੇਖਣ ਜਾਈ ।

ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਗਰ ਹੋਵੇ ਬਹੁ ਖਾਰਾ ।

ਗੁਰ ਸਿਖ ਲੰਘ ਗੁਰੂ ਪਹਿ ਜਾਈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਹਰ ਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਖਿਆਲਾਤ ਤੇ ਆਸ਼ੇ ਇਕ ਮਿਕ ਹਨ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਇੰਨੇ ਡੂੰਘੇ ਰਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਸਨ । ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਪੜਦਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਚੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੁਲ 130 ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਲਈ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਬਾਣੀ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਤੇ ਤੁਲਣਾ ਦਰਸਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰਮਤ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੀਮਤ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਰੋਬਰੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।

ਬੋਲੈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਫਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅਰਬੀ ਸੈਲਾਨੀ ਇਬਨ ਹੋਕਲ* ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਸੀ । **ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਖੋਜ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਸਿੰਧ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪੁਰ ਨਿਰਭਰ ਤੇ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਯਾਤਰੂਆਂ, ਸੁਦਾਗਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਫਰਾਂ, ਮੇਲ ਮਿਲਾਪਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਪਰਕਾਂ ਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮ-ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਮੇਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਾ । ਜਿਸਦਾ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਜਾਟਕੀ ਜਾਂ ਜਟਕੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਯਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਹੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦਵੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਕੋ ਅਖਵਾਉਂਣ ਲਗੀ । ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ੇਟੀਅਰ (ਜਿਲਦ 18ਵੀਂ ਪੰਨਾ 27-29) ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਹ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ । ✓ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਇਸ ਦੀ ਪੁੱਛਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਉਚਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਨਵੀਨ ਲਹਿੰਦੇ ਵਰਗੀ ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਜੋਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅੰਜੀਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਪੁਰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ 1819 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈ ਗਈ ।

*ਤਾਰੀਖੇ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ : ਪੰਨਾ 12

**ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ: ਪੰ. 12-13

✓ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ: ਲਿੰ ਸਰ: ਐ. ਇੰ: ਜਿਲਦ 8ਵੀਂ, ਭਾਗ 1, ਪੰ. 233-45

ਪਹਿਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆ, ਯੂਰਪੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਾ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਸੰਕਲਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਓਬੈਨ ਥਾਰਨਟਨ, ਵਿਲਸਨ, ਟੈਵਰ, ਮੈਕਲੈਗਨ, ਜਿਊਕਸ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪੁਰ ਵੀ (ਡਾ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ) ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਪਾਈ ਰਖਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈ। ?ਡਾ. ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਬੇਸ਼ਕ ਮਸਦੂਦ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਹੌਰੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ—' (ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਾਂਗਾ— ਮੁਲਤਾਨੀ) ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਵੀ ਆਈਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ 'ਮੁਲਤਾਨੀ' ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (653-725 ਹਿ:) ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ (ਟਕਸਾਲੀ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਜੂਦ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਪੁਰ ਲਹਿੰਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਲਬੈਰੂਨੀ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਕੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੀ ਚਲੀ ਆਈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਆਉਂਦੀ, ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਫੜਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਲੌਹ-ਜੁਤੀ ਵਾਂਗ ਫਸੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਣੋਂ ਫੁਲਣੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਮਿਲਣਗੇ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਠੇਠ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਪੁਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਇਕ ਸੂਬਾ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। 1001 ਈ: ਵਿਚ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1195 ਈ. ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦਵੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਗੌਰਵ ਮਿਟਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। 1206 ਈ. ਵਿਚ ਕੁਤੁਬੁਦੀਨ ਐਬਕ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇਸਲਾਮੀ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀਚੂਸ ਵਾਂਗ ਗਹਿਣ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ, ਭਾਵ ਤੇ ਖਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਪੁਰ ਅਮਰ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵਧ ਤੇ ਛਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਤਮ ਦੀ ਲਾਲੀ ਮੁਲਮਾਨੀ ਹਰਿਆਲੀ ਵਿਚ ਘੁਲਦੀ ਤੇ ਸਧਮ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਚਾਰਕਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਪੀਰਾਂ, ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਗਵੱਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਇਤਕਾਦਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਏਹੀ ਪਿਛੋਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਵਾਹਨ ਬਨ ਗਏ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ। ਇਸੇ ਭੋਛਣ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਵਜ਼ੀਦ, ਹਾਸ਼ਮ, ਤੇ ਮਮਤਾਜ ਅਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪਹਿਣਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਆਰਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਰਖਣ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਪਿਛੋਂਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹਿ। . . . . . ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਦਿਲੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਦਰਸਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਕ੍ਰਾ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ ਤੇ ਤਸਵੂਫ ਪੁਰ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਰਿਆਜ਼ਤ, ਇਬਾਦਤ, ਜੁਹਦ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਵਡੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਅਮਲ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਫਰੀਦ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਕੁੰਦਨ ਦੀ ਚਮਕਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਰੱਬੀ ਵਸਾਲ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਦੀ ਪੱਟੀ ਪੁਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ

ਉਂਗਲਾਂ ਪਾ ਬੈਠਾ—ਹੀਰੇ ਮੁੰਜ ਦੀ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਪਰੋਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਮੁੰਜ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧਾਗੇ ਦੀ ਲਚਕ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜ ਗੋਲੀ ਰਾਣੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਤਰਜਮਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਫ਼ੈਲ ਤੇ ਹਾਮਿਲ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਖ਼ਾੜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਸੰਘਾਸਨ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਲੀ ਪਾਈ, ਤੇ ਥੱਈਆਂ ਥੱਈਆਂ ਫਰ ਨਚ ਉਠੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਚਮਕ ਪਈ, ਉਸ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧ ਗਈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਖ਼ੇਡਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਪਰਬਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਥਵਾ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਪਰੇਰਨਾ ਹੈ—ਸਨਮੁਖ-ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

‘ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ,
ਜਿੰਦੂ ਕੂ ਸਮਝਾਇ; ਜੋਲਿ ਕੈ;
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁਮ; ਆਇ:

ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹੀ ਰੰਗ ਵੇਖੋ:—

ਮੰਗੋਸੀਆ, ਕਿਥੈ ਵੰਝਾ ਘਤਿ:

ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ; ਕਰੇਂਦੀ, ਪਕੇਂਦੀ, ਆਇਆਂ, ਕੁਕੇਂਦਿਆ ਚਾਗੇਂਦਿਆਂ, ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭਿ ਕੋਇ ਆਇ।

ਇਕ ਵਚਨ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ‘ਮ’ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

‘ਭਵਿਓਮ; ਥੀਓਮ;

‘ੜ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਿਆ—‘ੜ’ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮੀ, ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਫ਼ਤੀਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਨਾਤਨੀ ਹੈ, ਇਹ ‘ੜ’ ਹਰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਤੜੀ, ਗਾਖੜੀ, ਕੰਬਲੜੀ, ਨੰਢੜਾ, ਕੂਜੜਾ, ਰੁਖੜਾ, ਵਾਹੜਾ, ਫੁਲੜਾ, ਦੀਵੜੇ, ਜੀਵਦੜਿਆਂ, ਆਇੜਿਆ, ਅਪਨੜੇ ਆਦਿ।

ਹੋਰ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਗਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਤਕੋ:—

‘ਭੁਖਾ’ ਦਿਹੁ, ਤਿਦੁ, ਘਣੇ, ਕੂੰ, ਜੁਲਾਂ, ਮੂੰ, ਹਿਆਉ, ਕੈਹੀ, ਹੇਕੜੋ, ਹਿਕ, ਗੰਦੇ-ਦਿਆਂ, ਆਦਿ।

ਬਹੁ-ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰੀ ਲਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:—

‘ਖਜੂਰੀ’, (ਖਜੂਰਾਂ)

ਗਾਲੀ (ਗਲਾਂ)

ਵੇਸੀ (ਵੇਸਾਂ)

ਲਹਿਰੀ (ਲਹਿਰਾਂ) ਆਦਿ।

ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਵਾਕੰਸ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:—

‘ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ, ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ’ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ, ਖੜਾ (ਨ) ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ, ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ, ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ, ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਆਦਿ।

ਟਿੱਪੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕੋਚਵੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਟਕਸਾਲੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਹਨ, (ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ), ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵਤੰਤਰ ਸਵਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨੀ ਨ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਟਕਸਾਲੀ ਰੰਗ ਵੇਖੋ:—

‘ਜਿਧਰ ਰਬ ਰਜਾਇ;

ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ;

ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨਿ;

ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ;

ਕੰਨੀ ਬੁਜੇ ਦੇ ਰਹਾਂ,

ਨਿਘਰਿਆਂ ਘਰਿ ਆਉ,

ਲੋਕਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ;

ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਨ ਸਲੋਕ:—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ, ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

ਨਿਆਰੇ ਨਿਆਰੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਜੋਬਨ ਉਭਰਦਾ ਤਕ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਭਾਰੇ:—

ਕਿਚਰੁ, ਨਿਸਖਣ (ਜਿਵੇਂ ਨਿਖਾਲਸ), ਉਗਾਹਾਂ, ਚੁਗਨਿ, ਵਸਨਿ, ਚਹੁ ਜਣਿਆਂ ।

ਹਿੰਦ-ਸਾਹਿਤ-ਸਾਗਰ ਦੀ ਰੇਤ ਪੁਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਰਤਾ ਹੇਠਾਂ ਤਕੋ ਤੇ ਆਪ ਵੇਖ ਲਓ:—

“ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ।

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ:—

ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ ।

ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਦੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ, ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਬੁਕਾਂ ਭਰ ਭਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ‘ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ’ ਤੇ ‘ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰੰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਵਾਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਅਖਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

‘ਕੈਰੈ ਹੋਤਿ, ਵੇਸ ਕਰਉ, ਹਾਥਿ ਮਰੋਰਉ;

ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨਾ ਮੇਲਾ; ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ਆਦਿ;

ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗ ਜਗ ਆਪਣੀ ਲੋਅ ਇਉਂ ਦੋਂਦੇ

ਹਨ : —

‘ਸੁਚੇਤਿ; ਦੁਇ ਨੈਨਾ; ਕੇਤੀ; ਦੇਹੁਰੀ; ਕਵਣ; ਮੰਤ; ਜਿਤੁ; ਕੰਤੁ; ਮਾਣਕ;
ਵਿਕਾਰ; ਆਦਿ; ਪੰਖੀ; ਕਿਤੁ; ਰੈਣਿ; ਚਿਤ; ਕਜਲ; ਲੋਚੈ;

ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੌਖੀ ਸੰਖਯਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਲੰਮੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੀਨਾਮ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਟੱਬਰ ਵਿਚ ਰਲੇ ਪਛਾਣੇ; ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਵੀ ਕਰਨੇ ਨ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਕਵੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਵੇਂ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਲਕੂ (ਫਰਿਸ਼ਤਾ) ਅਕਲ ਲਤੀਫ; ਮਰਗ; ਸੁਲਤਾਨ;
ਅਲਹੁ; ਰੂਹ; ਅਤੀਮਾ (‘ਯਤੀਮ’ ਦਾ ਅਰਬੀ ਬਹੁਵਚਨ) ਗੌਰ, ਅਮਲ; ਮਲਕੂਮੌਤ ਵਰਤੇ
ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਾਇਆ
ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ :—

‘ਪੁਰਸਲਾਤ (‘ਪੁਲਸਰਾਤ’ ਲਈ);
ਗਿਰੀਵਾਨ (‘ਗਰੇਬਾਨ’ ਲਈ)
ਮਸਾਇਕ ਸ਼ੇਖ (‘ਮਸ਼ਾਇਖ਼ ਸ਼ੇਖ’ ਦੀ ਥਾਂ);
ਦੋਜ਼ਕ (ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਥਾਂ) :
ਉਜੂ ਸਾਜ (‘ਵਜੂ ਸਾਜ਼’ ਦੀ ਥਾਂ)
ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰ (ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ’ ਦੀ ਥਾਂ)
ਵਖਤ (‘ਵਕਤ’ ਲਈ)
ਨਜੀਕਿ (‘ਨਜ਼ਦੀਕ’ ਦੀ ਥਾਂ)
ਪਰਵਦਗਾਰ (‘ਪਰਵਰਦਗਾਰ’ ਲਈ)! ਤੇ
ਬਖਸ਼ਦਗੀ (‘ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਗੀ’ ਲਈ) ਆਦਿ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੋਂ ਰਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀਆਂ
ਕਿਰਨਾਂ ਇਉਂ ਛੁੱਟ ਛੁੱਟ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਥੀ ਅਗਦ੍ਰੰ

ਹੀ ਲਾਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਲਾਲੀ ਖਿਲ੍ਹਰਦੀ ਹਰ ਪੰਛੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ-ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨੇਸ਼ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਵੇਖੋ: —

ਤੈ ਜੇ ਵਡ ਮੈਂ ਨਾਹਿ ਕੋ;
 ਸਭੁ ਜਗੁ ਡਿਠਾ ਹੰਦੁ;
 ਜਾਂ ਤੂੰ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ;
 ਸਾਈਂ ਬਾਂਝੋਂ ਆਪਣੇ
 ਵੇਦਣ ਕਹੀਐ ਕਿਸ;
 ਪੈਧਾ ਲੋੜਹਿ;
 ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ; ਜਾਂ
 ਰਹਾਂ ਤਾ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ —

‘ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ
 ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੰਦਾਇ,
 ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨਾ ਲਗਾਈ
 ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ।

ਹੋਰ ਤਕੋ ‘ਨੈਣ ਨੀਂਦ੍ਰਵਲੇ’.. ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧ-ਮੂੰਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿਸਦੇ ਨੈਣ ‘ਭਿੰਨੀ ਰੈਣੜੀਏ, ਚਮਕਣ ਤਾਰੇ’ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਨੀਂਦ੍ਰਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ?

ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ । ਮੁਲਤਾਨੀ, ਨੇ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਰ ਸਿੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਖਜ਼ੂਰੀ ਮਿਠਾਸ, ਦਾਖ ਬਿਜ਼ੂਰੀ ਤੇ ਖੰਡ ਨਵਾਤ ਨਾਲ ਮਿਠੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਸਿੰਧੀ ਦਾ ‘ਜੀਰਾਣ’ (ਮਸਾਨ) ਵਰਤਿਆ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸਰਬੱਗਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਲੂ ਵੀ ਸਥਕਾਨ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਾਂ ਸਮਾਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਰੂਪਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਰੁਖ, ਸਰਵਰ, ਤਟ ਦਰਿਆ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ।

‘ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚੋਂ;—

‘ਕਚੇ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ

ਕਿਚਰ ਤਾਈ ਨੀਰ’

ਸਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪਾਨੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਚੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਚਿਰ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ.. ਸੋਹਣੀ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛ ਵੇਖੋ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਕੰਨੇ ਬਗਲਾ ਵਿਚ ਝੀਲਾਂ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਬਗਲੇ ਕਲਪਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਅਜੋਂ ਸਾਂ ਸਾਂ ਕਰਦੇ ਉਡਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਟੂਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ;’ ਖਿੰਬੜਿ ਮੇਖਾਂ ਅਗਲੀਆਂ : ਗੜ੍ਹ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ; ਅਤੇ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ।

ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਪਕ-ਹੀਰਿਆਂ ਜੜੀਆਂ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਜਾਂ ਆਰਸੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ-ਰਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮੁਖੜਾ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

‘ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣ ਦੁਖ

ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਫੁ’

ਜਾਂ ਫਿਰ:—

ਚੋਟੀ ਮੋਰੀ ਕਾਠ ਕੀ

ਲਾਵਣੁ ਮੋਰੀ ਭੁਖ’।

ਉਪਮਾਂ ਵੀ ਦੇਸੀ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ

‘ਧੁਖਾਂ ਜਿਉ ਮਾਲੀਹ; ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸ;’

ਤਕਾਬੁਲ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਵਸਤੂ ਵੇਖੋ.... ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਠੀ-ਮਾਖਿਉ ਹਨ:—

ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ, ਨਵਾਤ ਗੁੜ, ਮਾਖਿਉਂ ਮਾਝਾ ਦੁਧ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ, ਰਬ ਨਾ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧ।

ਹੁਤਾਂ ਦੋ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਵਿਚ ਘੁਲਦਾਂ ਵੇਖ ਵੇਖ ਹੁਤ-ਲਿਲਾਰੀ ਫਰੀਦ ਦੇ ਰੰਗਲੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਮਾਣੋ:—

‘ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣ ਬਿਜਲੀਆਂ।

ਸੀਆਲੇ ਸੋਹਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਸ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ ਘੜੇ, ਬਣਾਏ ਤੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਵਿਸਥਾਰ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਕਈ ਇਕ ਘਾੜਤਾਂ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਜੁੜੀਆਂ ਤੇ ਸੁਨਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾੜਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੱਥਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੁਮਹਾਰ ਦੀ ਪਾਥੀ ਦੀ ਨਿਮੀਂ ਨਿਮੀਂ ਥਪ ਥਪ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਰਵਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣੋ:—

ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ

ਦੋਸਾਂ (ਹਮਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲ)

ਨਿਦੋਸਾਂ; (ਨਿਰਦੋਸ਼);

ਸੰਮਿ

.. ਸੌਂਕੇ

ਦਰਵੇਸ਼ਾਵੀ

.. ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ

ਖਟਣ ਵੇਲ

.. (ਖਟਣ ਵੇਲਾ)

ਕ੍ਰਿਆਵਾਚੀ ਨਾਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਹੈ:—

ਜਿਵੇਂ 'ਮਰਣੁ

.. ਮੌਤ

ਚਬਣੁ

(ਚੰਦ)

ਚਲਣੁ

(ਲਤਾਂ)

ਵਿਛਾਵਣੁ

(ਵਛਾਉਣਾ)

ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ—

‘ਰੰਗਾਵਲਾ, (ਰੰਗੀਲਾ); ਹੇਕੜੋ

(ਇੱਕਲਾ)

ਨਿਸਖਣ

(ਖਿਲਕੁਲ ਸੱਖਣੇ)

‘ਅਗੰਮ, ਅਥਾਹ’ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਗੰਮਤਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਹਿੰਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਘੜੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ;

ਕਾਲੀ

(ਕਾਲੇ (ਕੇਸਾਂ) ਸਮੇਂ)

ਧਉਲੀ

(ਧਉਲੇ (ਵਾਲਾਂ) ਸਮੇਂ)

ਪਾਸੁ

(ਪਾਸੋਂ, ਕੋਲੋਂ) ਆਦਿ :

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ (ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ’ ਅਤੇ ‘ਬੋਲੈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ), ਦੋ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ (ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ’ ਅਤੇ ‘ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ’) ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰਾਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਚਿਰੰਜੀਵ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸੰਜੋਗ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਬੜਾ ਸੁਭ ਤੇ ਨੇਕ-ਫ਼ਾਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹਰ ਬਾਲਕ, ਨੌਵੇਂ ਤੇ ਜਵਾਨ ਦੀ ਜੀਭਾ ਪੁਰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਲਹਿੰਦੀ ਅਸਲੇ, ਟਕਸਾਲੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾਂ, ਹਿੰਦੀ/ਹਿੰਦ ਵੀ ਅੱਜ, ਸੂਫੀ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀ ਭਾਵਾਂ, ਘਰੋਗੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ, ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਾਰਨ ਅਜ ਅਠ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਨੇ ਹੀ ਆਕਾਰਸ਼ਕ, ਰੌਚਕ, ਤੇ ਤਰੋ-ਤਾਜ਼ਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੇਖਤਾ ਵਾਲਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨਤਾ, ਇਲੀਅਡ ਵਾਲੀ ਸੁਗੰਧੀ ਤੇ ਲਪਟ ਅਤੇ ਚਾਰਸ ਵਰਗੀ ਮੌਲਕਤਾ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਕੰਵਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਲੋਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਥਾਨਕ ਅਲੰਕਾਰੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮੁਢਲੀ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਦਿ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੋਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਚੇਰੇ ਪਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਲਤਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਿਆ—ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਸੂਫੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਹੈ : ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ। ਉਹ ਬੋਲੇ, ਕੇਵਲ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਹਿਤ; ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਲਈ—ਉਹ ਬੋਲੇ, ਵਿਛੜੀ ਕੂਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਰਲਾਪ ਸੁਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਤ ਸ਼ਹਿਤ ਮਿਲਾਉਣ ਹਿਤ—ਉਹ ਬੋਲੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵੇਰ ਬੋਲ ਕੇ ਮੁੜ ਨ ਬੋਲਣਾ ਪਵੇ—ਉਹ ਸਚੁ ਬੋਲੇ—ਸੱਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲੇ—ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲੇ—ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮਾਰਗ ਪੁਰ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਬੋਲੇ—ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਭਵਸਾਗਰ ਦੇ ਪੁਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਵੇਖ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਸੰਗ ਬੋਲੇ—ਅਜ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਪੁਛ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਰੀਦ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੰਜ-ਇ-ਸ਼ਕਰ ਫ਼ਰੀਦ—ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਿਨੀ ਕੁ ਮਿਠੀ ਤੇ ਹਿਰਦੈ-ਟੁੰਬਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਗੰਗਾ-ਵਿਚ ਚੁਭੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਹਾਥ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਚੁ ਨੂੰ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਹੋਗੇ, ਉਹ ਵੀ ਸਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਮਰ

ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ—ਕਦੀ ਮਰ ਨਾ ਸਕੇਗੀ—ਸਦਾ ਨੌ ਬਰ ਨੌ ਦਿਸੇਗੀ :—

“ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ, ਝੂਠੁ ਨਾ ਬੋਲੀਐ
ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੇ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ”

ਕਾਸ਼ ਅਸੀਂ ਅਜ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕਵੀ ਇਸ ਦਸੀ ਵਾਟ ਪੂਰ ਸਚੁ ਤੇ ਧਰਮੁ
ਦੀ ਗਠੜੀ ਚੁਕੀ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਟੁਰ ਸਕੀਏ. . . . . ਸਿਧੇ— — — — — ਅਸਲੋਂ
ਸਿਧੇ— — — — — ਕਦੀ ਥਿੜਕੀਏ ਨਾਂ— — — — — ਕਦੀ ਡੋਲੀਏ ਨਾਂ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਪੀੜਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਜੀਭ ਉਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਦੀ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਭੀ ਇਹ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਭਨਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਨਾ ਸੰਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਖਿਆਲ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਭਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ, ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਤੁੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਪਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੜੇ ਚੁਕੇ ਨੁਕ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੌਰਵ ਭਰਿਆ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹਾਲੀਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਾ ਲਗਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਮਿਠਾਸ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਇਸ ਦਾ ਭੇਦ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੋਠਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿਖਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪੁੰਨੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਭਾਰੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੌਲੇ ਸੁਖ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਬਲਵਾਨ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਸਾਂਭਣ ਯੋਗ ਯਾਦਗਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਜਨਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜਮ-ਪਲ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ ਰਟਨ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਚੌੜੇਰੇ ਵਾਹ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਯਤਾ ਵਧੇਰੇ ਵਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕੇ। ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਠੋਠ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿਕ, ਸਢ, ਥੀਉ, ਭੁਖਾ, ਥੀਐ, ਕੂ, ਵੰਞਣਾ, ਵਤਿ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ, ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੰਗੋਸੀਆ, ਵਿਸਰਿਓਹਿ, ਮੁਇਓਹਿ ਆਦਿ ਜੋ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਲਛਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲਹਿਜ਼ੇ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਾਲੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਡੁਲ੍ਹਾ ਪਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਹੀ ਮਨਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਤਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕਸਵਟੀ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਹੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਵਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਪੱਧਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਤ ਲਈ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੂਝਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਓਦੋਂ ਵੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਅਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਪਧਰ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਘੜਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਨਿਜਾਲੀ ਜਿਹੀ ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਜਾਂ ਘਟੇ ਘਟ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਦੁਰੰਡੇ ਵਸਦੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਬੋਝਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦੀ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁਣ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਕੂਲ, ਅਤਿ ਤੀਖਣ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਮ ਚੇਤਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਰੰਗਣ ਦਾ ਘਟ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਖੁਲੇ ਫੁਲੇ ਸੁਭਾਊ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਠੇਠ, ਜਟਕੇ ਅਤੇ ਅਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਉਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹ ਪਟਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਕਾਰਣ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਨਿਖਰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਰੰਗਣ ਘਟਦੀ ਗਈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਸਪੂਕੜੀ ਬੋਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਝੁਕਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਕ ਪਧਰ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਜਾਂ ਜੋਗ ਮਤ ਵਾਲਾ ਬੌਧਿਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖੇਰੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ।

ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨਸੀਹਤ-ਨਾਮਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸੋਚੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਪਧਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਖੇਵੇਂ ਦੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਡਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ । ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਹੂਕ ਉਠਦੀ ਹੈ ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਸਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਡਲਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਜੀ ਰੰਗਣ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕ, ਗੂੜ੍ਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਬੋਝਲ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰੇਲੂ ਦਿਸਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਯਮਬੱਧ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਵੀਣਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਜਾਂ ਰਟਨ ਵਿਚ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਫੁਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ । ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਤਤਸਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੇ । ਇਹ ਅਚੇਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਹੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਰਲਾ ਹੈ । ਸੁਬਹ ਖਤਾ, ਗੋਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੀਹ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਨਾਲੋਂ ਤਦਭਵ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਨ ਰਹੀ ਹੈ । ਤਦਭਵ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਭਵੇਸ਼, ਗੁਨਹੀ ਦੋਜਕ, ਸਾਬਰੀ, ਨਜੀਕਿ, ਪਰਵਦਗਾਰ, ਗਿਰੀਵਾਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੇ-ਸੰਕੋਚ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਸਦੇ ਸੁਮਾਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲਈ ਗਈ ਸੀ । ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਥੀਉਮ, ਭਵਿਉਮ ਆਦਿ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ । ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਨਾਲ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੰਤ, ਸਹੁ, ਧੀਰ, ਮਾਣੁ ਸਿਉ, ਨੈਣ, ਆਸ, ਵਣੁ, ਨੀਰ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ । ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਪਾਰ, ਅਗੰਮ, ਬੇਅੰਤ, ਸਗਲਾ ਆਦਿ । ਭਾਰੇ ਹਿੰਦਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਚਿੰਦੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੇਹੇ ਨਰੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਭਾਵਚਾਰੀ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਸੁਮਾਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵੇਂ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੁਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ, ਬਹੁਵਚਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਢਾਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਖਸ਼ਿਦਗੀ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਵੀ, ਮਸਾਇਕ ਆਦਿ ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ੍ਰਾਵਲੇ, ਦੁਧਾਬਣੀ ਆਦਿ । ਇਉਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹਪਣ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਢ ਅਤੇ ਝ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਢੁ, ਮਚਿੰਦੜੀਆਂ, ਕੁੰਜੜੀਆਂ, ਪਿਥੜਿ ਆਦਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਕ ਗੁਣ ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਹੈ ਜ਼ਲੋਕ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਖਿਚ ਵਖਾਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

“ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡੁ

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡੁ ।”

ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਣ ਨਾਦ ਚਿਤਰ (onomatopoeia) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਉਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੰਨ ਵੀ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—

“ਫਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦਿਆਂ ਚਾਂਗਦਿਆਂ ਮਤੀ ਦੇਦਿਆ ਨਿਤ” ਜਾਂ “ਜੋ ਦਿਹ ਲਧੇ ਗਾਣਵੇ ਗਏ ਵਿਲਾੜਿ ਵਿਲਾੜਿ”

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਕੋ ਸਤਰ ਵਿਚ ਸੁਆਦ ਵਿਲਾਸ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਹੇਠ ਲਿਖੀ

ਝੁਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿਠਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰ ਜਾਂਦਾ :

“ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਧ”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਿੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਰਤਕਾਰੀ ਗੁਣ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਜਿਆ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ;

“ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ, ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ,
ਤਲੀਆਂ ਖੰਡਹਿ ਕਾਗ”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

“ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉਂ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ
ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ।”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵ ਚਿਤਰ ਕੋਈ ਕਲਪਤ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਅਗੇ ਮੂਰਤੀ-ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਤਾਂ ਯਥਾਰਥੀ, ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਝਟ ਪਟ ਅਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਡਾਂ ਰੂਪਕ ਗੁਣ ਅਸਾਡੇ ਪਛਾਣੇ, ਜੀਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖ ਭੋਗਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਠੌਰ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਚਿਤੀ ਕਿੰਨੇ ਸੁਆਦਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸੀ ਹੈ :

“ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ
ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੇ ਨੇਹੁ ।”

ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਗੁਝੇ ਭਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਨੂੰ। ਇਹ ਭਾਵ ਚਿਤਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਫਰੀਦ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਢੰਗ ਅਤੇ ਉਤਮ ਪੁਰਖੀ ਸੰਬੋਧਨ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਰਗਦਾ ਹੈ।

ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਫਰੀਦ ਹੀ

ਸੀ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਗੋਚਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਇਆ ਦਰਬਾਰੀ ਰੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਬੋਰੋਕ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਸਬੀਹਾਂ ਇਸ਼ਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ। ਜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਢੇਰ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਿਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਘੜਿਆਲ, ਤਿਲ, ਕੂਜਾ ਅਤੇ ਹੰਸ ਆਦਿ ਵਰਤ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਭੇਦ ਸਮਝਾਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਢੁਕਵਾਂਪਣ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।

“ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੈ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰਿਆਵੈ ਢਾਹਾ।”

ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੰਤ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ, ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ‘ਵਿਸ਼ੁ ਗੰਦਲਾਂ’ ਕਹਿਣਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਬੇੜਾ ਬੰਨਣਾ’ ਕਹਿਣਾ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ‘ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ’ ਕਹਿਣਾ, ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁਹਣੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਣ ਦਾ ਬਨਾਵਟੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਤਨ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ’। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦਲੀਲ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ—ਲਿੰਗ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਫਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨ ਨਿੰਦੀਐ ਖਾਕੂ ਜੇਡਿ ਨ ਕਇ

ਜੀਵਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਤਲੇ ਮੋਇਆਂ ਉਪਰਿ ਹੋਇ।”

ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਬਿਰਹੇ ਵਿਚ ਸੜਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਕਾਰਣ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਤਕਤਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਝ ਗਿਆ ਹੈ :

“ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂੰ ਕਿਤ ਗੁਣ ਕਾਲੀ

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ।”

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜੀਵਾਰ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਦੁਆਰਾ ਖਿਆਲ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਤੇ ਰੋਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਬੇਡੌਲਾਪਨ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸ਼ਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਰਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਤਰਤੀਬ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਕਲੇ ਇਕਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਫਰੀਦਾ ਹੁਤਿ ਫਿਰੀ, ਵਣੁ ਕੰਥਿਆ, ਪਤ ਝੜੇ ਝੜ ਪਾਹਿ”

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆਸਕ ਸੰਕੇਤ ਘਟ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਲੜੀ-ਬੰਧ ਬਾਣੀ ਰਚਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਥਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਥਿਆਸਕ ਸੰਕੇਤ ਪਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਤ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਬਿਜੌਰ ਸਹਿਰ ਦੀ ਦਾਖ ਦੀ ਪਰਸਿਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਰਤੇ ਮਿਥਿਆਸਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਪੁਰਸਲਾਤ, ਦੋਜ਼ਕ, ਸ਼ੈਤਾਨਿ, ਰਬ ਦੀਆਂ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਦਿ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ 'ਤਿਲ ਵੇਤਰੇ' ਅਤੇ 'ਗੰਢ ਚਿਤਰਾਵਾਂ' ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆਤਮਕ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਹੁ ਨਾਲ ਪਰਮਾਣਿਆ ਹੈ ਤਾਂ 'ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ' ਹੋਣ ਅਤੇ 'ਲੜੁ ਛਿਜਣ' ਦਾ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੇ ਕੰਨ੍ਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੰਧ ਦੀ ਇਸ ਰਸਮ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਮਾਦ, ਕੋਧਾ, ਕਾਗਦ; ਮਣ, ਭੇਰੀ, ਦਮਾਮੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਤੋਲ ਦੇ ਨਾਪ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਪਰਖ ਕੀਤੀਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚਾਲੇ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸੋਰਠੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਇਕ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ।

ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ,

ਹਿਆਉ ਨਾ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ,

ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।”

ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਦੀਆਂ 13-11 ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੋਰਠੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਤੇ ਵਧ ਕੇ 24 ਤੋਂ 31 ਤਾਈਂ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਧ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਅਸ਼ੁਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਿਕ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੋਂ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ । ਉਂਜ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਏ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਕਾਇਦਾ ਮਾਤਰਿਕ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਤਾਲ ਦੁਆਰਾ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਚੌਪਈ ਦੇ ਤੋਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਤੁਕਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਬੀਉ ਪਵਾਈ ਦਭੁ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ‘ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥੁ ਮਰੋਰਓ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ । ਚੌਪਈ ਦੇ ਤੋਲ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ । ‘ਫਰੀਦ’ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਾਤਰਿਕ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ । ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧ ਘਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੈਅ ਕਾਇਮ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਠਨ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਹਨ । ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਔਂਕੜ, ਕਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸੰਬਧਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਦੀਰਘ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਬਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਦੁਲੰਕੜ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਆਦਿ ਗੰਥ’ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਢੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ, ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਬੰਧ

ਕਵਿਤਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੋਂ ਪਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਵਕ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਡਣ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵੀਣਕ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਤਨਾ ਨਿਭਾਇਆ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੋਲ ਸਰੋਦੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤਕ ਰੂਪ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਹੇ ਕਟੜ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਈ ਕਵੀ ਨੇ ਮੌਤ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਭੈ ਤਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰਾਉਣੀ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਭਰ ਕੇ ਸਹੁ ਨੂੰ ਨਢੜਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀਂ।”

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਸ਼ਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਡਣੇ ਨਹੀਂ ਟਲਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਯਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਗਲ ਬਾਹਵਾਂ ਪਾਈ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਭੁਖ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹੋ ਸਰੋਦੀ ਗੁਣ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹਾਸ ਦੀ ਖੁਲ ਵੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਲਾ ਡੁਲਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਛਿਪਦੇ ਤੀਖਣ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸੂਲ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਚੁਭਵੀਂ ਹੈ :

‘ਗਹਲਾ ਲੋਕੁ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨ ਕੋਧੂ ਖਾਇ’ ਜਾਂ ‘ਪਿਰ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ’

ਜਿਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਤੋਂ ਉਘੜੀ ਹੈ,

ਉਥੇ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਜਿਹਾ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਤਨੁ ਭਉਕਣਾ ਨਿਤ ਨਿਤ ਦਖੀਐ ਕਉਣੁ’

ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਰਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੌਕੇ ਅਨਕੂਲ, ਸੁਬਕ ਅਤੇ ਛਹਲ ਜਿਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਦਿਲਖਿਚਵੇਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਸਰਕਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਰੀਰ ਲਈ ‘ਸਵੰਨਣੀ ਘੜੀ’ ਅਤੇ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਲਈ ‘ਨਾਗਰ ਲਜੁ ਦੀ ਵਰਤੋਂ’ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

‘ਫਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੰਨਣੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ’

ਫਰੀਦ ਦੀ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਖਰਵੀਂ ਹੈ, ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰਲਾ ਘਟ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਲਗ ਪਗ ਅਭਾਵ ਹੈ । ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਘਟ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰ-ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

‘ਫਰੀਦਾ ਫਟੀਆਂ ਲਖ ਮਿਲਨਿ ਢੱਟੀ ਮਿਲੈ ਨ ਕਾਇ

ਫਟੀ ਨੂੰ ਫਟੀ ਮਿਲੈ ਤ ਦੇਵੈ ਦਰਦੁ ਬਤਾਇ ।’

ਜਾਂ ‘ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਵੇਵੇ ਹਜੁ ਹਜ ਹਭੋ ਹੀ ਜੀਆ ਮੈਂ’

ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਹੁੰ ਬਹੁਤ ਰਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

‘ਅਉਗਣਿਆਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕੰਤ ਵਸਾਵੇ ਮੈਂ ਗੁਣ ਕੋਈ ਨਾਹੀ ।’

ਜਾਂ ‘ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਮਤਿ ਖੁਦਾਇ ਦੀ ਇਕਨਾ ਮੰਗ ਲਈ

ਇਕ ਦਿਤੀ ਮੂਲ ਨ ਘਿੰਨਦ ਜਿਉਂ ਪਥਰ ਥੁੰਦ ਪਈ ।’

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਵਜੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਲਈ ਭੈ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ । ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੀ ਵੀ ਖੁਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

‘ਇਕ ਮੈਂ ਮੁਸਾਫਰ ਬੇਵਤਨ

ਸਜਣ ਕਦੀ ਮੌੜ ਮੁਹਾਰਾਂ ਆ ਵਤਣੈ

ਹੋ ਯਾਰ ਸਜਨ ਜਿੰਦਗੀ ਲੁਟੀ ਤੈਂ”

ਇਸ ਬਾਹਰਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੋਲੀ, ਖਿਆਲ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਖਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾ-

ਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਕਾਰਣ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

‘ਉਚੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ’

ਜਾਂ

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ’

ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ । ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹਦਬੰਦੀ ਦਾ ਚੋਖਟਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ । ਇਹ ਚੋਖਟਾ ਕੋਈ ਸੀਮਤ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਲਗਣ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਤ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ ਚੋਣ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀਪਨ ਦੇ ਪੂਰਨੇ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਧੁੰਧਲੇ ਨਹੀਂ ਪਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਲੋਅ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ

ਕੁਰਾਨੀ (ਸ਼ਰਈ) ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਰਚੇ। 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦਾ, ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੇ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰਹੇ।

ਸ਼ਲੋਕ ਉਸ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਏ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਖਾਲਿਸ਼ ਦੇਸੀ 'ਦੋਹਰੇ' ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਭੇਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧ ਸਤਰਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਰਚੇ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵੀ ਸਨ। ਧਰਮ ਕੋਈ ਅਫ਼ੀਮ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਹੀ ਧਰਮ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਸਹੀ ਦਰਵੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਟੋਏ ਟਿਥੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਚਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਹਟਾਂਦੀ ਨਹੀਂ (ਦੋ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਝਲਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ)। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਰੋਫੈਸਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਅਨੂਠੀ ਹੈ। ਇਸ

ਵਿਚ ਵਿਤਰੇਕ ਅੰਸਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸੰਜੋਗਾਤ-
ਮਕ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫਾ (ਸ਼ਰੀਅਤ) ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ (ਤਰੀਕਤ) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ
ਧਾਰਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ
ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ
ਉਘੇੜਨ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਰੱਬ ਕਿਤੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ
ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ
ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ।
ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ
ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ ॥

ਲੋੜ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਸਵਛਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਜਦ
ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਦਾ। ਦਿਲ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਪਹਿਲੀ
ਸ਼ਰਤ ਹੈ—

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ
ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇਵੀ ਤਾਂ ਫ਼ਰ-
ਮਾਇਆ ਸੀ, 'ਆਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਸਰੈ ਮਰ ਜਾਉਂ'। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ
ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇ-ਮੁਖ ਬੰਦੇ ਕਿਵੇਂ ਜੀਂਦੇ ਹਨ—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥

ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੂਕ ਉਠਦਾ ਹੈ 'ਦਰਦ
ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀਂ ਮੈਂ ਕਿਨੂੰ ਆਖ' ਜਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਹਡੀਆਂ ਕੜਕੜ
ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਫ਼ਰੀਦ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।
ਫ਼ਰੀਦ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਸਾਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਚੋਭ ਨਹੀਂ ਵਜੀ ਕਿ
ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ :—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਬ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਮਿਠਾ ਵੀ ਹੈ, ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਰੱਬ ਵੀ ਕਦੇ ਕੋੜਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਸਜਣ ਹੈ) :

ਫਰੀਦਾ ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਧੁ ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰੱਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ।

ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਫਰੀਦ ਲੋਭ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਭੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ । ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਡੇਗਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ, ਲਬੁ ਤੇ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ।

ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਣ ਲਈ ਪੰਜ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਗਰ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ ।

ਇਹੁ ਤਨੁ ਲਹਰੀ ਗਡੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਔਗਣ ਆ ਘੇਰਦੇ ਹਨ । ਜਾਂ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰਲੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਪਰ ਸਚੇ ਦਿਲੋਂ ਹਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ :

ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬਹੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਚਿੰਦੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਗਈ ਕਥੂਰੀ ਗੰਧੁ ।

ਸ਼ਰਧਾ ਸੂਫੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰ ਉਸ ਖਾਲਿਕ ਤੇ ਪਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਨਿਵੰਦਾ, ਉਹ ਕੱਟਣ ਯੋਗ ਹੈ :

ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਸਿਮ-
ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ :—

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ।

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ, ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਅਖਲਾਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਵਫਤਾ ਤੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਇਹੋ ਦੋ
ਗੱਲਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਦਰ ਸਿਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅ-
ਕਤੀ ਮਾਣਕ ਤੇ ਮੌਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ
ਦੁਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ
ਅਵਾਜ਼ ਹੈ :—

1. ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ,

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

2. ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ, ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ।

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਰਜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ
ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਸਮਾਜਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ
ਮੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਧਾਰਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਤੇ ਜਾਬਰਾਂ
ਵਿਰੁਧ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਲੋਟੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ
ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਮੀਰਾਂ
ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਡਰ ਦੇਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ
ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਚੋੜਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਐਸ਼ ਪਸੰਦ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਨੂੰ
ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕਾ ਛਿਪਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ
ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੋਰ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਕਿ
ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੌਂਸੇ ਤੇ ਨਗਾਰੇ ਵਜਦੇ ਸਨ: ਸਿਰ ਉਤੇ ਛਤਰ ਝੂਲਦੇ ਸਨ: ਤੂਤੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਨਾਈਆਂ, ਤੇ ਭੇਰੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਸਨ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਭੱਟ ਵਾਰਾਂ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਅਮੀਰ, ਜੇ ਤੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਰਤ ਕਢਕੇ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸਾਰੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅੱਜ ਨਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਫਰੀਦ ਲੋਟੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ 'ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਖਰਾ ਹੈ, ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਆਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਜਦ ਕਿ ਮੌਤ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆ ਦਬੋਚਣਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿਆਵੇ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ।

ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੋਸ ਨੋ ਆਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ।

ਬਾਜ ਪਏ ਤਿਸੁ ਰਬ ਦੇ ਕੇਲਾਂ ਵਿਸਰੀਆਂ।

ਜੇ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਨ ਚੇਤੇ ਸਨਿ, ਸੋ ਗਾਲੀ ਰਬ ਕੀਆਂ।

ਫਰੀਦ ਚਿਕਨੀ ਚੋਪੜੀ ਰੰਟੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਉਹ ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੰਤ ਹੈ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਜੀਰਾਂਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਹ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗਰੀਬ ਬੰਦਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਦਿਸ਼ਟ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਵਾਦਿਸ਼ਟ ਭੋਜਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਯੋਗ ਸਾਧਨ ਨਾ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇ 'ਇਸੇ ਲਈ ਫਰਮਾਇਆ:—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁਤੇ' ਜਾਂ 'ਪਾਪ ਦੀ ਜਵ ਲੈ ਕਾਬਲੋਂ ਧਾਇਆ') ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਫਰੀਦ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮ 'ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਕਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁਭਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਤੰਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ (ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤੇ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।) ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਨਾਂ ਕਰੋ, ਇਹਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ।

ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆ ਸੇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ।

ਮੌਤ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਕੇ ਵੀ ਕੰਮ ਸਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਫਰੀਦਾ ਦੁਹ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆਂ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ।

ਗੜ੍ਹ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ।

ਫਰੀਦ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਜੋ ਦੰਤੀ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਾਫਿਜ਼ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਖੰਡੀ ਜਾਹਿਦਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖਲ ਲਾਹੀ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਦਲੇ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੋਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਾਲਿਮ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਿਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈਂ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ।

ਉਹ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ।

ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜਅਹਿ।

ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਰਵ ਸਾਂਝੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਖ਼ੂਨ ਸੁਕਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਹਲੂਣਨ ਤੇ ਜਗਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ

ਤਮੀਜ਼ ਕਰਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਇਤਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਤੇ ਲਖਾਇਕ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲ ਕਹਿਣੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਭਾਵ ਹਾਰ, ਫ਼ਰਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ।

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ।
ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ, ਸਹਾ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ।
2. ਫ਼ਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਫੁ ।
ਇਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਕਾਫ਼ੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਜਦ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦਾ ਮੁਢ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ 1000 ਈਸਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦੋਂ ਟੱਕੀ ਜਾਂ ਉਪਨ ਗਰ ਜਾਂ ਕੈਕੇਯੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਕੇਵਲ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਜੋ ਨੇਸ਼ਾਪੁਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਸਨ, ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਉਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਂ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਗਲ ਹੈ, ਪਰ ਸਵਾਦ ਦੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਕਲਿ, ਲਤੀਫੁ, ਮਲਕਉਲ ਮੌਤ, ਸਿਦਕ, ਸਬੂਰੀ, ਖਾਇਕਾ ਕੇਸਰ, ਮਸ਼ਾਇਖ, ਅਲਹ ਦਰ, ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸੁਲਤਾਨ, ਤੱਸਾ, ਦਰਗਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ, ਪਰ ਕੁਝ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਜੂ (ਵਜੂ) ਨਿਵਾਜ਼ (ਨਮਾਜ਼) ਦੋਜ਼ਕ (ਦੋਜ਼ਖ਼) ਅਤੀਮਾਂ (ਯਤੀਮਾਂ) ਨਿਵਾਤ (ਨਿਬਾਤ) ਨਜ਼ੀਕ (ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁਰਸਲਾਤ (ਪੁਲਸਰਾਤ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪਧਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਬੋਲੀ ਇਤ-ਨੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇ ਵੀਤਾਜ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਿਠੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਮਿਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਰਸਭਿੰਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ। ਕਿ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਝੁਰੜੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਅਸਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੂਮ, ਕੰਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ। ਇਕ ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ 'ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ' ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਜੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਹੈ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ (ਉਪਭਾਸ਼ਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਰਿਉਨ, ਮੁਈਆਸ, ਮਿਲੀਆਸ, ਜਾਗਿਓਹਿ, ਮੁਇਉਹਿ। ਕਈ ਐਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਨ (ਇਸਤਰੀ) ਬਿਆ (ਦੂਜਾ)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਵੈਸੇ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਿੰਨ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਚੁਣੇ ਵੀ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਠੋਸ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੰਸ, ਬਗਲਾ ਕੰਤ ਦੁਹਾ-ਗਣ, ਸੁਹਾਗਣ। ਪਖੰਡੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਗਲਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਸਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੰਸ :

ਮੈ ਜਾਣਿਆ ਵਡਹੰਸ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੰਗ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ, ਜਨਮਿ ਨ ਭੇੜੀ ਅੰਗੁ।

ਕੰਤ ਦਾ ਚਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ, ਨਵੀ, ਧਨ ਆਦਿ ਮਨੁਖ ਲਈ :

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਾਂ ਹੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਯਤਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰੋਂ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਇਥੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਖਿਉਂ, ਖੰਡ, ਸ਼ਕਰ, ਤਨੂਰ, ਬਾਲਣ, ਮਾਝਾ ਦੁਧ, ਦੀਨ ਰੁਖ, ਕਚਾ ਭਾਂਡਾ ਜਿਵੇਂ :

1. ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ

ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰੁ

2. ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ
ਹੰਢੈ ਉਂਨ ਕਤਾਇੰਦਾ ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ।
3. ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ
ਜਿ ਸਿਰ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ ।
4. 'ਜੇ ਜਾਣਾ ਲੜੁ ਛਿਜਣਾ, ਪੀਢੀ ਪਾਈ' ਗੰਢਿ ।
5. ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਪਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ।
6. ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ
ਜੇ ਸਾਂਈ' ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।
7. ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਖਾਈ ਦਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੌਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਰ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ, ਮਰਣੁ ਵਰੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।

ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਸਨਾਤਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਗੁਣ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਆਦਿ । ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਗਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ । ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹੋ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਹੈ ਤੇ ਗੱਲ ਵੀ ਐਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਪਰ ਐਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਮ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਫਿਕ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ।

ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਕਾਫੀਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

1. ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ, ਵੀਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ
ਫਰੀਦਾਂ ਏਹੋ ਪਛਤਾਉ, ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ ।
2. ਇਕ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ
ਹਿਆਉ ਨ ਕੋਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ।

ਸੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਹੀ ਮਨੁਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਲਈ ਦਰਦ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋਚਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬੋਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਬੋਧਕ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਚਿਤਰਾਵਲੀ ਦੀ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਰਸਿਆ ਕਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਉਚਾਣਾਂ ਛੋਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਸਾਧਾਰਣ ਆਲੋਚਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਣ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਣੇ (ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ) ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਆਲੋਚਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤਾਂ ਗਰਮ ਰੁਤ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼, ਚਮਕੀਲਾ ਤੇ ਨਿਘ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ* ਬਾਬੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਰਹੱਸ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਰਸਿਆ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੁੰਨੀ ਹੈ। ਮਿਠਾਸ ਗੁੰਨਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਆਟਾ ਗੁੰਨ ਲੈਣ ਜਿੰਨੀ ਸੌਖੀ ਉਕਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਸਰਬ ਨਿਪੁੰਨ ਆਤਮਾਂ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਕਲਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਮਨ ਦੀ। ਏਸੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਝੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਦਾ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ—ਕਦੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਘੱਟ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਅੰਤਲੇਰਾ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਹਰ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਹੋ

*They seem to imagine that mystic Philosophy must be full of mist and clouds and vapours. True mystic philosophy however, is as clear as a summer day, it's full of brightness and full of warmth.... and mysterious were not dark things left dark, but dark things made bright' clear and intelligible.

(Maxmiller—The Vedanta Philosophy)

( ) To catch the subtle message of Nature a highly sensitive soul or imaginative mind's necessary. (M. M. Bhatta Charya—Pictorial Poetry page—6)

> Poetry has three objects which in varying degree enter into it—man, Nature and God. The presence of this last pervades all great poetry (Sharip—on poetic Interpretation of Nature—P. 26)

ਤਿੰਨੋਂ ਹਨ-ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮੇਲ, ਸਬੰਧ ਆਦਿ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ ਤੇ ਰੂਪਕ ਹਨ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਹਨ, ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਲੇਖ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ :

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਭਾਵ ਚਿੱਤ੍ਰ ।

(ਅ) ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪਕ ।

(ੲ) ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ।

1. **ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ** :— ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਜਾਪੇ*—ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਇੱਕ ਚਿੱਤ੍ਰ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਤਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਚੌੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਰੇਖਾਵਾਂ, ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣਕਰਕੇ ਫੇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੇਢੀਆਂ ਅਨੁਭਵ-ਰੂਪੀ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਖਸੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਿਰੀਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬਨਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਸਿਆਣਾ ਨਿਰੀਖਕ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਲੈਸਿੰਗ ਫਿਲਾਸਫੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਚਿੱਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਪਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰੂਹ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣਾ ਹੈ, ਏਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਝਾਪਨ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਝੇਪਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਨਿਰੀ ਰੂਪਕ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ* । ਕੇਵਲ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਤੇ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਭਾਵੇਂ

*ਸ਼ਬਦਾਂ ਮੇਂ ਕਿਸੀ ਵਿਧ ਆਧਾਰ ਕੀ ਏਸੀ ਸਪਸ਼ਟ ਐਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜੋ ਦੇਖਣੇ ਮੇਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਨਾ ਪਏ। ਨਾਲਵਾ ਸਾਗਰ (1324)

*ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਪੰਨਾ 232-233

ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲੈਸਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਚਿਤ੍ਰ—ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਬੰਨੇ ਉਲਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਏਸੇ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਸੋਝ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੋਝ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਬਖ਼ੂਬੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅੰਗ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜੀ ਆਗੂਆਂ, ਦੰਭੀ ਆਦ੍ਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ, ਮੰਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਝ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ? ਵਗਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਆਤੁਰ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਤਰਸਯੋਗ ਚਿਤ੍ਰ ਕੋਝ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਜਾਂ ਕੀ ਇਹ ਸੋਹਜ ਭਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ? ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤ੍ਰ ਨਿਰੇ ਰੇਖਾ ਚਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਝੀ, ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਆਦ੍ਰਸ਼ਕ ਕਿਤ੍ਰਾਤਮਕਤਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਰਤਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਗੁਝੇ ਚਿਤ੍ਰ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦੀ ਬਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਝਾ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧੌਸਿਆਂ ਨਗਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਛਤਰ ਝੁਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਮੌਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਚਿਤ੍ਰ ਖਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿਤ੍ਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਕੋਈ ਗੁਝੀ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ ।

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣੁ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ । ੫੬

ਗੁਝੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਹ ਹਨ :

1. ਫਰੀਦਾ ਸਿਰੁ ਪਲਿਆ ਦਾੜੀ ਲਈ ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ ।

ਰੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ । 57

2. ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ ਆਇ ਉਲਥੇ ਹੰਝ ।

ਚਿੰਜੂ ਬੋੜਨਿ ਨਾ ਪੀਵਹਿ, ਉੱਡਣ ਸੰਦੀ ਡੰਝ ।

3. ਹੰਸ ਉਡਰਿ ਕੋਧੇ ਪਇਆ ਲੋਕੁ ਵਿਡਾਰਣਿ ਜਾਇ ।

ਗਹਲਾ ਲੋਕੁ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨਾ ਕੋਧਾ ਖਾਇ । 65

ਇਤਿ ਆਦਿ ।

ਕਲਾਮਈ ਚਿਤ੍ਰ : ਕਲਾਮਈ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕਾਰੀਗਰ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ—ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਨੁਕ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਲਾਮਈ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਥਾਂ ਜਚਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹੋ ਰੰਗ ਵਰਤੇਗਾ ਜੋ ਉਸਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਕਰ ਵਿਖਾਉਣ । ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾ-ਮਈ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ :

1. ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਇਕੋਲੀ ।
ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੇਲੀ ।
2. ਕਤਿਕ ਕੂਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜਲੀਆਂ ॥
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥
3. ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ ਫਾਹੀਵਾਲ ਪਹਾਸ ।
4. ਹੰਸਾਂ ਦੇਖਿ ਤਰੰਦਿਆਂ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ।
ਭੁਭਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਸਿਰ ਤਲਿ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ।
ਇਤਿਆਦਿ ।

ਆਦ੍ਰਸ਼ ਚਿੱਤ੍ਰ : ਆਦ੍ਰਸ਼ ਚਿੱਤ੍ਰ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿਚੀਆਂ ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦ੍ਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਦ੍ਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਰੇਖਾ ਤੇ ਹਰ ਬਿੰਦੂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਸਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਦ੍ਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

1. ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।
ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ । ੫।
2. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।
ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ । 6।
3. ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ,
ਤਲੀਆਂ ਖੂਡਹਿ ਕਾਗ ।
ਅਜੈ ਸੁ ਰੱਬੁ ਨ ਬਾਹੁੜਿਓ ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ ।
ਇਤਿਆਦਿ ।

2. **ਭਾਵ ਚਿੱਤ੍ਰ** :—ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੀਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਚਿੱਤ੍ਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿਚੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਲਈ ਰੇਖਾਵਾਂ-ਬਿੰਦੂਆਂ, ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਤਕੜੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਰਿਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ। ਸੁਆਸਾਂ ਲਈ ਤਿਲ; ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਲਈ ਦੱਭ; ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਹੰਸ; ਬੁਰਾਈ ਲਈ ਕੰਧਾਰ; ਦੁਖ ਲਈ ਅੱਗ; ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰਾ; ਦੁਖ ਲਈ ਨਦੀ ਵਹਿਣ; ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਂ; ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਗਲਾ; ਮੌਤ ਲਈ ਬਾਜ਼; ਉਮਰ ਲਈ ਹੁੱਤ ਫਿਰੀ; ਮੌਤ ਲਈ ਪਤਝੜ; ਅਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਕੁਸੰਭਾ; ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵੀ ਉਦੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲੁਕਵਾਂ ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸਮਾਲੋਚਕ ਕਈ ਵੇਰ ਉਕਾਈ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਰਹੱਸਜ (Mystery) ਕਹਿਕੇ ਭੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਸਰਾ ਕਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ, ਪਰ ਦਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹੈ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। 'ਜਾਨ' ਉਸ ਲਈ 'ਵਹੁਟੀ', 'ਮੌਤ', 'ਲਾੜਾ', 'ਚਿੰਤਾ', 'ਮੰਜਾ', 'ਦੁਖ' 'ਬਣ', 'ਵਿਛੋੜਾ', 'ਬਿਸਤਰ', 'ਮਨ', 'ਮੈਦਾਨ', ਤੇ 'ਸਬਰ', 'ਕਮਾਣ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ)—ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪਕ

'ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ' ਦੰਡੀ* ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ, ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਤੁਲਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੋਹਦੀ (ਬੁੱਚੀ ਬੁੱਚੀ ਲਗਦੀ ਹੈ) ਤਿਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਸੋਹਦਾ। ਸੋ ਕਾਵਿ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਿੰਗਾਰ ਲਈ ਕਵੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨ ਵਰਤਦਾ ਹੈ :

1. ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਲਗੇ ਏਸ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

*काव्यशोभाकरान्ध्रमनिलं कारान्ध्रचक्षते-दंडो (काव्यादर्श)

2. ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

3. ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹੋਣ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਹੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਵ ਵਿਚ।

ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ :

ਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ :

1. ਹੇੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਿਉ ਉਪਰਿ ਅੰਗਾਰਾ।
2. ਸੋ ਹੇੜਾ ਘੜਿਆਲ ਜਿਉਂ ਫੁਖੀ ਗੈਣ ਵਿਹਾਇ।

ਅਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ :

1. ਫ਼ਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ।

ਨੋਟ :—ਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਪਮੇ, ਉਪਮਾਨ, ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਤੇ ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਅਪੂਰਣ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ :

ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਮੇ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਈਦਾ ਹੈ।

1. ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ।
2. ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ।
3. ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ, ਬਿਰਹਾ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਫੁ।
4. ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ।

ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹੁ।” ਇਤਿਆਦਿ।

(ੲ) ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ

ਛੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨੇਮਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਲੈ-ਬੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਲੈ-ਬੱਧਤਾ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਵਡਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ (ਮੁਕਤ, ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਕੜ) ਨੂੰ ਲਘੁ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਡੇਰੀਆਂ (ਆ, ਈ, ਏ, ਐ, ਔ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ। ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ '।' ਹੈ ਦੂਜੀ ਦਾ 'S'। ਕਈ ਵੇਰ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਜਾਚ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵਰਣ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀ ਧੁਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ 'ਕਰਮਾਂ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕ+ਰ+ਮ+ਅ, ਚਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਅਖਵਾ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਵੇਰ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਛੰਦ ਰਚਦੇ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ, ਮਗਣ; ਦੋ ਗੁਰੂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਘੂ ਰਗਣ; ਦੋ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਲਘੂ, ਤਗਣ; ਇਕ ਲਘੂ, ਅੰਤ ਦੋ ਗੁਰੂ, ਯਗਣ; ਦੋ ਲਘੂ ਅੰਤ ਗੁਰੂ, ਸਗਣ; ਇਕ ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਲਘੂ, ਭਗਣ; ਤਿੰਨੇ ਲਘੂ, ਨਮਣ; ਦੋ ਲਘੂ, ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰੂ-ਜਗਣ ਆਦਿ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ :

(1) ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ

(2) ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ

(3) ਗਣਿਕ ਛੰਦ

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਛੰਦ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਬਾਬੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕੋਈ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗਣਿਕ ਛੰਦ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਿਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਧੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਚੌਪਈ ਵਾਂਗ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਆਓ ਵੇਖੀਏ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਕਿਥੋਂ ਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਹਿਤ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਦੋਹਿਰਾ :

ਅਜੁ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ,

ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ,
ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ।

ਨਿਯਮ :

ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਚੌਵੀ ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇਰ੍ਹਾਂ-ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਇਕ ਲਘੂ ਧੁਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ :

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਰਾ :

ਦੋ ਤੁਕਾਂ—	ਹਨ ।
ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—	24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।
ਦੂਜੀ ਤੁਕ—	24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।
ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—	13, 11 ਤੇ ਨਹੀਂ 11, 13 ਤੇ
	ਬਿਸਰਾਮ ਹੈ ।
ਦੂਜੀ ਤੁਕ—	13, 11 ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ. ਹੈ ।
ਅੰਤ ਵਿਚ—	ਇਕ ਗੁਰੂ, ਲਘੂ ਹੈ ।

ਸੋਰਠਾ :

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ,
ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ।
ਹਿਕਾਉ ਨਾ ਕੇਹੀ ਠਾਇ,
ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਨਿਯਮ :

ਦੋ ਤੁਕਾਂ, ਹਰ ਤੁਕ ਚੌਵੀ ਮਾਤਰੀ, ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ-ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਤੇ ਅੰਤ ਬੇ-ਮੇਲ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਰਠਾ

ਦੋ ਤੁਕਾਂ—	ਹਨ ।
ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—	24 ਮਾਤਰਾਂ, ਹਨ ।

ਦੂਜੀ ਤੁਕ—

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—

ਦੂਜੀ ਤੁਕ—

ਅੰਤ—

24 ਮਾਤਰਾਂ. ਹਨ ।

11-13 ਤੇ ਨਹੀਂ 22-12 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ ਹੈ ।

11-13 ਤੇ ਨਹੀਂ 12-12 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ ਹੈ ।

ਬੇ ਮੇਲ ਹੈ ।

ਚੌਪਈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੀਉ, ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ

ਜੇ ਸਾਈਂ, ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ, ਲਤਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾ ਸਾਈਦੇਵਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ

ਨਿਯਮ:

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ; ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਅੱਠ, ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ, ਅੱਠ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚੌਪਈ:

ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ—

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ—

ਦੂਜੀ ਤੁਕ ।

ਤੀਜੀ ਤੁਕ

ਚੌਥੀ ਤੁਕ—

ਹਨ ।

15 ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ 8-7 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।

12 ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ 6-6 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।

15 ਮਾਤਰਾਂ, 8-7 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।

16 ਮਾਤਰਾਂ, 8-8 ਤੇ
ਬਿਸਰਾਮ, ਹੈ ।

ਪਿੰਗਲ ਭਾਵੇਂ ਬਾਬੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਵੇਖੇ, ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ
ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੱਜਰੀ ਤੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਇਕ
ਫ਼ਿਰਕੇ ਜਾਂ ਧਰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੈ-ਦੇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋ.
ਮੁਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਇਸ ਦੀ “ਸੂਬ ਪ੍ਰੀਯਤਾ” ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰ-ਪਰਪਾਟੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰ-ਪਰਪਾਟੀ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ-ਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਰੂਹ-ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਲ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਦਰ ਨਾਲ ਦਹੁਰਾਇਆ ਹੈ। ਮਸਤੀ ਦੇ ਕਾਮਣ, ਰਿੰਦੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਮੁਹਸ਼ਦ ਲਈ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਉਪ-ਭਵਕਤਾ ਆਦਿ ਪੱਖ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਤੜਫੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਝਲਕਦੇ। “ਰਾਂਝਣ ਰਾਂਝਣ ਫਿਰਾਂ ਢੂਡੇਂਦੀ ਰਾਂਝਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨੀ”, ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਉਪ-ਭਵਕਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਬਿਹਬਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਪੀੜਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ “ਵਸੈ ਰੱਬ ਹਿਆਲੀਐ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਵਾਲਾ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਨ ਭਾਤ ਅਧਿਆਤਮਵਾਂਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਧ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਕ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮਕ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ

ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ-ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਕਰੜੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਭਗਤ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਅਲੂਣੀ-ਸਿਲ' ਚੱਟਣੀ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਚੇਰੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦੇ ਰੰਗ ਉਘਾੜਦੇ ਹਨ—

(ੳ) ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਆਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇਰਾ ਸਿਦਕ।

(ਅ) ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਿਣਗ ਨੂੰ ਮਘਦਿਆਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਰਹਿਣੀ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉੱਚਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਣਾ।

(ੲ) ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਭਾਣਾ ਮਨਣਾ।

(ਸ) ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਧੇਰੇ-ਸਰਬ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ-ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ, ਉਹ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਰਤ ਮਹਾਨ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਸਕੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਨਤਾ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਹਿਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ...

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ,

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ।

ਉਹ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਚਿਤਵਦਾ ਹੈ...

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਹਿ,
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ, ਪਲੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਥਨ 'ਸੂਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੱਚੁ ਪਾਈਐ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਨਿਆਇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਯਮ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿੰਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ,

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ, ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ।

ਪਰ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਕੀ ਅਮਨ, ਮਨੁੱਖ-ਮਨ ਥੜੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਧਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਨ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਕਰਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਫ਼ਰੀਦਾ, ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ, ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ

ਕਮਾਦੈ ਅਹੁ ਕਾਗਦੈ, ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ,

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆ, ਇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ।

ਇਥੇ ਇਕ ਗਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ, 'ਤਰੀਕਤ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਂਗ, 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ-ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸਮੇਂ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਸੀ—

ਵਸੈ ਰੱਬ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢਹਿ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਸਮੇਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਅੱਗੇ ਗਿਲਾ-ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜਾਇ, ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਊ ਕਰੇ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਕੇ, ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਮੂਲ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਕਵਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਕਥਨ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨੇਮ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਉਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਗੇ ਆਪਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੈਮਟਿਕ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਾਨ ਨਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੈ ਕਿ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਾ ਪਛਾਣਣ ਨਾਲ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਉੱਚੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੁ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰ ਨੀਵਾ ਕਰਿ ਦੇਖੁ।

ਇਸ ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਣ ਤੋਂ ਉਰੰਪਤ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ : ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਹਾਨ ਬਣੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਦੀ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ : ਸੰਕੋਚ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ, ਘਰੋਗੀਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰਾਂ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 4 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਅੰਕਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਨਚੋੜ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤੀ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਘਰੇਲੀ-ਰੰਗ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਵੀ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ—

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ।

ਏ ਤੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੁਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੜਾ। ਇਹ ਇਸ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਵਾਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਈਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੈ ਚੜ੍ਹਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੈ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ, ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ

ਹੰਢੈ ਉਂਨ ਕਤਾਇਦਾ, ਪੈਧਾ ਲੋੜੈ ਪਟੁ ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ ਕਿਰਚਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ।

ਫਰੀਦ ਕਚੈ ਭਾਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ : ਪਰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ :

1. ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਵਰਤੋਂ ।

2. ਨਿੱਜ-ਭਾਖੇ, ਘਰੇਲੀ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰ ।

3. ਸਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜ ਜੜਤ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਕੇ ਜਹੇ ਸੰਕੇਤ, ਕਾਵਿ-ਸੁਝਾਉ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਮਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਹੁਨਰ ਏਨਾ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਆਖੀ ਹੋਈ ਗਲ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ..

1. ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆ ਹੋਰ ਕਾਂਰੇਦੀ ਵੰਨ।
2. ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨਾ ਰਾਵਿਆ, ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ।
3. ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ।
4. ਕਾਗਾ ਕਤੰਗ ਢਢੋਲਿਆ, ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ।

ਆਦਿਕ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਘੜ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਿਆਲੀ ਜਾਂ ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ।

ਜਿੰਦ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ।

ਜਾਂ

ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੈ ਦਾ ਬੰਨਾ ਏਵੇ ਦਿਸੈ ਜਿਉ ਦਰੀਆਵੈ ਢਾਹ।

ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਭਾਵ ਚਿੱਤ੍ਰ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਇਹ ਅੰਗ ਤਾਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਕਾਵਿ-ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਗਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੁਕਵੇਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਭਾਵ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਮੋਤੀਆ ਵਾਂਗ ਜੜੇ ਜਾਣ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਆਪਣੀ ਉਦਾਹਰਣ ਆਪ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਜਿਹੀ ਨੁਹਾਰ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ :—

1. ਹੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ, ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ।
2. ਭਰਿ ਸਰਵਹੁ ਜਬ ਉਛਲੈ ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ।
ਹਥੁ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸੰਭੜੇ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ।
3. ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕਰੈ ਹੇਤਿ ।
4. ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ ।
5. ਡੁਬਿ ਮੁਏ ਬਗ ਬਪੜੇ ।
6. ਕਲਰ ਫੇਰੀ ਛਪੜੀ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ-ਦੀਨ ਮਸ਼ਹੂਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ, ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਈ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਣ ਜਦੀ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਘਦੇ, ਨਿੱਜ-ਭਾਖੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਕਲਾਤ-ਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਟਲ ਭਾਵ ਅਜੋਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਰਥਕ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਂ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ : ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵਤਾ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ (Immediate Experience) ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਕਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਅਥਵਾ ਕਵੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਥਵਾ ਕਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਿਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟ-ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰੰਪਰਾ-ਗੱਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਆਧਾਰ ਲਭਣਾ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ T. S. Eliot ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

No poet, no artist of any art has his complete meaning alone. His significance, his appreciation is the appreciation of his relation to the dead poets and artists. Tradition and Individual Talent.)

ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਚਾਸਣੀ ਚੜ੍ਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ : ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਿਸਚਤ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਆਗਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਤਿਆਗਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੁਖ, ਖੇਦ, ਸੰਤਾਪ ਸੋਸ਼ਿਤ ਤੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੇ ਚੜ੍ਹਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਰੋਣੀ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਓਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਮਿਲ-ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਬਲ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਿਜੀ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰਕ ਧਰਮ ਪੱਦ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਸਿਸ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬੁਰਿਆਈ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਬੁਰਿਆਈ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਲਪ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ ਕਾਰਣ ਮਿਲਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੁਰਿਆਈ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ-ਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਸਨਿਆਸੀਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੰਗਿਆਈ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁਖ ।

ਇਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਯੋਗੀ ਮੱਤ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਛੋਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਚਾਰਵਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚਾਰਵਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ—

With the dissolution of body, consciousness disappears and each of its constituents, mingled with its kind leaves behind only ashes and dust History of Philosophy—Eastern and Western, Vol. I. P. 51 By Prof. Tarapada Chowdhary.)

ਤਾਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਭੈ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੈ ਜਾਇ ਕੈ ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘੜਿਆਲੁ ।

ਏਹ ਨਿਦੋਸਾਂ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਜਾਂ :—ਅਗੈ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ ॥

ਜਾਂ ਫਿਰ :—ਐਥੇ ਦੁਖ ਘਣੇਰਿਆ ਅਗੈ ਠਹੁਰ ਨ ਠਾਉ ।

ਇਹ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਸੰਗਮ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ: ਆਮ ਆਲੋਚਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਂ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕੀ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ? ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ

ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲੋਸੋਫੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਫਲ ਹੀਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਇਕ ਭਾਰ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਮਰ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਜਾਂ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ King Lear ਦੇ ਅੰਕ ਚੌਥਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਗਲੂਕੈਸਟਰ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ: 'All flies to wanton boys, we are to the gods They kill us for their sports', ਅਥਵਾ ਫਰਸੀਸੀ ਰਲਪਕਾਰ ਜੋਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ (Zesl for Life) ਦੇ ਨਾਇਕ ਲੈਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਲੈਜ਼ਾਰੀ ਉਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਹਰਟਮੈਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਅੰਸ਼ਕ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਵਾਸਤਵ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਅਥਵਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ੈਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ-ਹੀਣ ਕਵਿਤਾ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕੋਈ ਸੁਨੇਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਉਧਾਰਣ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਯੁਵਤੀ ਆਪਣੇ ਗੁਆਚੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਮਿਠੇ ਤੇ ਬਿਰਹੁ ਭਰੇ ਗੀਤ ਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਕੰਜਸ ਆਪਣੀ ਗੁਆਚੀ ਪੂੰਜੀ ਬਾਰੇ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਗਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਖੌਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੈਨਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਾਈਲਾਕ। ਜਿਵੇਂ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :
 Art is one of the means of spiritual communion between people (Art and Social Life p.—197) ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਰਣਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਤਿਆਗਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਜੀਵਨ

ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਠੋਰ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਬੁਰਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹ ਵਾਹ ਉਘੇੜਿਆ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੇ ਦੀ ਉਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ—

ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹਿ ਆਏ ਕੰਮਿ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੋ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦੇਣ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ **Deductive method** ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਛਿਨ-ਭੰਗਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਔਖਿਆਈ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਕ ਤਿਆਗਵਾਦ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕਤਾ:—ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਉਸ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ,
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,
ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਮਿ
ਫ਼ਰੀਦ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ
ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ
ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ।
ਤਾਂ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਘੋਲ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਕਾਮਾ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਹਾਜਨੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ੇਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਸਵੈ-ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖਵਾਦ :- ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੇ ਸੀਮਤ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਣ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਿਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਧੱਕਾਲਕ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਹਿਰੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਚਰਚ ਦੀ ਘਗਲ ਭਗਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਲਾਈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਅਖਾਉਤੀ ਸਨਿਆਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ Petrarch ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਆਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੇ ਲਛਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਗਰਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਤਪ ਤੇ ਸਨਿਆਸ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ :

‘ਜੰਗਲ੍ਹ ਜੰਗਲ੍ਹ ਕਿਆ ਭਵਹਿ’

ਕੇਵਲ ਬਸਤਰ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸੂਫੀ ਅਥਵਾ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀਦਾ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਉਪਰਲੇ ਵੇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ।

ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੋੜਾ ਨਹੀਂ ਅਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਘਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕ ਮੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਮਹਾਜਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਟਪਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਵੀ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਹੜੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੀ ਚਾਸ਼ਣੀ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਆਦੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਲਿਜਾਣਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮ

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ 'ਗੰਜੇਸ਼ਕਰ' ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਏ ਹਨ ਕੋਈ ਸੂਫੀ ਤਜਕਰਾ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮੁਬੱਲਗ਼ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਰਅ ਮੁਹੰਮਦੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਪਾਲਣਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮਹਾਨ-ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੁਜੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਆਪ ਮਨਸੂਰ ਪੇਂਜੇ ਵਾਂਗੂੰ 'ਅਨਲਹਕ' ਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀ ਬਿਸਤਾਮੀ ਵਾਂਗੂੰ (ਲੈਸ਼ *ਫੀ ਜੁੱਬਾਤੀ ਸਿਵਾਹੂ) ਅਰਥਾਤ "ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ" ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਹ ਵਿਰੋਧੀ-ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਕਬੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਫ਼ਰ ਵਲ ਝੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ।

(1) ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ

ਦੀਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ "ਲਾ ਇਲਾਹ ਇਲੱਲਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲਿੱਲਾਹ" ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਬੰਨੇ ਰੱਬੀ ਪਰੇਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਰਸਲ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਸਨ।

(ੳ) ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰ

(i) (ਬਚਨ) :—ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਚਨਾਂ (ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ) ਦੇ ਦੋ ਮਜਮੂਏ ਹਨ : 'ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ' ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਿਜਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਮੁਰੱਤਬ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ 'ਸਿਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਦਾਮਾਦ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਹਜ਼ਰਤ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਮੁਰੱਤਬ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ 22 ਕਾਂਡ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇਰਸ਼ਾਦਾਤ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ

*ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਉਲਟੀ ਟਿਪੀ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਰੰਭ 'ਰਬ ਦੇ ਪਰੇਮ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਰੱਬੀ ਪਰੇਮ ਆਲਮਾਂ ਤੇ ਤਰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲਗ ਹੈ।
(ਸਿਅਰੁਲ ਅੌਲੀਆ ਪੰਨਾ, 4)

“ਆਂ ਇਸ਼ਕ ਕਿ ਬੁਵ ਕਮ ਨ
ਤਾ ਬਾਸ਼ਦ ਅਜਾਂ ਕਦਮ ਨਗਰਦਦ” (ਨਿਜ਼ਾਮੀ)
“ਇਸ਼ਕੇ ਕਿ ਨਾ ਇਸ਼ਕੇ ਜਾਵਿਦਾਂ ਅਸਤ
ਬਾਜ਼ੀਚਿਏ ਸ਼ਹਵਤੇ ਜਵਾਂ ਅਸਤ”

ਉਲਥਾ :—ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਅਜੇਹਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਦ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਜੇ ਇਸ਼ਕ ਸਦੀਵੀ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਉਹ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ :—

“ਸਿਰੇਸਤ ਮਰਾ ਦਰੂ ਦਰੂਨੇ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕਤ-
ਗਰ ਸਰ ਰਵਦ ਐ ਦੋਸਤ ਨਗੋਯਮ ਬਾਕਸ।”
“ਸਿਰੇਸਤ ਆਸ਼ਕਾਂ ਰਾ ਦਰ ਤਾਕਤੇ ਨਿਹਾਨੀ-
ਪੋਸ਼ੀਦਾ ਦਾਰ ਖੁਦ ਰਾ ਤਾ ਅਜਾਂ ਖਜਲ ਨਮਾਨੀ।”

ਉਲਥਾ : “ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਪਾਸ ਅਜੇਹਾ ਭੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਵੀ ਕਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਸਾਂਗਾ.... ਆਸ਼ਕਾਂ ਪਾਸ ਅਜੇਹੀ ਗੁੱਝੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਗਟ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਪਛਤਾਉਣਗੇ”

“ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਤਤ ਕੇਵਲ ਅੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਾਟ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਸਨਾ ਭੁਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।” (ਪੰਨਾ 4)

“ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਖੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਆਸ਼ਿਕ ਆਪਣੇ ਮਾਸੂਕ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਜੱਫਰ ਜਾਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾਸ਼ਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਸ਼ਫੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸ਼ਾਹਦਾ ਅਰਥਾਤ ਮਸ਼ਕ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਾਹਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੜਦੇ ਉਠਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਜਿਥੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਲਮੇ ਤਹੈਯੂਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।" (ਪੰਨਾ 49)

“ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਤ ਸੌ ਪੜਾ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸੂਕ ਵਲੋਂ ਜੋ ਬਲਾ ਵੀ ਨਾਜਲ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਬਰ-ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਆਸ਼ਿਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੇ” (ਪੰਨਾ 51) “ਇਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ (ਪੰਨਾ 52) “ਅਤੇ ਆਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰੇਮੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਲਈ ਹਰਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਸੂਕ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਓਹੀ ਸਚਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਪੱਖ ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਅਥਵਾ ਜ਼ਿਕਰੇ ਇਲਾਹੀ ਵਿਚ ਰੁਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ” (ਪੰਨਾ 51) ਜ਼ਿਕਰ ਅਥਵਾ ਇਬਾਦਤਿ ਇਲਾਹੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਬਾਦਤਿ ਇਲਾਹੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਬਾਦਤ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਭੇਤ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਸਣਾ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ।

(ii) (ਬਾਣੀ)

ਫਰੀਦਾ ਰੱਤੀ ਰੱਤੁ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਜੇ ਤਨ ਚੀਰੈ ਕੋਇ
ਜੋ ਤਨ ਰੱਤੇ ਰਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰੱਤੁ ਨਾ ਹੋਇ

ਰੱਬ ਪਿਆਰ ਦੇ ਇਹ ਸਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਨ :

ਕਾਗਾ ਸਭ ਤਨ ਖਾਈਉ ਚੁਨ ਚੁਨ ਖਾਈਉ ਮਾਸ
ਦੋ ਨੈਣ ਮਤ ਖਾਈਉ ਪਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ
ਕਾਗਾ ਨੈਨ ਨਿਕਾਸ ਦੂ ਔਰ ਪੀ ਕੇ ਢੁਲ ਲਿਜਾਇ
ਪਹਿਲੇ ਦਰਸ ਦਖਾਏ ਕੇ ਤੂ ਪਾਛੇ ਲੀਜੇ ਖਾਇ।
ਕਾਗਾ ਚੂੰਡਿ ਨਾ ਪਿੰਜਰਾ ਬਸੇ ਤ ਉਡਰਿ ਜਾਹਿ
ਜਿਤੁ ਪਿੰਜਰੇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ ਮਾਸ ਨ ਤਿਦੁ ਖਾਇ
ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢੰਢੋਲਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ
ਇਹ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ

(ਅ) ਰਸੂਲ ਦਾ ਪਿਆਰ

ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁਬਾਰਕ ਜਦ ਕਦੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਰ ਰੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਹਜ਼ੂਰ ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਤਾਂ ਧਾਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਹਾਊਕਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਰੋਂਦੇ ਰੋਂਦੇ

ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ-‘ਲੋ ਲਾਕੁ ਲਮਾ ਖਕਲਤੁਲ ਅਫਲਾਕੁ’ ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਦਾ-ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚੁਕ ਲਿਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਨਾਚੀਜ਼ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਰਨ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਾਫਲਤ ਦਾ ਪੜਦਾ ਵਿਚੋਂ ਚੁਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਤੌਜ਼ੇ ਦਾ ਪਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ 64

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰਸੂਲ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਰਬੀਆ ਸੂਫਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਰਬੀਆ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਸੂਫਣੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ ਨੇ ਰਬੀਆ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਐ ਰਬੀਆ ! ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ?”

ਰਬੀਆ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ “ਜੀ ਨਹੀਂ” ਰਸੂਲੇ ਕਰੀਮ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ “ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?” ਆਖਿਆ “ਹਜ਼ੂਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਰੇਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ ?”

2-ਸ਼ਰਹ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ

(ੳ) ਫਰਹਾਇਜ਼

‘ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ’ ਦੇ ਬਚਨ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਜ਼ਕਾਤ ਹੱਜ ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼ਰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ‘ਬਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀਆ’ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੰਨਾ 150 ਉੱਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਮਿਸਕੀਨ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਕਮ ਸਮਝੀ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।” ਖੁਦ ਸ਼ੈਖ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਗਾਡੀਹਾਰ ਤੋਂ ਇਧਰ ਓਧਰ ਹੋਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਦੇ ਪੰਜ ਹੁਕਮ ਹਨ : (1) ਨਮਾਜ਼ (2) ਰੋਜ਼ਾ (3) ਜ਼ਕਾਤ (4) ਹੱਜ (5) ਕੁਰਬਾਨੀ। ਇਹੀ ਪੰਜੇ ਗੱਲਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹਨ :—

ਨਮਾਜ਼

ਜਦੋਂ ਆਪ ਨਾਮ ਖੁਮਾਰੀ (ਸੁਕਰ) ਵਿਚ ਲੀਣ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਨਾ ਹੁੰਦੀ

ਤਾਂ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਹੋਸ਼ (ਸਹਵ) ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਨਮਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾ ਨੇ ਦੀਨੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਿਆਮਤ ਜੋ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਆਲਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਹੀ ਹੈ।

ਆਪ ਮਿਲ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ (ਜਮਾਤ) ਦੀ ਬੜੀ ਪਾਬੰਧੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਮਾਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਰਾਹਤੁਲਕੁਲੂਬ ਪੰਨਾ 81)

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਮਾਜ਼ ਸਬੰਧੀ ਸਲੋਕ ਹਨ :

(੧) ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ

ਏਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤਿ

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ

ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤਿ

(੨) ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ

ਸੁਬਹ ਨਿਮਾਜ ਗੁਜ਼ਾਰਿ

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ

ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ

(੩) ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ

ਸੋ ਸਿਰੁ ਕੀਜੈ ਕਾਇ

ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ

ਬਾਲਣ ਸੰਦੇ ਥਾਇ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਪਨੇ ਤੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਨੇਕ ਆਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। “ਗੁਲਸ਼ਨੇ ਔਲੀਆ” ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 223 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਗ਼ੈਜ਼ ਸ਼ਕਰ’ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਜਦੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁੱਸਲੇ ਦੇ ਲੜ ਸ਼ਕਰ ਬੰਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਰੋਜ਼ੇ :

‘ਰੋਜ਼ੇ’ ਦੀ ਬਰਕਤ ਲਈ ਆਪਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖੇ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ

ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮੁਬਾਰਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਸਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਦਾਰ ਦੇ ਅਮਾਲ-ਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਕਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰਾਹਤੁਲਕਲੂਬ ਪੰਨਾ 46)

ਜਵਾਹਿਰ ਫਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 225 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੰਜੇ-ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਰੋਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੇ ਬੀਮਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਰੋਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਠਾਈ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਨੱਕੇ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਵਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਇਉਂ ਤਾਂ ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਰਮਜ਼ਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪਰਸੰਗ ਹੈ।

ਜੁਕਾਤ

ਜੁਕਾਤ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ (ਦੀਨਦਾਰੀ) ਦੀ ਜੁਕਾਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋ ਸੌ ਦਿਰਮ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪੰਜ ਦਿਰਮ ਅਰਥਾਤ 1/40 ਹਿੱਸਾ ਜੁਕਾਤ ਕਢੇ, ਪਰ ਤਰੀਤਕ(ਅਧਿਆਤਮਕ)ਦੀ ਜੁਕਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਦਿਰਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰੱਖੋ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਪਚਾਨਵੇਂ ਰੱਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਜੁਕਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਦਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕੌਡੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਰਖੋ

(ਰਾਹਤੁਲਕਲੂਬ ਪੰਨਾ 3)

ਇਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਕੋਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਤਿੰਨ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—ਪਹਿਲੀ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਜੁਕਾਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਬਰਕਤ ਉਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਜੋ ਬੰਦਾ

ਕੁਰਬਾਨੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਇਸ ਦਾ ਆਰਾਮ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਜੇ ਜੋ ਬੰਦਾ ਨਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਅਲਾ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਈਮਾਨ ਅਲਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਰਾਹਤੁਲਕਲੂਬ ਪੰਨਾ, 60)

(ਬਹਵਾਲਾ ਬਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀਆਂ ਪੰਨਾ 150-5)

ਹੱਜ

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਿਰੇ ਫ਼ਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 251 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੁਖਦੁਮੇ ਜਹਾਨੀਆਂ' ਨੇ 'ਸਿਰਾਜੁਲ ਹਿਦਾਇਤ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਮਕਿਉਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਕਿ ਐ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?" ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਕਿ "ਮੱਕਿਉਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹ। ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਤੁਲ-ਮੁਕੱਦਸ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ"। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਖੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਦੇ ਮੁਅੱਕਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਉਸ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗਲ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਖਾਨਾਇ-ਕਾਅਬਾ ਦੀ ਜਾਰੂਬ-ਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਫਖਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

(ਅ) ਸੁੰਨਤ

ਸ਼ਾਦੀਆਂ

ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਚਾਰ 'ਹਰਮ' ਸਨ (ਬਾਜ਼ੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਨ) (1) ਬੀਬੀ ਹਜ਼ਬਰਾ (2) ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਰਦਾ (3) ਬੀਬੀ ਸਕਰ ਤੇ ਚੌਥੀ ਬੀਬੀ ਉਮ ਕਲਸੂਮ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3—ਤਿਲਾਵਤਿ ਕੁਰਾਨ

ਅਰਥਾਤ

(ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ)

'ਸਿਅਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਦੀਆਂ ਬਾਈ 'ਫਸਲਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਫਸਲ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਕੋਈ ਇਬਾਦਤ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੇਕਬਖਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

'ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ' ਰਾਤ ਨੂੰ 'ਤਰਾਵੀਆਂ' ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਕੁਰਾਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਦਸ਼

ਸਪਾਰੇ ਵਾਧੂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ।

(ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ, ਪੰਨਾ 243)

ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਾਫਜ਼ੇ ਕੁਰਾਨ ਵੀ ਸਨ ।

4—ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਦਾਇਤ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਸਗੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ । ਪਾਕਪਟਨ (ਅਜੋਧਨ) ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਜੋਗੀ 'ਸ਼ੰਭੂ ਨਾਥ' ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਜਾਦੂ, ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਸਿਧ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਹੈਬਤ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਤੇ ਗ਼ਾਲਬ ਆਈ ਕਿ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਦੇ ਕਸ਼ਫ਼-ਕਰਾਮਾਤ ਤੋਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ । (ਰਾਹਤੁਕੁਲਬ ਪੰਨਾ 28 ਅਤੇ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ, ਪੰਨਾ 245) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਨਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮਾਂ ਆਬਾਦ ਹਨ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੀਆਂ ਹਨ । (ਬਜ਼ਮੇ ਸੂਫੀ, ਪੰਨਾ 143)

5—ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਅਤੇ

ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ : ਅਖਵਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੇ ਹਦੀਸੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੈ 'ਅਸਲੋਕ ਫਰੀਦੀ' ਜੋ ਅੱਲਾ ਵਾਲੇ ਕੀ ਕੌਮੀ ਦੁਕਾਨਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਛੱਪੀ ਹੈ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਆਨਰਜ਼-ਪਿਨ-ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਇਤ ਨਾਲ ਮੇਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਅਰਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅੰਤਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਤੇ ਖਿਚ ਕੇ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਕਈ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

(ੳ) ਕੁਰਾਨ

ਸਲੋਕ

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ
 ਹੱਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ,
 ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ
 ਜਿੰਦੂ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ

(ਨੰ. 2)

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ
 ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ
 ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ
 ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁਮਿ

ਆਇਤ

“ਵੱਨਾਜ਼ਿਆਤਿ ਗ਼ਰਕਨ ਵੱਨਾਸ਼ਤਾਤਿ ਨਸ਼ਤਨ ।”

“ਕਸਮ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਜਿਸਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦਾਂ
 ਤੇ ਹੱਡਾਂ ਤੋਂ ਕੜਕਾ ਕੇ ਢਿੱਲੀ ਤੇ ਤੰਗ ਕਰਕੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।”

“ਫੁਮਨ ਅਫਾ ਵ-ਅਸਲੁਹੁ ਫਾਜ਼ਰੁਹੁ ਅਲਲੱਲਾਰਿ”

ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਅਫ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਕੀਤੀ ਬਦਲਾ ਉਸ ਦਾ ਰੱਬ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ
 ਮਾਖਿਉਂ ਮਾਂਤਾ ਦੁਧ,
 ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ
 ਰਬ ਨਾ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ
 ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ
 ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ
 ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।
 ਸਾਹੁਰੈ ਦੋਈ ਨ ਲਹੈ
 ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ
 ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁੱਛਈ
 ਧੰਨ ਸੁਹਗਣਿ ਨਾਉ
 ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ
 ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹਿ
 ਜੇ ਸਉ ਵਰਿਆ ਜੀਵਣਾਂ
 ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ।
 ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ
 ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ
 ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ ਮਹਿ
 ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡ ।

ਆਇਤ

“ਵ-ਲਜਿਕਰੁੱਲਾਹਿ ਅਕਬਰੁ”
 ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ।

“ਯਾ ਐਯਹਲੱਜੀਨ੍ ਆਮ੍ਨੁ ਕੁਲੁ ਮਿੰਤੋਂਯਿਬਾਤਿ—ਵ—ਅਮਲੁ ਸਾਲਿਨ”

ਐ ਮੌਮਨੋ ਹਾਲਤ ਖਾਉ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ ।

“ਵ-ਲਾ-ਯੁਕੱਲਿਮੁਹੁੱਲਾਹੁ—

ਵ-ਲਾਯਨਜ਼ੁਰੁ ਇਲੈਹਿਮ ਯੌਮੁਲ-ਕਯਾਮਤਿ-ਵ-ਲਾ ਯੁਜ਼ੱਕੀ-ਹਿਮ । ਕਾਲੁਖ-
 ਸਉ-ਫੀਹਾ-ਵ-ਲਾ ਤੁੱਕਲਿਮੁਨ ।”

ਅਤੇ ਨਾ ਅੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਕਿਆਮਤ ਨੂੰ ਵੇਖੇਗਾ
 ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰੇਗਾ । ਕਹੇਗਾ ਪਿਛੇ ਹਟੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਲ ਮਤ ਕਰੋ ।

“ਕੁੱਲੁ ਨਫਸਿਨ ਜਾਇਕਾਤੁਲ ਮੌਤ-ਵ-ਇਲੈਨਾ ਤੁਰਾਜੁਨ”

ਹਰ ਜਾਨ ਮੌਤ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਚੁੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਲ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਰੋਕੇ
 ਜਾਵੇਗੇ ।

ਫਕ੍ਰ-ਐਯੋਮਿਨ ਕਰਯੂਤਿਨ ਅਹਲਕਨਾਹਾ-ਵ-ਹਿਯਾ ਜ਼ਾ-ਲਿਮਾਤੁਨ, ਫਹਿਯਾ ਖਾਵਿਯਾ
-ਤੁਨ ਅਲਾ ਉਰੂ-ਸਿਹਾ ਵ- ਬਿਅਰਿਨ ਮੁਅਤਲਾਤਿ-ਵੰ-ਕਮਰਿ-ਵ-ਮਸ਼ੀਦਿਨ ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੇਹੇ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਤਖਤਾਂ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਖੂਹ ਬੇਕਾਰ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਮਹਿਲ
ਮੁਨਾਰੇ ਉਜਾੜ ਪੁਜਾੜ ਹੋ ਗਏ ।

ਸ਼ਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ

ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ

ਕੋਇ ਨਾ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ।

ਆਇਤ

ਕੁੱਲ੍ ਸ਼ੈਇਨ ਹਾਲਿਕੁਨ ਇੱਲਾ

ਵਜਹੁ-ਵ-ਲੁਹੁਲ-ਹੁਕਮ

ਵ-ਇਲੈ-ਹਿ ਤੁਰਜਉਨ੍ ।

ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਫ਼ਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ
ਵਲ ਸਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਰਜੂਅ ਕਰੋਗੇ ।

(ਅ) ਹਦੀਸ

ਨੋਟ :—ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਦੀਸ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੰਜ ਕਰ

ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕੁਟ

ਭਰੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਰੱਬ ਦੇ

ਜੋ ਭਾਵੇ ਸੋ ਲੁਟ

ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ

ਜਿ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ

ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ
 ਸਹਾਂ ਨਾ ਇਤੀ ਦੁਖ ।
 ਫਰੀਦਾ ਪੰਥ ਪਰਾਹੁਨੀ
 ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ਼
 ਨੌਬਤ ਵੱਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ
 ਚਲਣ ਕਾ ਕਰ ਸਾਜ ।

ਹਦੀਸ

“ਉਕਤਲੁ ਅਨਫੁਸ਼ਕੁਮ ਬਿਸੈਫਿਲ
 ਮੁਜਾਹਦਾਤਿ ਵ-ਲ-ਮੁਖਾਲਿਫ਼ਾਤਿ”

ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜਾਹਿਦਿਆਂ ਤੇ ਵਰੋਧਤਾ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰੋ ।

“ਵ- ਮੰਯੁਖਰੁ ਜਮਿਬੈਤਿਹੀ ਮੁਹਾ-ਜਿਰਨ ਇਲੱਲਾਹਿ ।

ਵ-ਰਸੂਲਿਹੀ ਸੁੱਮੁ ਯੁਦਰਿਕਹੁਲ ਮੌਤੁ ਫਕਦ ਵਕ਼ਅ

ਅਜਰ੍ਹਾ ਅਲੱਲਾਹਿ” ਜੋ ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ
 ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

“ਯਾ ਲੈਤ੍ਰ ਰਬਿ ਮੁਹੰਮਦਿਨ ਲਮ ਯਖਲੁਕ ਮੁਹੰਮਦਨ”

ਐ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਰਬ ਤੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਦਾ “ਯਾ ਲੈਤ੍ਰ ਉੱਮੀ ਲਮ
 ਯਲਿਦੁਨੀ”

ਐ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਜਣਦੀ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ !

“ਕੁਨ ਫਿੱਦੁਨਿਯਾ ਕਅ ਨਕ਼ ਗ਼ਰੀਬੁਨ

ਐ ਕਆਬਿਰੀ ਸਬੀਲਿਨ”

ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਉਂ ਰਹਿ ਕਿ ਗੋਇਆ ਤੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਹੈ ਜਾ ਪਾਂਧੀ (ਰਾਹੀ) ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਇਹ ਤਨ ਭੌਂਕਣਾ

ਨਿਤ ਨਿਤ ਦੁਖੀਏ ਕਉਣ

ਕੰਨੀ ਬੁੱਜੇ ਦੇ ਰਾਹਾਂ
 ਕਿੱਤੀ ਵੱਗੇ ਪਉਣ
 ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਜਾ ਆਵਸੀ
 ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ
 ਤਿਨਾਂ ਪਿਆਰਿਆ ਭਾਈਆਂ
 ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਬੰਨ
 ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ
 ਠਾਹਣੁ ਮੂਲ ਮਚਾਂਗਵਾ
 ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ
 ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਹਿ ਕਹੀਦਾ
 ਕਹੇ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਓ
 ਸਹੁ ਅਲਾਏਸੀ
 ਹੰਸ ਚਲਸੀ ਡੁਮਣਾ
 ਅਹ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ
 (ਸੂਹੀ ਲਲਤ ੧੭੩)

ਹਦੀਸ

“ਇਨ੍ਹੱਨਫਸੁ ਕਲਬਨ ਨਯਾਹੁਨ”
 ਨਫਸ ਭੌਂਕਣ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਹੈ
 “ਅਨੁਲ ਮੌਤੁ ਯਤਲੁਬੁਲ ਅਬਦਨ
 ਕਮਾ ਯਤਲੁਬਹੁਰਿਜ਼ਕੁ”
 ਮੌਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਟੋਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਿਜ਼ਕ
 “ਕਲਬੁਲ-ਮੋਮਿਨਿ ਮਿਰਾਤੁਰੱਬਿ”
 ਮੋਮਨ ਦਾ ਮਨ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ
 “ਕੁਲੁ ਸ਼ੈਯਨ ਯਰ-ਜਿਉ ਇਲਾ ਅਸਲਿਹੀ
 ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਾਫਜ਼ੇ ਕੁਰਾਨ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਨਾਫਿਆ ਦਾ ਮਤਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । (ਉਰਦੂ ਜਵਾਹਿਰੇ ਫਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 203 ਬਹਵਾਲਾ ਖੇਰਲ ਮਜਾਲਿਸ)

6-ਸਮਾਅ

ਸੰਗੀਤਪੇਸ਼

ਇਸਲਾਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ 'ਚਿਸ਼ਤੀ' ਸੰਪਰਦਾਇ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਸੁਹਰ ਵਰਦੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ ।

ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਰੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਰਕਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਹਰਕਤ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ੋਕ (ਲੱਜ਼ਤ) ਜ਼ੋਕ ਪਿਛੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਲੀਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵੀ ਚਲਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਹੀ ਚਾਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਾਰਫਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਵਾਹਿਰ ਫਰੀਦੀ ਪੰਨਾ 249 ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਆਲਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਅ ਤੇ ਮੁਬਾਹ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਖਤਲਾਫ ਸੀ । ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਫਰਮਾਇਆ ਸੁਬਹਾਨ ਅੱਲਾ ਇਕ ਜਲ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵੀ ਇਖਤਲਾਫ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਅਲ-ਆਫਤ ਫਿੱਤਦਬੀਰ ਵੱਸਲਾਮਤ ਫਿੱਤਸਲੀਮ (ਤਦਬੀਰ ਵਿਚ ਆਪਤੀ ਤੇ ਤਸਲੀਮ ਵਿਚ ਸਲਾਮਤੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਅਸ਼ਰਾਫ ਆਦਮੀ ਹਨ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਸ਼ਰਾਫਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸ਼ਰਾਫ ਹਨ । ਫੇਰ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਫਕੀਰ ਉਲਮਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਲੀਲ ਉਹ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿਚ ਲਗਾ ਰਹੇ ।

ਇਸ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ' ਨੇ ਸਮਾਅ ਨੂੰ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਲਾਲ ਹਰਾਮ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗ

ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਛੋਕੜ :—ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਕੇ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ 14ਵੀਂ ਬ੍ਰਿਕਮੀ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ 15ਵੀਂ ਬਿ. ਸਦੀ ਦਾ ਆਦਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਖੋਜੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਮਤੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੈਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਂ ਦਖਣ ਵਿੱਚ 10ਵੀਂ ਬ੍ਰਿਕਮੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲੀਲ ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਬੜੀ ਕਾਟਵੀਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਕਲ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੇਸ਼ਕ 11ਵੀਂ ਬਿ. ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਸਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਚਾਰੀਆ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਉਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਜ਼ਿਕਰ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਅਰੰਭ 14ਵੀਂ ਬਿ. ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਲਈ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧੀਨਗੀ ਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਸਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਰਿਆ-ਇਤਾਂ ਤੇ ਡਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਝੁਕਾਓ ਵੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਇਕ ਖਿਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਜਣਾ-ਖਣਾ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਰੱਬ, ਆਤਮਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਹ ਮਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰਲਾ ਪਖੰਡ, ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਰਾਮ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਹੱਠ ਯੋਗ ਆਦਿ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟੱਕਰ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਅਸਾਂਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਹਾਰਾ ਬਣ ਸਕੇ, ਇਸ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਵਖਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਦਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਂਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰੋਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਤੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਦੋ ਧਾਰਾ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 14ਵੀਂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਭ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਹ ਤੱਤ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਕਠੇ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿਧੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਗਿਆਨਵਾਦ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਮਾਇਆਵਾਦ, ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਾਦ, ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾ ਵਾਦ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਏ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਲਛਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਵਾਂ ਮਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਚੁਭਵਾਂ ਜਾਂ ਦੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ

ਲੱਗਾ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤ ਤੇ ਸੂਫੀ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਏ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਮਤ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫਲ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੇ ਜਿਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸੇ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਫਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਪਛੋਕੜ—ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਫਰੀਦ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਬਲ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਗਏ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤੱਬਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਅਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਅਤੇ ਲਾਗਲੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਜਨਮ ਮਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸਨ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ : “ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹਨ। ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਤਕ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੇਂਦਰ, ਕੋਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਅਤੇ ਬਲਖ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਪਰਤਿਸ਼ਟਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਪੁਸ਼ਤਕਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਮਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇਜ ਅਤੇ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਰਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕੱਜ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ।” ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੂਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੌਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੇ ਬੁਧਮਤ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਅਸਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸਬੰਧ ਬੁਧਮਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਰਾਹੁਲਸੰਕਰਾਤ ਇਨ 10ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ 12 ਸਾਲ ਪੁਰੇ ਲਟਕ ਕੇ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਅਸਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪਖਾਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਖਾਂ ਅਗੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਵਰਸ਼ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹਾਬਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਸ-ਦੀਨ-ਬਲਬਲ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਬਲਬਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਿਰ ਚੁਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਸਨ।

ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਲ ਲਾ ਕੇ ਅਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਤਲਾਜਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚਕੀ ਸੀ। ਉਚਨੀਚ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਬੁਧ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਿਆਂ ਚੇਲਿਆਂ ਚਾਟੜਿਆ ਨੇ ਮੁੜ ਉਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਖੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਦੌੜ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਮੁੰਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਸਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਸਨ।

ਮਤਵ ਦੀ ਏਕਤਾ : ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਅਨੁਸਾਰ 1318 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਗਪਗ 150 ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਚਾਲ ਬੜੀ ਢਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੇੜਤਾ ਸੰਭਵ ਸੀ।

ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਜਾਂ ਸਮਤਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਖੋਂ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਬੜਾ ਕੋਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ, ਅਨਿਆਂ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆਂ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢੰਡੋਲਿਆ, ਸਗਲ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ, ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ। (ਫਰੀਦ)

ਕਾਗਾ ਸਭ ਤਨ ਖਾਈਓ, ਚੁੰਨ ਚੁੰਨ ਖਾਈਓ ਮਾਸ।

ਇਨ ਨੈਣਨ ਮਤ ਖਾਈਓ, ਪਿਰ ਦੇਖਣ ਕੀ ਆਸ।

(ਮੀਰਾਂ)

ਅਤੇ

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮੈਂ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰੱਬ ਮਾਹਿ।

ਖਾਲਕ ਖਲਕ, ਖਲਕ ਮੈਂ ਖਾਲਕ।

ਸਭ ਘਰ ਰਹਿਓ ਸਮਈ

(ਕਬੀਰ)

ਫ਼ਰੀਦ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਖੜਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਨਿਝੱਕ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਿ ਦਾ ਫਲ ਸੀ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਘਟ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ :

- (1) ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ, ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ, ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।
- (2) ਉਰੁ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ, ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਜੋ ਸਿਰ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।
- (3) ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੋ ਸਿਰੁ ਕੀਜੈ ਕਾਇ ।
ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ, ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ ।

ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਗੱਲ ਨਮਾਜ਼ਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਈਂ ਅਗੇ ਨਿਵਣ ਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਭਾਗੀ ਉਹ ਹੈ 'ਜੋ ਸਿਰ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ'। ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੌ ਫੀ ਸਦੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਲਈ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਉਹ ਸੁਨੇਹ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲ-ਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ ਹੋਣ ਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ, ਸਾਝ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸੁਚੱਤਾ ਲਈ ਟੁੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪਾਖੰਡ ਜ਼ਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਾਰਫ਼ ਦਾ ਸੰਗੀ ਆਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ "ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਫੁਟ ਪਿਆ ਸੀ।" ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁਢ ਬਨ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਜੋ ਕਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ

ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਅੱਜ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮਤਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਇਕ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਵਾਹਿਤਕ ਤੁਲਨਾ: ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਸ਼ਟੀ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ, ਵਸਤੂ, ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿਧੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀਆਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਗਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੱਧਮ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਵਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਾਗ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮਸ਼ੱਤ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ, ਅੱਲਾ, ਰੱਬ, ਕੰਤ, ਸ਼ਹੁ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ, ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਖੁਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਨੀਂਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ :

ਅਲਾ ਏਕੇ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ, ਤਾਕੀ ਕੈਸੀ ਨਿੰਦਾ।

ਤਾ ਨੂਰ ਥੈ ਸਭ ਜਗ ਕੀਆ, ਕੌਨ ਭਲਾ ਕੌਨ ਮੰਦਾ।

(ਕਬੀਰ)

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮੂਲ ਹੀ 'ੴ' ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਨੇਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ : ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਖ਼ਾਲਕ ਖ਼ਲਕ ਮੈਂ, ਖ਼ਲਕ ਵਸੈ ਰੱਬ ਮਾਹਿ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖੀਐ, ਜਾ ਤਿਸ ਬਿਨ ਕੋਇ ਨਾਹਿ।

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮੈਂ ਖਾਲਕ
ਸਭ ਘਰ ਰਹਿਓ ਸਮਾਈ । (ਕਬੀਰ)

ਪਾਥਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ
ਪੂਰ ਰਹਿਓ ਹਰਿ ਰਾਈ । (ਰਵੀਦਾਸ)

ਦਾਦੂ ਦੇਖ ਦਇਆਲ ਕੋ ਸਕਲ ਰਹਾ ਭਰਪੂਰ । (ਦਾਦੂ)

‘ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਸਿਆ’ ਦਾ ਗੁਰਵਾਕ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ । ਖਲਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ । ‘ਅਨਲਹੱਕ’ ਦੇ ਏਹੇ ਹੀ ਅਰਥ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ‘ਅੰਹਬ੍ਰਹਮ’ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੋਟਾ ਅੰਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੀ ਹੈ । ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਮੋਟਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਆਤਮਾਂ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਠ ਕੇ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸੇਧ (ਸਿਮਰਨ) ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੱਬ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਵਸੀ ਰੱਬੁ ਹਿਆਲੀਏ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂੰਢਹਿ । (ਫਰੀਦ)

ਅਤੇ

ਹਉ ਢੂੰਢੇਦੀ ਸਜਨਾ ਸਜਣ ਮੈਂਢੇ ਨਾਲ ।

(ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ)

ਪਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚੱਤਾ, ਯਾਦ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ—

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ (ਕਬੀਰ)

—ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਟਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ।। ਬੁਧ ਦੀ

ਫਲਾਸਫੀ ਆਚਰਣਵਾਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਲ ਕਲਰੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਹਵਾਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਦੂਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਨ ਲਈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

1. ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ,
ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਵਾਇ।
2. ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ,
ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ।
3. ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ,
ਲਬੁ ਤਾ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ।
4. ਅਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ,
ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ।

ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ: ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕਮੜੇ ਵਿਸਾਰ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਰ ਉਹ ਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਬਰ, ਸਿਦਕ, ਸੇਵਾ, ਪਰੇਮ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਦਇਆ, ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿੜ ਕਰਹਿ।
ਵਧਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ, ਟੁਟ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ।
2. ਇਕ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ।
3. ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੇ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ,
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।
4. ਤਾਣ ਹੋਏ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ।
5. ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ,
ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ।

ਕਿਉਂਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ :

“ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤਿਆ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਸੇ ਦਰਗਾਹ ਉਗਾਹ
ਇਹ ਸਦਾਚਾਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ
ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ
ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਹੈ, ਉੱਚਤਾ ਹੈ।
ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਵੱਛ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ
ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ
ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਭ
ਤੋਂ ਉਤਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ :

ਸਚੇਂ ਉਰੇ ਸਭ ਕੋ, ਉਪਰ ਸਚ ਆਚਾਰ। (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ
ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਪਰਛਾਵਾਂ
ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਇਹ
ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰੰ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਾਗ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹੀ ਹੈ।
ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨਾਂ ਤੇ ਮਾਇਆ-ਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ
ਹੋ ਸਕਦਾ। ‘ਦੁਨੀਆਂ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ, (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਦੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਭਾਵ
ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ।
ਮੌਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ।

1. ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕੁ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ।

2. ਗਹਿਲਾ ਰੂਹੁ ਨ ਜਾਣਈ ਸਿਰ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ।

ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਮੀਰਾਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਜ ਮਨ ਚਰਣ ਕੰਵਲ ਅਵਿਨਾਸੀ।

ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਾ ਗਰਭ ਨ ਕਰਨਾ, ਮਾਟੀ ਮੇਂ ਮਿਲ ਜਾਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਹੈ, ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਖਾਂ
ਦਾ ਘਰ ਹੈ :

ਮੈਂ ਜਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝਕੋ,

ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜੱਗ। (ਫਰੀਦ)

ਦੁਨੀਆ ਭਾਂਡਾ ਦੁਖ ਦਾ,
ਭਰੀ ਮੂੰਹਾਂ ਮੂੰਹ ਮੂਸ਼। (ਕਬੀਰ)
ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭ ਸੰਸਾਰ।

ਪਰ ਦੁਖ ਦਾਰੂ ਹੈ। ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੋਨਾ ਵਧੇਰੇ, ਚਮਕਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਨਿਆਰ ਦੀ ਹਥੌੜੀ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰੂਪਵਤੀ ਦੀ ਅੰਗ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦੁਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰ ਜਾਨੇ।

ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦਾ ਭਰਮ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਰਮ ਮਿਟਿਆਂ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ; ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਰੂਹ ਮੌਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ।

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ।

ਅਗੇ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ।

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਿਆਨਵਾਦ, ਮਾਇਆਵਾਦ, ਵੈਸ਼ਨਵੀ, ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪਰੇਮ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਗਨ ਤੇ ਪਰੇਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾ ਪਰੇਮ ਵੀ ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਪਰੇਮ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਬੁਧੀ ਬਿਨਾਂ ਬੁਧੀ ਲੰਗੜੀ ਹੈ ਤੇ ਬੁਧੀ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵ ਅਨੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਅਮਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ ਗਿਆਨ ਪਰੇਮ, ਤੇ ਕਰਮ, ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਵਾਹਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਉਤੇ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਪਰੇਮ, ਨਾਲੋਂ ਕਝ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਹਿਤ ਪਰੇਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੋ ਮੈਂ ਐਸਾ ਜਾਨਤੀ ਰੇ, ਪ੍ਰੀਤ ਕੀਆ ਦੁਖ ਹੋਈ :

ਨਗਰ ਢੰਡੋਰਾ ਫੇਰਤੀ ਰੇ, ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੋ ਮਤ ਕੋਈ। (ਮੀਰਾਂ)

ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਦੁਖ ਤਸੀਹਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਫਰੀਦ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਦੁਖ ਇਥੇ ਕੋਈ ਘਟ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ
ਏਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ:

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ।
ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ, ਸੁਕਿ ਗਏ ਕਮਲਾਇ।

ਅਤੇ ਇਹ ਪਰੇਮ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਬਖਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਭ ਧਰਮ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਪਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ, ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ :

ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ ਕਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ।
ਇਕਿ ਜਾਗੰਦੇ ਨ ਲਹਿਨ, ਇਕਨਾ ਸੁਤਿਆ ਦੇਇ ਉਠਾਲਿ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਕੁਰੀ-ਤੀਆਂ, ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਉਠੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸਭ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੜੇ ਚੌਢਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਫੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜੇ ਤਉ ਬਾਹਮਣ ਬਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ।
ਤੋ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਵਖਾਵੇ ਬਾਰੇ :

ਕਾਜੀ ਕੌਨ ਕਤੇਬ ਬਖਾਨੈ
ਪੜ੍ਹਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੇਤੇ ਇਨ ਬੀਤੇ,
ਗਤਿ ਏਕੈ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ।

ਅਤੇ ਮਾਥੇ ਤਿਲਕ ਹਥਿ ਮਾਲਾ ਬਾਨਾ
ਲੋਗਨ ਰਾਮ ਖਿਲਉਨਾ ਜਾਨਾ।

(ਕਬੀਰ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :
 ਮਥੇ ਟਿੱਕਾ ਤੇੜ ਧੋਤੀ ਕਾਖਾਈ
 ਹਥ ਫੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ
 ਭੇਖੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ,
 ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸ਼ੁ ।
 ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ
 ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸ਼ੁ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ :

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ । (ਫਰੀਦ)

ਬਾਹਰ ਕੰਚਨ ਬਾਹਰਾ, ਭੀਤਰ ਭਰੀ ਭੰਗਾਰ ।

ਬਾਹਰੋਂ ਧੋਤੀ ਤੂੰਬੜੀ ਅੰਦਰ ਪਿਸਨ ਘੋਰ । (ਕਬੀਰ)

ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ
 ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਤੇ ਵੀ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨੇੜਤਾ ਹੈ ।
 ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਇਹ ਰੂਪ ਅਪਭ੍ਰੰਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ
 ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤ ਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।
 ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ
 ਦਰਜ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ
 ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਜਿਥੋਂ ਤਾਈ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ
 ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਣ ਵੀ
 ਹੈ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕ
 ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ।
 ਆਖੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।
 ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਮਕੈਲਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ

ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ,

ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ।

ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ,

ਕੁਨੈ ਕੋਇਲਿਆਹ।

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆਂ,

ਇਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ।

ਹੋਰ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਘਟ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਹੀ ਰਖੀ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਦੋਕੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਕਵੀਆਂ (ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜਾਹਿਬਾਨ ਦੇ) ਨੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਧੂਕੜੀ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਲੋਂ ਫਰੀਦ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖੇਪ ਸਾਹਿਤਕ ਤੁਲਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ, ਬਿੰਬ ਅਲੰਕਾਰ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਆਦਰ-ਭਰੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੀਯਤ, ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਵ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸਲਾਮ, ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ

ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਰਮ ਸਦਾ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਅੰਤਰ ਮਨ ਦੀ । ਚੇਤਨ ਮਨ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰੀ ਦੀ ਬਨਾਵਟੀ ਪਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਾਲ ਬੇਹੱਦ ਮੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੇਤਨ ਮਨ ਜੜ ਗਤੀਹੀਨ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਿੰਤੂ ਉਪ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਅਜ਼ਾਦ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਵਿਸ ਫੋਕਟ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਹੈ ।

ਕਰਮ-ਸ਼ੀਲ, ਸੰਸਕਾਰੀ ਮਨ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਉਪ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪ ਚੇਤਨ ਮਨ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਮਨ ਵਿਸ ਫੋਟਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਉਪ ਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਵਿਸਫੋਟਕ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਤਸੱਵਫ਼ ਵੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸਲਾਮੀ ਹੈ ਚੇਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਉਪ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ । ਕਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਬੀਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਬੀਜ ਇਸਲਾਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ।

ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਨਾ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਚਲਣਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

- (1) ਪੂਰਣ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ;
- (2) ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਕੇ;
- (3) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮਾਂਜਨਾ ਜਾਂ ਸੁਧ ਕਰਨਾਂ ਸੁਧਾਰ ਹੈ, ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ:—

ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੀਸਰੇ ਸੁਧਾਰ-ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਧੜਕ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੁਧ ਇਨਕਲਾਬ ਤਾਂ ਮਚਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਇਕ ਉਪਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਾਹਰਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੱਟੜਪੁਣਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸਵਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖੁਦ ਇਕ ਚਿੰਤਨਹੀਨ ਅਲਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਰਸੂਲ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਡੋਰ ਅਰਬ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਸਵਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਘੁਪ ਹਨੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹੀ। ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਰਾਜਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਚ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਆਤਮ ਜਾਂ ਸਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਗਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਹੀ ਅਰਬੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਫੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮਸਬੂਰ ਰਹੇ।

ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਈਰਾਨੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ 'ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਉਪਰਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਕਟੜਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਲਗ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ

ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਕ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੁੱਲੇ-ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ 'ਫਰੀਦ' ਨੂੰ ਅਰਬ ਦੇ ਮੁਦਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ 'ਜਾਇਸੀ' ਆਦਿ ਵਾਂਗ 'ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ' ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਜਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ, ਜਾਂ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਕ ਓ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੱਟੜ-ਪਣਾ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਰੰਭਕ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸਾਧਨਾਂ, ਰੋਜ਼ਾ ਹੱਜ, ਨਮਾਜ਼ ਮਸੀਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਣਾ ਪਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋਣਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਖਣੇ ਦਾ ਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸ਼ਰਾਅ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਸਕਾਰ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਨੇਕ ਇਰਾਨੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਛਡਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਕੁਫਰ ਸਨ, ਗੁਨਾਹ ਸਨ ਜਿਵੇਂ 'ਸ਼ਰਾਬ'।

ਪਰ ਫਰੀਦ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੀ।

ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਸੀ ਕਿਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਧਾਰ, 'ਅਲਹ' ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:—

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ 'ਅਵਸਥਾ' ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ

ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ 'ਅੱਲਾਹ' ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਭਾਵ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ 'ਦੇਵਤਾ' ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੁਰਾਨ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ 'ਸੱਤਾ' ਨਹੀਂ। ਚਿੰਤਨ ਵਲ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਇਸ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਜਾਂ ਤਿਲਾਕ ਦੇ ਹੱਕ (ਅਹਮ-ਬਹਮ) ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਦੀ ਰਹੀ।

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ 'ਅਨਲ-ਹਕ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸੇ 'ਅਨਲ-ਹਕ' ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰੇ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਉਲਟ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਸੂਫੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਪਦ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਹੱਕ' ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। 'ਹੱਕ' (ਅਹਮ-ਸਹਮ) ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ 'ਅਹਮ ਬਹਮਾਸਮੀ' ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਬੇ-ਸ਼ਰਾਅ' ਬੁਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ—

‘ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੈ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ
ਸੱਦੇ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੇ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨ ਆਖੇ ਕੋਈ।

..... ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ।

ਪੜਚੋਲ 'ਏ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਲਭ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਘੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਾ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਹੈ ਬਾਬਾ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਜੀਵ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਆਹਮ ਬ੍ਰਹਮ' ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅੰਧ-ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੜਚੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਜੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਹੱਕ' ਨਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰ, ਜਾਂ ਡਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ 'ਹੱਕ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਣਾ ਇਕ ਸ਼ੰਕੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚਾਹੇ 'ਹੱਕ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬਲੰਦ ਨਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ 'ਹੱਕ' ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧੀ ਮੂਲ-ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ 'ਏਕ ਈਸ਼ਵਰ-ਵਾਦੀ' ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ (1) 'ਤਸਬੀਹ' (ਸਰਗੁਣ), (2) 'ਤਜਸੀਮ' (ਸਾਕਾਰ) (3) 'ਤਾਤੀਲ' ਅਤੇ 'ਤਨਜੀਹ' ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਜਸੀਮ ਅਤੇ ਤਸਬੀਹ ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ 'ਸਾਕਾਰ ਸੱਤਾ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਤੀਲ ਤੇ ਤਨਜੀਹ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ 'ਅੱਲਾਹ' ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਵਿਰਾਜਣ ਦਾ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ ਨਕ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਮਰਦ (ਕਿਸ਼ੋਰ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗਡਮਡ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬ ਦੇ ਆਚਾਰਯ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਨਬੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਕਾਰ ਹੀ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਅਮਰਦ (ਕਿਸ਼ੋਰ) ਵਿਚ ਅਗਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ 'ਅੱਲਾਹ' ਦੇ ਰਿਵੇਤੀ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵਰਨਣ ਤਾਂ ਕੀ, ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਹੱਥ, ਕੰਨ, ਨੱਕ ਆਦਿ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ, ਫਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਕਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸਾਕਾਰ-ਚਿਤ੍ਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਸੂਫੀ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ 'ਰਚਣਹਾਰ', 'ਪਾਲਣਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਵਰਗ, ਨਰਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ। ਭਗਤਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਗ, ਨਰਕ ਦੇ ਤੇ ਪਰਲੋਂ ਦੇ 'ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ' ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਤਰਤਾ ਹਰਤਾ, ਦਾ ਰੂਪ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਮਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਫਤੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ,

ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ।

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ,

ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਢੇਹਿ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਦੋਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਅਗਾਧਨਾ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ

ਉਥੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਸੰਭੋਗ' ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਦੋਹਾ ਇਸੇ ਸੂਫੀ ਸੰਭੋਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤੜਪਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ :—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ।

ਫਰੀਦ-ਮਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ, ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਜਲਾਲ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਚਾਹੇ, ਇਕ ਥਾਂ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੱਲਾਹ, ਪੂਰਬ, ਪਛਮ, ਉਤਰ, ਦਖਣ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ; ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :—

ਫਰੀਦ ਖਾਲੁਕ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨ ਕੋਇ ਨਾਹਿ ॥

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਮੇਲ ਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ (ਵੈਸ਼ਨਵ-ਧਰਮ) ਸਪ ਜੁਗ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੰਪਰਦਾ, ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਹਨ।

ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਰਸੂਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ ਵਿਚ ਪੰਜ 'ਵਾਰ' ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਖਦ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਈ ਖਾਸ ਬਖੇੜਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਕ ਪੋਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਤ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੀ 'ਸੱਤ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਆਦਮ

ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੇ ਚਾਹੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ੇ 'ਚੋਂ ਵਾਲ ਵਾਲ ਬਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ, ਤੀਸਰੀ, ਸੱਤਾ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ, ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਬੇਸ਼ਕ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ, ਨਿਰ-ਵਿਵਾਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲਗ ਅਲਗ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, 'ਜਿਬਰੀਲ' 'ਮੀਕਾਈ' 'ਇਜ਼ਰਾਈਲ', ਇਸਰਾਫੀਲ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਦਰਜਾ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹੀਂ। ਸੂਫੀ ਸਿਰਫ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਥਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਵਿਚ। ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: ੧,੨,੧੦੦ ਵਿਚ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਨਾਂ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੬੮ ਨੰਬਰ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ ਕੁਰਾਨ, ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਨਾਂ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ-ਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਪੀਰ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿਤਾ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪੀਰ ਪਰਸਤੀ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ੇਦ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੀਰ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਪੀਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ, ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ।

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਅਤਾ ਤਿਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੀਰ ਬਾਰੇ, ਇਕ ਅੱਧ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੀਰ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਉਪਰਲੇ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੀਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਤੇ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਕ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਹੂਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਏਸ ਲਈ ਚੋਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਹਨ। ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਸਵਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਕੱਢਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਰਕ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ 'ਹੱਕ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤੁਮਰ ਖਿਆਮ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਚਾਹੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕਰਾਨ ਵਿਚਲੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਵਾਗਵਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਅਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰਾਹ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(1) ਕਰਮ ਕਾਂਡ, (2) ਗਿਆਨ ਅਤੇ (3) (ਭਗਤੀ-ਪ੍ਰੇਮ)। ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਜਾਂ ਸੂਫਾ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਆਪਣੀ ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੀ

ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਆਸ਼ਿਕ ਹੀ ਕਹਿਲਾਏ, ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਨਹੀਂ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਹੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਾਂਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਕਿੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕੱਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ (ਸ਼ਰ੍ਹਾ) ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ-ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ “ਅਜ ਨਾ ਸੁੱਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜ ਜਾਇ” ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਗ ਅਲਾਪਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਲਗ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵਟਾਏ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਫੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਚਾਹੇ ਰੱਬੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਦੁਨਿਆਵੀ, ਕਿੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਅਮਰਦ ਪ੍ਰਸਤੀ (ਕਿਸ਼ੋਰ-ਸਾਧਨਾ) ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਭੁਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਘ੍ਰਿਣਿਤ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਖੋਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਧਾਰਾ, ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਜਿਸ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਵਿਚਰੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਮਨ ਆਈਆਂ ਕਰੇ, ਸਮਾਜਕ ਵੱਟਾਂ ਬੰਨਿਆਂ, ਟੋਇਆਂ, ਟਿਬਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰੇ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਜ ਨਹੀਂ ਲਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਮਰਦ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ, ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਾਹੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅਮਰਦ ਸਾਧਨਾ, ਉਨਤੀ ਕਰਦੀ ਸਮ-ਲੈਂਗਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮ-ਲੈਂਗਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ

ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਲਾਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਤਾ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਲਿੰਗ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕਸਾਰ ਵਗ ਰਹੀ ਨਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਰਯਾਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਦੀ ਇਕ ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਆਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਮਰਯਾਦਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਉਚਿਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪਰਿਪਾਕ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (1) ਕੋਮਲ, ਸ਼ਾਂਤ (2) ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਉਗਰ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਰਤੀ ਭਾਵ' ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ 'ਮਾਦਨ—ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਮ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ।

'ਰਤੀ ਭਾਵ' ਵਿਚ ਰਤੀ (ਇਸਤਰੀ) ਕਾਮ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਾਮ—ਭਾਵ ਵਿਚ ਕਾਮ (ਪੁਰਸ਼) ਰਤੀ ਨੂੰ (ਈਸ਼ਵਰ) ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਗਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ—ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਆਗੇ ਵਧ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਰ ਵੀ ਉਗਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਤੀ-ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ ਉਮਰ ਬਿਆਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਮ ਭਾਵ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੇ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਵਧੇਰੇ। ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਰਤੀ ਰੀਤੀ

ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਯਮ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਤੀਜਰੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਰਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਰਕਤੀ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਕ ਅਨੁਰਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨ ਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਰਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਥੇ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿਧੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅਵਲੰਭਨ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਸਤਾ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਧਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਰੱਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ, ਸਰਗੁਣ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਰੱਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਰੱਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ 'ਵਸਲ', 'ਜ਼ਿਆਪਣ' (ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਣਾ) 'ਸ਼ੱਕਰ', (ਉਮਨਾਦੇ ਜਾਂ ਸਰੂਰ), ਸ਼ਹਵ, (ਗਿਆਨ) ਆਦਿ ਪਰੇਮ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਚਰਚਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵਸਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਪਟ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਬਿਹੋਂ ਅਤੇ ਵਸਲ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਡਰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਬਲੀਦਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਲੀ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜਚੋਲ ਜਾਂ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ, ਪੂਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਉਂਝ ਤੇ ਹਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਰਹਿੱਸਮਈ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੋਟੇ ਦੌ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (1) ਧਰਮ ਸੰਕਟ, (2) ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਅੰਜਨਾ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ "ਫਾਰਿਜ਼" ਨੇ ਵੀ ਏਹੀ ਦੋ ਲਾਭ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ।

(1) ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ :— ਇਸਲਾਮ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰੂ-ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿੰਤੂ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਕ ਸਾਮੰਤ-ਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। 'ਹੱਲਾਅਜ਼' ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਅਮਿੱਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਹਿਰਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਏਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇ; ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੂਫੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਰਹੇ। ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਹਿਣੀ ਪਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਮਿਲੀ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਲਾਭ ਹੋਏ, ਇਕ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਪਣੇ 'ਅਨਲ ਹੱਕ' ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਦੇ ਰਹੇ।

ਕਿੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਉਸ 'ਅਨਲਹੱਕ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ-ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੌਤ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਸੂਫੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਚਾਹੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਚਾਹੇ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ, ਕਿੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਧ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਯੋਗ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਾਂ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਕਈ ਵਾਰ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਡਰ ਡਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਗਲਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਅਮਰਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ। ਇਸ ਅਮਰਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ

ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੂਫੀਮਤ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੈ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ-ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ। ਮੌਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- (1) ਸਾਧਕ (ਪੁਰਸ਼) ਤੇ ਅੱਲਾਹ-ਅਮਦ (ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ)।
- (2) ਸਾਧਕ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਜਾਂ ਪਤਨੀ।
- (3) ਸਾਧਕ-ਪਤਨੀ-ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀਰਾਨੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਕੀਤੀ ਹੈ (ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੈਰ-ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ) ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਜਿਹਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਮੀ ਵੀ ਅਮਰਦ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਰਿਹਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਵਿਚੋਂ (ੳ) ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਦੇ ਬਾਹਰ) ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਹੈ (ਅ) ਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਰਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸੇ ਆਈ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ-ਕਵੀਆਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਬੁਲੇਸ਼ਾਹ, ਹਾਜ਼ਿਮ ਆਦਿ ਨੇ ਰਚਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਸਫਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪਰਿਪਾਕ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮ-ਲੈਂਗਿਕ-ਅਮਰਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਅਸ਼ੁੱਧ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਏਸੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣ ਲਿਆ।

ਜੇ ਇਹ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ, ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਵਾਂਗ, ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਧਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਮੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ,

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਅਸਰਦ ਰੂਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਉਠਦਾ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿੰਗ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੂਫੀ ਤੇ ਰਾਜੇ, ਹਰ ਵੇਲੇ 'ਮਗ-ਬੱਚੇ' (ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ) ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਰਬ ਇਰਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਮੁਸਲਾਮਾਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਤੇ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ। ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਨੀ, ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ, ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਾਰਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਏਸੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਜਨਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਉਚਿਤ ਤੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾਂ ਜ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਹੰਸ' ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੁਭਾਵ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ, ਵੇਦਾਂਤੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿੰਤੂ, ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਾਰਗੀਆਂ ਵਾਗ, ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜੋ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਾਂ ਅਚੇਤ, ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਹੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰਕ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣੇ ਹਨ ਕਿੰਤੂ

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਜੀਵ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਜੀਵ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਪੂਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕ ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਤੇ ਪਵੇ ਤਾਂ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਉਨੀ ਦੇਰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸ ਦੀ ਆਸਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਥੱਲੇ ਅਸੀਂ ਸੂਫੀਮਤ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਕ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਲਣਾ ਪੂਰਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਿਰਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੰਧਨ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬੇਪਛਾਣ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਬੇਸ਼ਕ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਪਿਆ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਫੁੱਡਾ ਸਕੇ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਦੂਰ ਰਹੀ, ਹਿੰਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਸੂਲੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ।

ਕਿੰਤੂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਬਾ ਸ਼ਰਾਫ਼ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ “ਸਾੜ ਮੁਸੱਲਾ, ਭੰਨ ਸੁਟ ਲੋਟਾ” ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਾਫ਼ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ।

ਮਹੰਮਦ ਨੇ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਹੱਜ ਸੋਮ-ਰੋਜ਼ਾ-ਰਮਜ਼ਾਨ, ਜ਼ਕਾਤ ਤੇ ਸਲਾਤ-ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਧਿਆ-ਦੇਵਤਾ-ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ-ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਜ-ਮੱਕਾ ਦੀ ਤੀਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ; ਸੋਮ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾ ਇਕ ਮਹੀਨਾ, ਸਲਾਤ (ਨਮਾਜ਼) ਦਿਨ ਵਿਚ 5 ਵਾਰ, ਤੇ ਜ਼ਕਾਤ (ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰ-ਟੈਕਸ) ਖਾਸ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣਾ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣਾ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੱਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਬੰਧਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਰਗ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਬਿਰਹੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਪਸਾਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਸਾਧਨ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਾਧਨਾ ਘਟ ਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਧਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰਾਧਨਾ ਨਹੀਂ; ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਲਿਆ।

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਚੋਂ ਹੱਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਹੱਜ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੱਜ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁਤਪ੍ਰਸਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ, ਕਾਬਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਹੱਜ ਤੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਮਾਜ਼ ਤਕ ਹੈ, ਨਮਾਜ਼ ਕਿਉਂਕਿ 'ਕਾਬਾ' ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਹੱਜ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮਜ਼ਹਬ, ਦਰਗਾਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਬਾ ਤੋਂ ਵਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਇਆ।

ਬਾਬਾ ਫਤੀਹ ਵਿੱਚ ਹੱਜ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਸੂਫੀਅਨਾ ਦੋਨੋਂ ਰੰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬੇਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੀਰ ਪਰੱਖਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ

ਪੀਰ ਪਹੱਸਤੀ ਲਈ ਉਹ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੱਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨ ਕੇ, ਕਾਬਾ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਜ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੁਧੀ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

‘ਜਕਾਤ’ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਮੁਹੱਮਦੀ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (ਦਯਾ, ਸੇਵਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ) ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹਾਕਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਯਾ, ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਸੂਫੀ ਰੰਗਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਫੀਆਨਾ ਰੰਗ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਸੋਮ-ਰੋਜ਼ਾ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਤ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਥਾਪਣਾ ਇਸਲਾਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਸਲਾਤ—(ਨਮਾਜ਼)। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ। ਸਲਾਤ ਜਿੰਨੀ ਵੇਰ ਜੀ ਚਾਹੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਿੰਤੂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ-ਸੰਕੀਰਤਨ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਤੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਜਗਾਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਣਾ ਇਸਲਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਥੇ ਐਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਬਣ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਤਮ ਰਸੂਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਫਰੀਦ ਤੇ ਪੰਜ ਵਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ‘ਕੁੱਤਾ’ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮ ਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੁਰ-ਗੁਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਸਿਰਫ ਨਿਮਾਨ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਤਾ

ਕਹਿਣਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ

“ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁੱਤਿਆ ਏਹ ਨਾ ਭਲੀ ਰੀਤਿ,
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ, ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤ ।

ਜੇ ਕੋਈ ਪੜਚੋਲੀਆ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕਢੇ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਅਰਾਧਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਗਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਦਰਤੀ ਫੁਟਣ ਵਾਲੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਕੱਢ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਕ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਭਗਤੀ ਹੈ ।

ਜੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਬੰਧਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸ ਤੇ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੀ, ਆਸ਼ਿਕ ਹੋਏ ।

ਸੂਫੀ-ਮਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਅਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੇ ਤਰੀਕਤ-ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ । ਮਾਅਰਫਤ ਵਿਚ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸਲ ਨਹੀਂ । ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਹਕੀਕਤ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਬੇਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਿੰਤੂ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਰਾਅ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤਾਂ ਹਨ, ਮਾਅਰਫਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਬਿਰਹੋਂ-ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਕਿੰਤੂ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਹੱਕ-ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੂਰ ਸੀ ਏਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ੂਕ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਗ ਹੀਰ ਤੋਂ ਰਾੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ । ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ-ਪਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਹੈ । ਸ਼ਰੀਅਤ ਤਰੀਕਤ, ਮਾਅਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ, ਕਰਮ-ਪੂਰਵਕ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਾਂਡ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਤੇ ਸਿੱਧਾਵਸਥਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਿਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਉਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ

ਹੈ, ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਕੋ ਆਦਮੀ ਇਕੋ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਸਾਧਕ, ਤੇ, ਸਾਧਕ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਤੋਂ ਹੋਸ (ਪ੍ਰਮਾਤਮ) ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵਸਾਲ, ਫਨਾਹ ਤੇ ਹੱਕ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਤੱਬਾ, ਜ਼ਹਿਦ, ਸਬਰ, ਸ਼ਕਰ, ਰਜ਼ਾ, ਖੌਫ਼, ਤਵੱਕੁਲ, ਫਿਕਰ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਕਰਮ-ਪੂਰਵਕ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਧਨ-ਅੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ ਪਨ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ, ਸੂਫੀ ਪਨ ਨਾਲ ਧ੍ਰੋਹ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਏ ਹਨ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਸਤੀ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੈਰ-ਸੂਫੀਆਨਾ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਸੁਵਰਗੀ ਜੀਉੜੇ, ਚਾਹੇ ਸੋਮਰਸ (ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ) ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਪਾਨ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ :

“ਸਮਰਥਨ ਕੋ ਨਹੈਂ ਦੋਸ਼ ਗੁਸਾਈ।”

ਉਪਰਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਿਰੋਲ ਸੂਫੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖ਼ੁਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਭੁਲਿਆ ਭਟਕਿਆ ਦੋ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਪਾਠ ਚਾੜ੍ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਨ ਵਾਲੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੀ ਸਨ ।

ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨਤੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਰਖੀ ਗਈ । ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਤਨ । ਜ਼ਾਹਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਫੁਕਹਾ (ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਗਿਆਨੀ), ਮਹੱਦਸੀਨ (ਹਦੀਸ, ਰਸੂਲ ਦੇ ਆਖੇ ਤੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੁਮੇ ਲਈ ਬਾਤਨ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਤੇ ਪਰਚਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋਇਆ । ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ-ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ਾਹਰਾ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵਲ ਸੀ । ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਸਦਕਾ (ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਖੈਰ ਦੇਣੀ), ਜ਼ਿਕਰ, ਤਲਾਵਤ (ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ), ਹੱਜ ਤੇ ਜਹਾਦ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਪੈਂਦੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਨਾ ਕਪੜੇ ਫਾੜਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਉਲਟ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ । ਜੱਨਤ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ।

ਜੁਨੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਾਰਣ-ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਾਹਦੇ, ਤਪੱਸਿਆ ਜ਼ਿਕਰ ਆਦਿਕ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪਰਵੀਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ । ਇਉਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕੈਫੀਅਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ

ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੇ ਝਲਕੇ ਪੈਣ ਤੇ ਗਸ਼ੀ ਆਦਿਕ ਤਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਸਮਾਅ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਹਾਲ ਪੈਣੇ, ਕਪੜੇ ਫਾੜਨੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ-ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਜੰਗਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ, ਘਾਸ ਫੂਸ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਗੋਦੜੀ ਪਹਿਨਦੇ, ਨਫ਼ਸ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਕ ਕਾਰਣ ਕਰਦੇ ਨਾ ਕਿ ਜੰਨਤ ਦੀ ਆਸ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ । ਅਬੂ-ਸਈਦ-ਅਬੂ-ਉਲਖੈਰ ਅਤੇ ਅਬੂ-ਅਲਹਸਨ ਖਰਕਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਰਤ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਬਦਲੀ । ਅਤੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੂਫੀਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਸਰਤ ਹਨ, ਫਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਜ਼ਮਹਲਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਕੈਫੀਅਤ ਤਾਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਮਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਯਤਨ ਫਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ਼ ਕਰਮ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਸੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਤਸੱਵਫ਼ ਸੀ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਉਪਰੰਤ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੂਫੀ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਹਦੇ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ । ਆਖਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਲਮ ਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸੰਤੋ ਇਸ ਕੌਮ ਵਿਚ ਸੁੱਕਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਤਸੱਵਫ਼ ਕੇਵਲ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਉਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਠੀਕ ਦੂਕਣ ਲਗੇ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ਼ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੇ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ । ੫੦ ।

ਜਾਂ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ । ੬੧ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਉੱਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪੜਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ਕ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਹਾਦ ਕਰਨੇ, ਤਬਲੀਗ਼ ਅਥਵਾ ਇਸਲਾਮ ਫੈਲਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਬੰਮ ਆਲਮ ਅਦਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸੂਫੀ ਸਰਕਾਰੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ

ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਕੜੀ ਨਿਗਾਹ ਰਖਦੇ ਤੇ ਵਰਜਦੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅੱਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਨਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਇਸੇ ਉਤਮ ਪੜਾ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਨ :

ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਆਗੂ ਇਹ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ। ਰਈਅਤ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲਣਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰਾ ਨਾ ਜਾਪੇ, ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਹ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਬੈਠ ਲਈ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਹੋਰ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਗਜ਼ਨੀ ਬਗ਼ਦਾਦ, ਸੀਸਤਾਨ ਤੇ ਬਦਖ਼ਸ਼ਾਂ ਆਦਿਕ ਵਿੱਚ ਜਾਹਰੀ ਤੇ ਬਾਤਨੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਹਾਅਤ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਰਾ ਵਰਦੀ ਦਾ ਆਪ ਉਤੇ ਖਾਸ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਅਜਲ ਸੰਜਰੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗ਼ਦਾਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸਾ (ਬਗ਼ਦਾਦ), ਸ਼ੇਖ ਸੈਫੁਦੀਨ ਬਾਖਰਜੀ (ਬੁਖਾਰਾ), ਅਮਾਮ ਹਦਾਵੀ (ਗਜ਼ਨੀ), ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਵਾਹਦ, ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੁਨ ਮਿਸਰੀ (ਬਦਖ਼ਸ਼ਾਂ), ਆਦਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ ਆਦਿਕ ਦੀ ਪਾਬੰਧੀ, ਆਖਰਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ, ਦਰਵੇਸ਼ੀ, ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ, ਈਮਾਨ ਦਰੁਸਤ ਰਖਣਾ, ਕੰਮਲੀ ਓੜ੍ਹਨਾ ਆਦਿਕ ਦਾ ਅਸਰ ਆਪ ਉਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਆ। ਰਿਆਜ਼ਤ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਮਜਾਹਦੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਇੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅੱਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਉਠ ਕੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆ।

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ, ਰੱਬੀ ਖੋਫ਼ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਡਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਗੱਲ ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਇ-ਹਾਇ ਕਰਦੇ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ :

ਦਰ ਕੂਏ ਆਸ਼ਕਾ ਚੁਨਾਂ ਜਾਂ ਬਦਿਹੰਦ

ਕਿ ਆਂਜਾ ਮਲਕ ਅਲਮੌਤ ਨਗੁਜਦ ਹਰਗਿਜ਼ ।

ਬੇਚੈਨ ਹੋਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ, ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੇਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ।

ਤਸਵਫ਼ ਬਾਰੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹਤ ਉਲ ਕਲੂਲ ਤੇ ਸੈਰ-ਉਲ ਔਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਹਨ ।

ਫ਼ਕਰ ਤੇ ਫ਼ਾਕਾ:—ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫ਼ਕੀਰਾਨਾ ਤੰਗ-ਦਸਤੀ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ । ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੜੀ ਬੇਨਿਆਜ਼ੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ । ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਕਪੜੇ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾ ਲਾਹੁੰਦੇ । ਜਿਸ ਕੰਬਲ ਤੇ ਦਿਨੇ ਬੈਠਦੇ ਰਾਤੀਂ ਉਸੇ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ । ਘਰ ਵਿਚ ਆਮ ਭੁੱਖ-ਵਾਸ ਰਹਿੰਦਾ । ਉਧਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੁਧ ਸਨ, ਸਵਾਦ, ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਦੇ ਖਾਣਾ ਬਣਾਣ ਨਾਲੋਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਪਾੜਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ । (੧੦੩)

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਿਗੇ ਦੁਖ । (੨੮)

ਇਸਤਗਨਾ:—ਬੇਨਿਆਜ਼ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਰਹਿਣਾ ਸੂਫੀ ਦਾ ਵਸਫ਼ ਹੈ । ਬੇਸ਼ਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਤੰਗਦਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬਉੱਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਵਾਂਗ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲ—ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੀ ਰਹੇ । ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਰਉਦੀਨ ਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਸਮ ਨਹੀਂ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਵਾਲੀ ਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਤੇ ਰਕਮ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਆਖਣ ਲਗੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਹ ਲੈ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਖਣਗੇ, ਮਾਲਦਾਰ ਕਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇਹ-ਦਾਰ (ਪਿੰਡਾਂਵਾਲਾ) ਮੇਰਾ ਲਕਬ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਕਦੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ । ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲਾਭ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਹੇਣਾ ਕਰਦੇ, ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ । (੫੭)

ਫਰੀਦਾ ਮੰਡਪ ਮਾਲੁ ਨ ਲਾਇ. .... (੫੮)

ਜਾ

ਫਰੀਦਾ ਕੋਢੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰਦੇ ਭੀ ਗਏ
ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਜਾਇ ਪਏ । (੪੬)

ਦਰਵੇਸ਼ੀ:—ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੱਕੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਗ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਰਹੇ । ਅਸਲ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਫਤ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਐਥ ਕੱਜਣੇ ਤੇ ਖੁਦ ਫਰਾਮੋਸ਼ੀ ਹੈ । ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਐਥ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕੇ । ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਾ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਲਾਂ ਸੁਣਨ ਲਾਇਕ ਨਹੀ, ਉਹ ਨਾ ਸੁਣੇ, ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਗੁੰਗਾ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਕ ਉਹ ਨਾ ਕਹੇ, ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਂ ਰਖੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਫਸ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ । ਜੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੂਠਾ ਹੈ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਲ ਤੇ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ : ਜਿਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਣਕਾ ਭਰ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ।

ਬੰਨਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ ਕਿਥੈ ਵੰਞਾ ਘਤਿ । (੨)

ਫਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਗਾਖੜੀ ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ ।

ਇਕਨਿ ਕਿਨੈ ਚਾਲੀਐ ਦਰਵੇਸਾਵੀ ਰੀਤਿ । (੧੧੮)

ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹਨ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ :

ਹੰਸੁ 'ਉਡਰਿ ਕੋਧੈ ਪਾਇਆ ਲੋਕੁ ਵਿਡਾਰਣਿ ਜਾਇ ।

ਗਾਹਿਲਾ ਲੋਕੁ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੰਸੁ ਨ ਕੋਧਾ ਖਾਇ ॥ (੬੫)

ਸਹਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸਬਰ: ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰੀਕਾ ਤਹੱਮਲ ਅਥਵਾ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਨਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਈ ਰਖਣਾ ਤੇ ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੱਸ ਕੇ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਚਿੱਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਹਰ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੇਵੁ । ੩੪ ।

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ । (੬੦)

ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਜ਼ੁਹਦ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ :—

1. ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜਾਨਣਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੱਥ ਚੁਕ ਲੈਣਾ :
ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ ।
ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜੁ ॥ (੭੯)
2. ਮੈਲਾ ਦੀ ਤਾਇਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ :
ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ।
ਏ ਤੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾ ਵਸਿ ਆਈ ਕੰਤੁ ॥੧੨੭॥
ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ ਸੇਈ ਸਚਿਆ
3. ਆਖਰਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰਨਾ :
ਫਰੀਦਾ ਮੰਡਪ ਮਾਲੁ ਨ ਲਾਇ,
ਮਰਗੁ ਸਤਾਣੀ ਚਿਤਿ ਧਰਿ ।
ਸਾਈ ਜਾਇ ਸਮਾਲਿ,
ਜਿਥੈ ਹੀ ਤਉ ਵੰਞਣਾ । ੫੮)

ਦਿਲ ਦੀ ਨੇਕੀ ਤੇ ਸਫਾਈ:—ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਸਲੂਕ (ਰੱਬ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ) ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲੂਕ ਦੀ ਅਸਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਹਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਿਰਸ, ਰਸ਼ਕ, ਹਸਦ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਪਦਵੀਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਥੇ ਲਾਹਿ
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੭੪॥
ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ
ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਹੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥੬੦॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ ਸੌਂਦਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਵਹਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ, ਰਬ ਸਭ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਸੱਚੇ ਨੂੰ ਵਸਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ :

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ ।

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ । ੧੨੯ ।

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲ ਕਿਹਾ ਢੂਢੇਹਿ । ੧੩੦ ।

ਸਮਾਯਾ (ਕੀਰਤਨ):—ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਸੁਖ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਸਮਾਯ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਿਲਚੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਪਰੰਤ ਹੈਰਤ, ਫੇਰ ਜ਼ੋਕ ਅੰਤ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਇਸ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਖਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਇਹੀ ਚਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਰੱਬ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ :

ਮਾਰਫਤ:—ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਰਫਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਪਿਛੇ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਪਾਸ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਆਉਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਫਤ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਝੂਠਾ ਹੈ ।

ਆਪ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ । ੧੩੧ ।

ਕਰਾਮਾਤ:—(ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ) ਇਸ ਦਾ ਵਿਖਾਣਾ ਘੱਟ ਹੋਂਸਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ : ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਖਾਣ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਹਉਂਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ਼ਕ-ਇਲਾਹੀ: ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ । ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੂਈ ਖੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਪਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ । ੧੩੨ ।

ਫਰੀਦਾ ਰੱਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੇ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ

ਜੇ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ । ੧੩੩ ।

ਜ਼ਿਕਰ :—ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸਾਦਕ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਘੜੀ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਹੇ :

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਧੁਕਣੁ ਕੇਤੜਾ ਪਿਰ ਨੀਦੜੀ ਨਿਵਾਰਿ

ਜੋ ਦਿਹ ਲਧੇ ਗਾਣਵੇ ਗਏ ਵਿਲਾੜਿ ਵਿਲਾੜਿ । ੧੩੪ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਤਿਨਾ ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ, ਜਿਨਾ ਵਿਸਾਰਿਉਨ ਨਾਉ । ੧੩੫ ।

ਬੰਦਗੀ :—ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਰੱਬੀ ਭੇਦ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ :—

ਆਖੀਂ ਸੇਖਾ ਬੰਦਗੀ ਚਲਣੁ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ ॥੯੭॥

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ॥੧੧੬॥

ਰਿਜ਼ਕ :—ਸਲੂਕ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਸਾਦਕ ਉਹੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਿਜ਼ਕ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨ ਹੋਵੇ । ਰਿਜ਼ਕ ਲਈ ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ । ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਦਾ ।

ਜੇ ਤੈ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ,

ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ॥੧੦੭॥

ਤਵੱਕਲ :—ਸੂਫੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤੇ ਤਵੱਕਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੇ । ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਈਮਾਨ ਵਿਚ ਡਰ, ਰਜ਼ਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ । ਡਰ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡੇ, ਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਰੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਮੜਕੂਹਾਤ (ਭੈੜਾਂ:ਗੁਨਾਹਾਂ) ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਵੇ ।

ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੋ ਫਾਹੀ ਵਾਨ ਪਚਾਸ ।

ਦਿਹੁ ਤਨੁ ਲਹਿਰੀ ਗੜੁ ਥਿਆ ਸਚੇ ਤੇਰੀ ਆਸ ॥੧੨੫॥

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜ਼ਾਇ ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਊ ਕਰੇ ॥੮੪॥

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ।

ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰੁ ਦੇਖੁ ॥੬॥

ਤੋਬਾ :—ਸਲੂਕ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਤੋਬਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਤੋਬਾ, ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਨਫਸਾਨੀ ਲਜ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਤੇ ਮੌਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਦਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਤੋਬਾ—ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ । ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਤੋਬਾ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਲੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤੋਬਾ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਅੱਖ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਮੁਰਾਦ ਹੈ, ਹਰਾਮ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਕਿਸੇ ਅੱਖ ਦਾ ਐਬ, ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ।

ਕੰਨ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਣਨਾ ।

ਹੱਥ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਨਾਜਾਇਜ਼ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਉਣਾ ।

ਪੈਰ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਹਰਾਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਲ ਨਾ ਜਾਣਾ ।

ਨਫਸ ਦੀ ਤੋਬਾ—ਕਾਮ ਉਪਜਾਊ ਲਜ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਤੋਬਾ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ॥੫॥੫॥ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨਾਲ ਮੇਲੋ :—

“ਮਿਥਿਆਸਵਰਨ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਸੁਨਹਿ ।

ਮਿਥਿਆ ਹਸਤ ਪਰ ਦਰਬ ਕਉ ਹਿਰਹਿ ।

ਮਿਥਿਆ ਨੇਤ੍ਰ ਪੇਖਤ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰੂਪਾਦ ।

ਮਿਥਿਆ ਰਸਨਾ ਭੋਜਨ ਅਨ ਸਵਾਦ ।

ਮਿਥਿਆ ਚਰਨ ਪਰ ਬਿਕਾਰ ਕਉ ਧਾਵਹਿ ।

ਮਿਥਿਆ ਮਨ ਪਰ ਲੋਭੁ ਲੁਭਾਵਹਿ ।

ਸਫਲ ਦੇਹ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮ ਲਏ ।”

ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਪੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ :—ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੱਤ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਸੈ ਵਾਫ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

ਕਲਾਮ ਪਾਕ ਦਾ ਪਾਠ :—ਇਸ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ । ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਹਮਕਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੋਈ ਨੇਕੀ ਨਹੀਂ ।

ਪਹਿਰਾਵਾ—ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਖਿਰਕਾ (ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੀਝੜੇ), ਗਲੀਮ (ਉਨ ਦੀ ਗੋਦੜੀ) ਤੇ ਸੂਫ ਨੂੰ ਨਬੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਖਿਆ ਹੈ : ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਏ । ਪਰ ਖਿਰਕਾ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜ ਲਵੇ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਏ । ਗੋਦੜੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸੁਖ ਸਵਾਦ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਝੂਠਾ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸਫਾਈ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਫ ਦਿਲ-ਸੀਸੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਛੁਪੀ ਨਾ ਰਹੇ । ਉਹ ਸਦਾ ਚੁਪ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਵ ਹੈਰਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਤ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ।੧੧੬।

ਤਸਵੱਫ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ ਤੇ ਵੇਖੇ ।

ਤਸਵੱਫ ਇਕ ਅਖਲਾਕੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ—ਇਸ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਨੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖਲਾਕੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਭੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਉਹ ਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਰ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੱਗਾ ਤੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮਥੇ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ :—ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਖੈਰਾਇਤ, ਹੱਜ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰਈ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਪਾਬੰਦੀ ਉਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਲਈ ਉਹ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜ਼ਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤ ।੭੦।

ਓਨ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਰਿ ।੭੧।

ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਆਖਰਕਾਰ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ :

ਅਮਲ ਜੇ ਕੀਤਿਆ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਸੇ ਦਰਗਾਹ ਓਗਾਹਾ ।੯੮।

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਦਰਗਾਹ ਆਏ ਕੰਮਿ ।੧੦੦।

ਸੱਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲੋ :—ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ (ਆਸਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ)

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹਦਾਇਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ : ਫਕਰ, ਤਿਆਗ, ਸਬਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਹੈ । ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਨਾਸ ਹੋਣ, ਆਖਰਤ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣ ਤੇ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸਲੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ । ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਖੁਦਾ ਦੀ ਤਜੱਲੀ ਅਤੇ ਗੁਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ : ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੈੜੁ ਨਾ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ” ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਮਲ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦਿਆਂ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦਰਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ । ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦਾ ਕਥਨ ਕਿ ਸੂਫੀ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੱਲਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੇ ਦਿਲ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਦੁਕਦਾ ਹੈ ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ

ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ, ਉਸ ਵੇਲੇ, ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਲਗੀ ਪਰ ਕਬੀਰ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਛਾਪ ਲਾਈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ-ਪੋਸਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਛਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ; ਸਿਧਾਂਤ, ਜੀਵਨ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਿੜ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਤਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਤਫ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਬੀਰ ਲਠ ਮਾਰ ਯੋਧੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਪਰ ਨਿਗਰ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਨਾਥਪੰਥ, ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਰਤੀ ਅਦਵੈਤ ਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੋਂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਬੀਰ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲਹਿਰ ਉਤੇ ਅਸਤ, ਪਰਭਾਵ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਹਿਸਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ, ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਸੱਤਵਾਦ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਸਹਿਜਯੋਗ ਦੇ ਹਠਯੋਗ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਤੇ ਛਾਪ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਹਰ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਪਰ ਦਸੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੰਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਕਬੀਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ, ਮਸਤ-ਮੌਲਾ ਅਤੇ ਅੱਖੜ ਧਰਮ ਜਗਿਆਸੂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨਾ ਅੱਖੜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਚੋਖਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਸਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਚਿਉਂਟੀ ਕੇ ਪਗ ਨੇਵਰ ਬਾਜੇ
ਸੋ ਭੀ ਸਾਹਿਬ ਸੁਨਤਾ ਹੈ।
ਪੰਡਿਤ ਹੋਇ ਕਿ ਆਸਨ ਮਾਰੇ,
ਲੰਬੀ ਮਾਲਾ ਜਪਤਾ ਹੈ।
ਅੰਤਰ ਤੇਰੇ ਕਪਟ ਕਰਤਨੀ,
ਸੋ ਭੀ ਸਾਹਿਬ ਲਖਤਾ ਹੈ।
ਉਂਚੀ ਨੀਚੀ ਮਹਿਲ ਬਨਾਇਆ,
ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਜਮਾਤਾ ਹੈ।
ਚਲਨੇ ਕਾ ਮਨਸੂਬਾ ਨਹੀਂ,
ਰਹਿਨੇ ਕੋ ਮਨ ਕਰਤਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਵੀ ਅੱਖੜ ਮਸਤ ਮੌਲਾ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹੀ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਤਰਕ ਨਿੱਗਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੂਜਿਆਂ ਉਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੱਠ ਚੁਕ ਕੇ ਵੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਨਿੰਦ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਪਾਉ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਫਰੀਦ ਬਾਹਰਲੇ ਵਖਾਵੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫੂ ਗਲਿ,
ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ, ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ।
ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ,
ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਭਾਤ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੀ ਝਾਕੀ ਤਰਕ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਤੇ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਰੀਦ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਖਿਆਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਤੇ ਵੰਗਾਰ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ

ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ।

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ

ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਉਹ ਸੂਫੀ, ਕਿਤੇ ਯੋਗੀ, ਨਾਥ ਪੰਥੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਨਣ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਜਾਂ ਪੰਥ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਗੁਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਅਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਕਿਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਂਝੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਖ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਉਸ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝਕੁ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹਨ :

(1) ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਦਾ ਸਬੰਧ

(2) ਨਾਮ ਤੇ ਸਿਮਰਣ

(3) ਸੰਗਤ ਤੇ ਕੁਸੰਗਤ

(4) ਸਾਧੂ ਤੇ ਅਸਾਧੂ

(5) ਮਾਨਵ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ

ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਵਖ ਵਖ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਰੇ ਸੰਸੇ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪੌੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੋਹਰਿਆ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਸਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਥਾਪਣ ਪਾਈ ਥਿਤ ਭਈ,
ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਨੀ ਧੀਰ ।
ਕਬੀਰ ਹੀਰਾ ਵਣਜਿਆ,
ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਤੀਰ ।

ਮਾਇਆ ਦੀਪਕ ਨਰ ਪਤੰਗ,
ਭ੍ਰਮ ਭਮ ਇਵੇ ਪੰਡਤ ।
ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਕੇ,
ਏਕ ਆਪ ਉਬਰੰਤ ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਔਤਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਪੀਰੀ ਮੁਰੀਦੀ ਚਲ ਪਈ। ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਪੀਰ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੀਰ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਨ, ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ
ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ ।
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ
ਤਿਨਾਂ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ
ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ ।
ਵਿਰਲੇ ਕੇਈ ਪਾਈਅਨਿ
ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਹੈ। ਰਾਤੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਜਾਗਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨਾ,

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹੈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਕਬੀਰ ਸੁਮਿਰਣ ਸਾਰ ਹੈ,
 ਔਰ ਸਕਲ ਜੰਜਾਲ ।
 ਆਦਿ ਅੰਤ ਸਭ ਸੋਧਿਆ,
 ਦੂਜਾ ਦੇਖੂੰ ਕਾਲ ।

ਰਾਤੀ ਉਠ ਕੇ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਵੰਗਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ,
 ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ।
 ਜੇ ਤੈ ਰਬੁ ਵਿਸਾਰਿਆ
 ਤ ਰਬਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ।
 ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ,
 ਫਲੁ ਭੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ।
 ਜੋ ਜਾਗੰਨਿ ਲਹੰਨਿ ਸੇ,
 ਸਾਈ ਕੰਨੋ ਦਾਤਿ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧੂ, ਅਸਾਧੂ, ਸੰਗਤ 'ਤੇ ਕੁਸੰਗਤ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਅਤੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਅੰਗ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗਤ ਕੌ ਅੰਗ, ਕੁਸੰਗਤ ਕੌ ਅੰਗ, ਸਾਧੂ ਕੌ ਅੰਗ, ਅਸਾਧੂ ਕੌ ਅੰਗ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਉਤੇ ਸ਼ੌਕ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਛੱਡ ਕੇ ਹੜੱਬੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਸੰਗਤ, ਨਿਗੂਰੇ ਅਤੇ ਅਸਾਧੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਨਿੰਦਿਆ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਮਰਨ, ਭਜਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਝੰਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ

ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਧੇਰੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਵੀ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਨਿਧੜਕ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:—

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ।

ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਨ। ਜਾਤਪਾਤ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਧਾਰਮਕ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ, ਧਨੀ ਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਜਿਸ ਨਿਧੜਕਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਵਾਂਗ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਨ। ਛਡਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਪਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਈ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਜੁਰਅਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਕਰੇ ਬੜਾਈ.

ਗਾਂਗਰ ਛੁਅਨ ਨ ਦੇਈ।

ਵੇਸੀਆ ਕੇ ਪਾਇਨ ਤਰ ਸੇਵੇ,

ਯਹ ਦੇਖੇ ਹਿੰਦਵਾਈ।

ਕਾਜੀ ਕੌਣ ਕਿਤੇਬ ਬਿਖਾਨੇ,

ਪੜ੍ਹਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੇਤੇ ਦਿਨ ਬੀਤੇ,

ਗਤ ਏਕ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡਣ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖੰਡਣ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਖੰਡਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਸਿੱਧੀ ਚੋਟ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਇਕ ਰੁਚੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨਸ਼ਾ, ਨੀਂਦ, ਕੁਸੰਗਤ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਉਨਤੀ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਆਸਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਪਟ ਆਦਿ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖਿਮਾਂ, ਸੀਲ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਅਪਨਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਨਾਮ, ਸਿਮਰਣ, ਸਾਧ ਸਗਤ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਤਪੁਰਖ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ । ਕਬੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚੋਖਾ ਵਿਸਤਾਰ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਲੜੀਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ । ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਇਆ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਾਏ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਉਨਤੀ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ, ਕਿਆ

ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ,

ਫਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ।

ਕਬੀਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅੰਗ ਵਿਵਹਾਰਕ-ਆਤਮਕ ਜਾਂ ਆਚਰਨ-ਆਤਮਕ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੁਅਸਬ, ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਨਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਣਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਹੀ ਮਾਨਵ-ਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—

ਮਾਟੀ ਏਕ ਭੇਸ ਧਰ ਨਾਨਾ ,

ਸਭ ਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਨਾ ।

ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਬਹਿਸਤ ਛਿਟਕਾਈ,

ਦੋਜਕ ਹੀ ਮਨਭਾਨਾ ।

ਵੋਹੀ ਮਹਾਦੇਵ, ਵੋਹੀ ਮੁਹੰਮਦ,
ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਮ ਕਹੀਏ ।
ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਕੋ ਤੁਰਕ ਕਹਾਵੈ,
ਏਕ ਜਿਮੀ ਪਰ ਰਹੀਏ ।

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ :

ਫਰੀਦ ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ,
ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ,
ਜਾਂ ਤਿਸ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੋ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ,
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,
ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਿੜ ਫਰੀਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਰਾਗ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੀਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਫਰੀਦ ਸਿਰਫ ਭਾਵਕ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰਪਾਊ ਅੰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਪਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਕਬੀਰ ਫਰੀਦ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਗੇਰੇ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਣ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਹੈ ।

ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਚੌਖਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਸੀ । ਉਸ

ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸੂਫੀ, ਵੇਦਾਂਤੀ, ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਤੇ ਨਾਥ-ਪੰਥੀ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਏਨਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਇਹ ਲਭਣਾਂ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਸਨ ? ਦੂਸਰੀ ਔਕੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਨਹੀਂ ਜੋੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਿਰ-ਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੱਦ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਹਰ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ

ਹੱਦ ਮੇਂ ਰਹੇ ਸੋ ਮਾਨਵੀ ਬੇਹੱਦ ਰਹੇ ਸੋ ਸਾਧ।

ਹੱਦ ਬੇਹੱਦ ਦੋਊ ਤਜੇ ਤਾ ਕਾ ਮਤਾ ਅਗਾਧ।

ਸਕਲ ਮਾਂਡ ਮੇਂ ਰੱਮ ਰਹਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ।

ਕਬੀਰ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਕਬੀਰ ਦਾ ਮਤ ਨਰੋਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਨਾ ਸੀ’। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਰਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰਾਮ ਗੁਣਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਉਥੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੜਪ ਮਿਲਾਵਾ ਰਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਚੀਜ਼ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਸ-ਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਵਸੁਦੇਵ, ਰਾਮ ਅਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਮ, ਵਸੁਦੇਵ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਰਮੀ ਹੋਈ ਉਹ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰ-ਗੁਣ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆਰੇ ਲਈ ਤੜਪ, ਵਿਰਹਾ ਤੇ ਪਿਆਰ, ਭਜਨ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਨੇਹ ਦੋਹਾ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਟ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ ਮੋਹਪੇ ਸਾਈਂ ਰੰਗ ਡਾਰਾ।

ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਚੋਟ ਲਗੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਮੇਂ ਬੋਧ ਗਿਆ ਤਨ ਸਾਰਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਹੰਸੂ ਰੀਝ ਕਰ ਏਕ ਕਹਿਆ ਪ੍ਰਸੰਗ ।

ਬਰਸਿਆ ਬਾਦਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਭੀਜ ਗਿਆ ਸਭ ਅੰਗ ।

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਣੁ ।

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਦੋ ਲਹਿਰਾਂ ਬਹੁਤ ਪਰਬਲ ਸਨ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ । ਤੀਸਰੀ ਲਹਿਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਸੀ । ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ । ਕਬੀਰ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈ ਆਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਤ ਮਤ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ । ਸਿੱਧ, ਨਾਥ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸੰਤ-ਮਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹ ਉਲਟਨ, ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਣ, ਕੰਨ ਪੜਵਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਸਤਸੰਗ ਭਜਣ, ਸਿਮਰਣ ਪਰਧਾਨ ਹਨ । ਜੋਗੀ ਪੰਥ, ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰਬਲ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਤ ਚੰਗੇ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਦਸਣਾ ਪਿਆ—

ਸੋ ਜੋਗੀ ਜਾ ਕੇ ਮਨ ਮੇਂ ਮੁਦਰਾ,

ਰਾਤ ਦਿਵਸ ਨ ਕਰਈ ਨਿਦਰਾ ।

— — —

ਬਾਬਾ ਜੋਗੀ ਏਕ ਅਕੇਲਾ,

ਜਾ ਕੇ ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਨ ਮੇਲਾ ।

ਝੋਲੀ ਪਤਰ ਵਿਭੂਤੀ ਨ ਕਟਨਾ,

ਅਨਹਦ ਬੈਨ ਬਜਾਵੇ ।

ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਬੁਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੈ । ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ

ਭਾਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗੁਰਮਤ ਜਾਂ ਸੰਤ ਮਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ (ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ) ਨੂੰ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ—

ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਜਿਨ ਕੋਈ ਖੋਜੇ ਦੂਰ।

ਧਿਆਨ ਧਰੋ ਮਨ ਸੁਧ ਕਰ ਰਾਮ ਰਿਹਾ ਭਰਪੂਰ।

— — —

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ।

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੂਢੇਹਿ।

— — —

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ।

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ।

ਰਹਿਸਵਾਦ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਬ ਤੇ ਅਲੋ-ਕਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਸੁੱਚਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰੇਮ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੇਮ ਤੇ ਉਨਮਾਹ ਵਿਚ ਹਰ ਇੰਦਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਏਨੀ ਸਮਰਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ।

ਕਨਾ ਬਾਝੋ ਸੁਨਣਾ, ਬਿਨ ਹਥੀਂ ਚਲਨਾ।

I heard flowers that sounded and saw notes that shone.
(Underhill Mysticism—P-8)

ਰਹਿਸਵਾਦ ਦੇ ਉਨਮਾਨ ਵਿਚ ਜੀਵ ਇੰਦਰ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਚਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਉਸ ਸਤਿਪੁਰਖ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਆਰ. ਐਮ. ਜੋਨਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

Mysticism is the type of religion which puts the emphasis in immediate awareness of relation with God, on intimate consciousness of the Divine Presence.

ਅਜੇਹੇ ਪੁਰਖ ਲਈ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ :—

ਲੋਕਾ ਭਰਮ ਨ ਭੂਲੋ ਭਾਈ
ਖਾਲਕ ਖਲਕ, ਖਲਕ ਮੇਂ ਖਾਲਕ
ਸਭ ਘਟ ਰਹਿਉ ਸਮਾਈ ।

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲੁਕ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਜਿਥੇ ਸਭ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਫਰਕ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸਵੈ-ਚੇਤਨਤਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਆਤਮ ਸੁੱਧਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਸੱਤ ਤੇ ਅਨੰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਤ ਸੰਗ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਸਿਮਰਣ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਹੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਜਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਮਾਥਾ ਨਹੀ, ਨਾਹੀ ਰੂਪਕ ਰੂਪ ।

ਪਹੁਪ ਪਾਸ ਬੇ ਪਾਤਲਾ ਐਸਾ ਸੱਤ ਅਨੂਪ ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਜਨਤਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕਵਾਦ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰ ਨਿੱਗਰ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਤਰਕ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਧੌਂਸ ਜਾਂ ਰੋਅਬ ਪਾ ਕੇ ਡਰਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਚਲਤੀ ਚੱਕੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੀਆ ਕਬੀਰਾ ਰੋਇ ।

ਦੋ ਪਾਟਨ ਕੇ ਬੀਚ ਮੈਂ ਸਾਬਤ ਰਹਿਉ ਨ ਕੋਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ ।

ਇਹ ਨਿਦੇਸ਼ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲ ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈ ਦੀ ਥਾਂ ਭਉ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਅੰਗ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਵਖਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪਿੜ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ “ਬੋਲੀ ਮੇਰੀ ਪੂਰਬੀ” ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿੜ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਪਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇਸ਼, ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਧ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਵੰਨਗੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ‘ਸਧੁਕੜੀ’ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਰਤਨ ਭਟਨਾਗਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ “ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ ਨੇ ਜੇਹੜੀ ਪਰਮਾਣੀਕ (ਕਬੀਰ) ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਮਿਗਰੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ”। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖਿਚੜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਰੈਵਰੈਂਡ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਰਾਣੀ ਅਵਧੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੱਛਮੀ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਅਵਧ ਦੀ ਲੋੜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਢੰਗ ਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਦੀ ਪਰਚਲਤ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਆਕਰਣਕ ਸ਼ੁਧਤਾ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜੰਨਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੇਪ ਪੌਚੇ ਤੋਂ ਵਰਤਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਕਾਵਿਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਘਾਟ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪਾਠਕ ਖੁਦ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦਾ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਮੁਲ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਪਰਤੱਖ

ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਬਣਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਗੁਣ, ਛੰਦਚਾਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਕਬੀਰ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਗੇਰੇ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਕਪਾਹ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਵੀ ਕਤਣ, ਬੁਣਨ ਬਸੰਤ ਬਹਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਤਾਂ, ਹੰਡੋਲੇ, ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਵਧੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਜੰਨਤਾ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸਿੱਧਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਜੰਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਚੋਂਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕੋਕਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ :

ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਮਾਲਾ ਫੇਰਤ ਯੁਗ ਭਿਆ, ਫਿਰਾ ਨਾ ਮਨ ਕਾ ਫੇਰ ।

ਕਰ ਕਾ ਮਨਕਾ ਛੋਡ ਕੇ ਮਨ ਕਾ ਮਨਕਾ ਫੇਰ ।

ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਯੁਗ-ਪਰਖ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰਾ ਅਸਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਯੋਗ ਪੰਥ, ਨਾਥ, ਪੰਥ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਕਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਬਾਕੀ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਠੋਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ

ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂ ਇਕ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕ ਗਿਆ। ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਲ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਦੇਣ ਪਰਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਬਿਆਨਣ-ਸਮਰਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਿੜ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ। ਜੰਨਤਾ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਕ ਵਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸਊਦ ਦਾ ਸਮਾਂ 1173-1266 ਈ: ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਜਿਆਫਰੇ ਚਾਸਰ ਦਾ ਸਮਾਂ 1340-1400 ਈ: ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਫਖਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਚਾਸਰ ਨਾਲ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਫਰੀਦ ਨਾਲ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਰਵੁਲਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਟਾ ਵੀ ਕਵਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਾਸਰ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕੀ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਟਾ ਵਧੇਰੇ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਚਾਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਤੇ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਸਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਲਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਇਕ ਫਕੀਰ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਵੀ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਰੀਅਮ ਰਬ ਦੀ ਭਗਤ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਰੋਜ਼ੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫਕੀਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਚਾਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਹੋਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਵਡਾ ਬਿਉਪਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਇਕ-ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚਾਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਰੀਦ ਮਾਰਫਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ

ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਫਕੀਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਪੀਰਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਚਾਸਰ ਨੇ ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਡਿਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਇਟਲੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਚਾਸਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਦੋਵੇਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਹੁ ਰੀਤੀਆਂ ਵੀ। ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਅ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਐਸ-ਪਰਸਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਘਟ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਐਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਅਸੁੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਕਾਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਲੇਗ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਭੈੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚੋਰਚ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਖਰਾਬ ਸੀ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੇਚੈਨੀ-ਭਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ। ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ :

ਸ਼ੇਖ ਹਯਾਤੀ ਜਗਿ ਨਾ ਕੋਈ ਬਿਰੁ ਰਹਿਆ ।

ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੋ ਕੇਤੀ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ।

ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਰੀਦ ਨੇ ਅੱਗਾਂ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ :

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹਿ ਸਾਂਈ ਦੋ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਫਰੀਦ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਾਸਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਭਯ ਲੋਕ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਨਹੀਂ ਟੁੰਬਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਕਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਬਾਰੇ ਦਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਖਰਾਬ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਂਝ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਛੇੜਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰੜੀ ਚੋਟ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਕੈਂਟਰਬਰੀ ਟਲਜ਼’ ਵਿਚ ‘ਪਾਰਸਨ’ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

‘For if a priest be foul on whom we trust, No wonder is a
lewed man to rust, And shame it is, if a priest take keep,
A shitten shepherd and a cleane sheet, Well ought a priest
ensample for to give, By his cleanness how that his sheep
should line.

ਫਰੀਦ ਦੇ ਫਕੀਰੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਿਆਈ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਜਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਆ ਗਿਆ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਸਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵਧੇਰੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪਰਗਟਾਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਏਨਾ ਕੁਝ ਦਸਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਈ ਕਵੀ ਕਈ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕੇ। ਤੇ ਚਾਸਰ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੁਝ ਇਕ ਉਪਰਲੀ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁਜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਿਆ, ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ।

ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੰਦਾ ਵੇਰ ਆਦਿ ਭੈੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ, ਜੋ ਇਕ ਰਬ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ।

ਵਸੀ ਰਬ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂੰਢੇਹਿ ।

ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੋਖ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਜੀਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਹੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਰਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਪੰਛੀ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਕੰਕਰ ਚੁਗ ਕੇ ਕੱਖਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਬਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਫਕੀਰ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਰਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਬ ਦੇ ਡਰ, ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਫਿਨਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਰੋਜ਼ਾ, ਨਮਾਜ਼, ਕੁਜ਼ਾ, ਬਾਂਗ, ਮੁਸੱਲਾ ਦੀ ਮੰਨਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਦਾ ਡਰ, ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਜਪ ਤਪ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਤਮਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਠੱਸ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਚਾਸਰ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੀ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਨੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਵੇਖਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

That thee is sent receyne in luxomnesse, The wrastling of
this world asketh a fal; Here is no horm, here is but
inldernesse, Forth, pilgrim, forth, forth best out of thy stal,
Look upon hye, and thonke God of al.

ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰੰਗ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਨਣਾ ਪੱਖ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਜੀ ਛੋਹਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬੜੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਹਾਸ-ਭਰਪੂਰ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮੁਨਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਢੁਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੌਲਕਤਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਕਵੀ ਦੇ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹੋ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ, ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਲੱਭਣੀ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਹਨ। ਲੰਵੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵਾਂਗ ਚਾਸਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ।”

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂੰਗਰ ਭਵਿਓਮਿ।

ਅਜੁ ਫਰੀਦਾ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ।

ਜਾਂ ਜਦ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲੱਗੀ ਦੇਹ।

ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ।

ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾਪਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਚਾਸਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ

ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਘਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਰਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਅਰੰਭਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪਰਵਰਸ਼ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਰਚਨਾ 'Roman de la Rose' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਾਨ ਆਫ ਗਾਂਟ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਲਾਂਚੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ 'The Boke of Duchesse' ਲਿਖੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਰਭਾਵ ਕੁਝ ਘਟਿਆ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਪਾਣ ਨਾਲ ਇਟੇਲੀਅਨ ਪਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ 'The House of Fame; 'Troilus and Cryseyde' ਤੇ 'Legende of Good women' ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਸਿਧ ਰਚਨਾ 'Canterbury Tales' ਹੈ। ਚਾਸਰ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਾਂ ਹੋਰਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਨੀਂਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ”। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬੀ ਕੀੜਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਚਾਸਰ ਬਹੁਤ ਘੁੰਮਿਆ ਫਿਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਕਾਬੇ ਗਿਆ, ਬੁਖਾਰਾ

ਗਿਆ, ਕਾਬਲ ਗਿਆ, ਕੰਧਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਿਆ ਫਿਰਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਪੀਰਾਂ ਪੈਰੀਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਾਤਰ ਬਣਾਕੇ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਘਟਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ । ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲ ਨਹੀਂ, ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੁਝ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਦਗੀ ਹੈ, ਸਰਲਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੂੰਘਿਆਈ ਵੀ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਥਾਹ ਡੂੰਘਿਆਈ ਹੈ ।

ਚਾਸਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਖਾਂਤ ਹੀ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ : ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

‘Tragedie is non other maner thing, Butfor that Fortune
alway not assaile With unwar Strhok the regnes that been
proude.

ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ । ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜੀਉਣ ਲਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ :

Not nedeth it to you, sin they her met, To are at me if
that they blythe were, For if it erst was wel, tho was it bet, A
thousiand fold, this modeth not enquire, A-gon was every sorwe
and every fere, And bothe, Y-wis, they hadde, and so they wende,
As much joye as herte may comprende.

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫਰੀਦ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ । ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੀ

ਯਾਦ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛਿਨ-ਭੰਗਰ ਖੁਸ਼ੀ ਕੋਈ ਮਹਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਹੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ,
ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਇ ।
ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਢੂੰਢੀਆਂ,
ਰਹਣ ਕਿਥਾਹੁ ਨਾਹਿ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਥਿਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ :

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਥੀਆਂ
ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ,
ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ :

ਉਹ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਰੁਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ—

ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ।
ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈਂ ਨੀਰੁ ।

ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪਰਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਕ ਕੇਵਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਿਕਲਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਫ਼ਰੀਦ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ,
ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।
ਉਚੈ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ,
ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ।

ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁਖੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਵਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਇਹ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ

ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'Canterbury Tales' ਵਿਚ ਜਦ 'ਉਯੋਲੀਨੋ ਆਪਣੀ ! ਕਿਸਮਤ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

Allas, Fortune ! It was great crueltee Swich briddles for
to put in swich a cage.

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਭਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ 'ਆਰਕਾਈਟ' ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ
ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

Allas, myn hertes, allas my wyf !

Myn hertes lady, endere of my lyf

What is the world, what asketh men to have ?

Now with his love, now in his colde grave !

Allowe, with outen any companye

“ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਹੈ ?” ਇਹੋ ਜਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਸਰ ਵੀ ਘਟ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਜਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ, ਐਵੇਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹੋ ਜਹੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ।

ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਾਸਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ । ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ।

ਚਾਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀ ਟਾਮਸ ਹਾਕਲੀਵ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

But wele away, so is myn herte too,

That the honour of English tounge is dead.

Of which I was wonte have counseil and rede

O maister dere and fadir reverent

My maister chancer, floure of cloquence,

O Universal fadir in Science

Allas that thou thyne excellent prud nce

In thy bedde mortal myghtest not be bequeth,
 What eyeld Doethe ? allas, why wold be slethe ?
 O Dethe, that didest not harme singulere
 In slaughtre of hym, but alle this loud it smarteth,
 But natheles yit hast thou no powere
 His name to slee, his hye vertu asterteth
 Un sleyne fro the, which ay us lyfly herteth
 Wite bookes of his ornat edityng
 That is to alle this loud enlumynyng.

ਚਾਸਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸੌ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸਪੈਂਸਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

As that renowned poet then compiled
 With war like numbers and heroick sound
 Dan Chancer well of English undeflyed
 Oh Fame's eternall head roll woithie to le fyled

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਚਾਸਰ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਅਟੈਲੀਅਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬਲਿਆ। ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਰਫੁਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਏਨੀ ਰਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਾਫੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੰਨਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲੈਫ ਐਡੀਓ ਹਰਨ ਸ਼ੈਲੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸਤਰ ਅਢੁਕਵੀਂ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਲਹੀਂ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਕਥਨ ਸ਼ੈਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਫਰੀਦ ਬਾਰੇ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਚਾਸਰ ਵਾਂਗ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ

ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾ-
ਵਲੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪਿਤਾਮਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ
ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਕਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਲਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਨ
ਵਿਚ ਹੀ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੋਂਦ
ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ। ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਘੜਦਾ, ਬਸ ਇਕ
ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ
ਵਿਚ ਗੋਂਦ ਦੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਬੱਝਵੀਂ ਗੋਂਦ ਗੁੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ
—ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਕੂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨਾ ਨਿੰਦੀਐ ਖਾਕੂ ਜੇਤੂ ਨ ਕੋਇ।

ਜੀਵਦਿਆ ਪੈਰਾ ਤਲੇ ਮੁਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ”।

ਭਾਵੇਂ ਚਾਸਰ ਵਿਚ ਗੋਂਦ ਦੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਪਰ ਉਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਪਾਠਕ
ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ
ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਹੈ। “*Legende of Good Women*” ਵਿਚੋਂ ਇਹ
ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੋ :—

‘Madame, quoud he, how thynke ye hereby ?

How that me thynketh, quod she, so god me speede

I seye, a cherl hath doon a cherles dede

What should I seye god lat hym never thee

ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ
ਸੁਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ
ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨ
ਬਚਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ।

ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਹੈ ਜੋ ਫਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਬੜੇ ਮੌਲਿਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ । ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਤਜ਼ਾਰਤ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਰਫ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਦੂਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ । ਚਾਸਰ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹਨ । ਉਹ ਅਭੋਲ ਹੀ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਉਪਮਾ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

Singing he was or fluting all the day,

He was as fresh as is the month of May.

ਚਾਸਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਰਿਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਤੀਬਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ । ਇਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪਿਆਰ--ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰੋਦੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ;

No welcome somer with thy soume softe.

That hath this wintre's, weders overshake

And driven away the louge nyghts blake.

ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤੀ ਨਿਕਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਾਸਰ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੀ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀ । ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਚਾਸਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਮੀਟਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਰਖਿਆ। ਇਹ ਮੀਟਰ ਸੀ--ਆਕਟੋਸਿਲੇਬਿਕ ਕਪਲੈਟ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੀਟਰ ਛੱਡ ਕੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ **Regular metre** ਤੇ **end-rimes** ਅਪਣਾਏ।

ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਸਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਸਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਚਾਸਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਅਜ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਚਾਸਰ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਝ ਹੀ ਸਤਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਪਰਮਾਣੀਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਅੰਗੁਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜ ਕੇ ਆ ਖਲੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਡਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੰਗ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਸਾਂ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਦੂਜੇ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ “ਸਾਰਾ ਉਚੇਰਾ ਗਿਆਨ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ” ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲੋਂ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਚਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰੜੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਨੀਯਮ ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਤੁਲਨਾ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਯੋਗ, ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਕੋ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਹੇਠ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਰੂਪ, ਸਿਖ ਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਨਿਗੰਦੁ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਚਲੇ ਆਏ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦੋ ਹੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਗੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗੀ। ਸਾਡੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਰਾਗੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵੈਰਾਗੀ ਹਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੋਜ਼ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਪਗ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 57 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 55 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਤਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੇ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅੰਤਰ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਲੇ ਕੋਲ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਵਸਤੂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਕੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਗਲ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਤੇ ਲਿਖ ਆਇਆਂ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਜੋ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ ਜਾਂ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਉਥੇ ਆ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਉਚੇ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ, ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਸੂਖਮ ਇਖਲਾਕੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ, ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਤੰਗ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ

ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ ਫਰੀਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਲੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੀਆਂ ਹਨ :—

“ਸੇਖ ਹੈਯਾਤੀ ਜੱਗਿ ਨ ਕੋਈ ਬਿਰੁ ਰਹਿਆ,
ਜਿਸ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੋਤੀ ਬੈਸਿ ਗਇਆ”।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਥੋੜ-ਚਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ “ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁਖੜਾ” ਅਤੇ “ਕਚੇ ਭਾਂਡੇ.....ਨੀਰ” ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਮੌਤ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਢਾਹ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਅਤੇ “ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ” ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ “ਕਿਥੈ ਤੈਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹੀ ਤੂੰ ਜਾਣਿਓਹਿ” ? ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ” ਕੂੜਾ ਸਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਗ ਮੋਹਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ “ਕੱਜਲ ਰੇਖ” ਨ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਇਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਹੁਣ ਪੰਛੀ ਸੁ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਜੂਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕੋ ਅਸੂਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲੱ-ਦਿਆ’। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬਦਾ ਉਪਜੇ ਬਿਨਸੇ ਨੀਤ
ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਣ ਮੀਤ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਗਰਭ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਛਿਨ ਵਿਚ ਬਿਨਸ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। “ਧਨ ਦਾਰਾ ਸੰਪਤਿ ਸਗਲ” ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਪੱਕਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਕੋ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਦਿਲ ਲਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਹੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਪਾਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ “ਕੱਲਰ ਕੇਰੀ ਛਪੜੀ” ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਏਥੋਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਹੰਸਾਂ ਦੇ ਪੀਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਛਪੜਿ ਢੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ ਚਿਕੜਿ ਡੂਢੈ ਹਥ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਕੜ, ਕੱਲਰ ਅਤੇ “ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ” ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਛਤਰ ਝੁਲਦੇ ਸਨ, ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਮਾਮੇ ਵਜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਭੀ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਯਤੀਮਾਂ ਨਾਲ ਚਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

“ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ, ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ।

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ, ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ।”

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ‘ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ’ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬਿਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੇਰਾਗ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਦੋ ਉਘੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

“ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ,

ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਦੁਖ।

ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ.

ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ।”

ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ “ਘਰ ਘਰ ਏਹਾ ਅਗਿ” ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬਿਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ” ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ “ਦੁਰਲਭ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਸੂਫੀ ਇਸ਼ਟ “ਰਾਜੀ-ਬ-ਰਜ਼ਾ” ਵਾਲੀ, ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਨਿ ॥

“ਫਰੀਦਾ ਫੁਖਾ ਸੇਤੀ ਦਿਹੁ ਗਇਆ,

ਸੂਲਾਂ ਸੇਤੀ ਰਾਤਿ ।

ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ,

ਬੋੜਾ ਕਪਰ ਵਾਤਿ ।”

ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

“ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ

ਬਿਰਹੁ ਵਿਛਾਵਣੁ ਲੋਫੁ

ਇਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ

ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ।”

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ “ਹਰਿ ਭਾਵੈ ਸੋ ਹੋਇ” ਵਿਚ ਅਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਚਿੰਤਾ ਤਾਕੀ ਕੀਜੀਏ ਜੋ ਅਨਹੋਣੀ ਹੋਇ” ਅਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਨ ।

ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ‘ਨਿਵਣ’, ‘ਖਵਣੁ’, ‘ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ’, ‘ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ’ ਬਿਨਾ ਰਬ ਦੇ ‘ਨੇਹੁ’, ‘ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ’ ਭਾਵ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ, ‘ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵ ਨ ਵਿਚ ਵੇਖ’ ਆਦਿ, ਦਾ ਸਬਕ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮਾਇਆ, ਮਮਤਾ, ਹਉਮੈ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਵਸੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਅਤੇ ਬੈਰੀ-ਮੀਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ, ਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਨ ਅਤੇ ਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਜਿਹੀ ਗਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਖ ਵਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਸਨ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਜੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕਿ ਸੂਫੀ ਅਜੇ ਤਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਫਿਕ੍ਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਸਜਦਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਨਾਮ, ਜਾਪ, ਭਜਨ, ਸਿਮਰਨ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ

ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਵਕਤ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਲਪਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਲੰਘ ਕੇ ਬੁੜ੍ਹਾਪਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਘੜੀ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਲਾਹੇ ਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਹੀ ਬੰਦਗੀ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ 'ਨਾਉ' ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ 'ਮੁਖ ਡਰਾਵਣੇ' ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ ਉਹੋ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਬੇ-ਨਿਵਾਜ਼ (ਬੇਨਮਾਜ਼) ਵਾਸਤੇ ਕੁਤੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੇਚਿੱਤ ਮਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਸੁਕਰ ਸਵਾਨ' ਆਦਿ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿਚ, ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਆਸ਼ੇ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਭਜਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ : “ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰ ਭਜੁ ਮਨਾ ਨਿਰਭੈ ਪਾਵਹਿ ਬਾਸੁ”। ਉਹ ਸੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਨ ਧਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਛ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਤਨੁ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੋਕਉ ਦੀਓ ਤਾਂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਨ”। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਨੇਹੁ’ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਗੀ ਰਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਤੇ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਸਹਿਮ, ਦੋਸ਼ਖ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਪੁਲ-ਸੁਰਾਤ ਦਾ ਖਤਰਾ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰਿਆਜ਼ਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਰੱਬ ‘ਗੱਫਾਰ’ ਤੋਂ ਤਟ ‘ਕਹਾਰ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ “ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਭੈ ਹਰਨੁ ਹਰਿ ਅਨਾਥ ਕੇ ਨਾਥ” ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੀ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਦੋਹੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਉਸ ਵਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚ ਪੁਰ-ਸਲਾਤ (ਪੁਲ-ਸਰਾਤ), ਮਲਕੂਲ ਮੌਤ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ, ਗੌਰ, ਦੋਜ਼ਖ, ਮਸੱਲਾ, ਸੂਫ਼ ਆਦਿ ਕਈ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ, ਗਤੀ, ਜਨਮ-ਜਨਮ ਦਾ ਚੱਕਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਮਾਇਆ, ਜਮ ਕੇ ਸਾਮ, 'ਘਟਿ ਘਟਿ ਮੈ ਹਰਿ, ਆਦਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਸਿਖ ਮਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ, ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਂਦੇ ਹਨ, ਵਰਤੀ ਹੈ। ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਮਾਣਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸੇ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਜ ਬ੍ਰਿਜ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬੋਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਕੋ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵੇਦਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸੂਫੀਮਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਨਮੀ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੁਢਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਆਵਰ ਏਥੇ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੱਦੀਆਂ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ 1173 ਈ. ਵਿਚ ਜਮਾਲਉਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਫਰੀਦ ਜੀ 1265 ਈ: ਤਾਈਂ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਭਾਗ-ਪਟਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਘੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜਿਹੜੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਦਾਰ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੜੇ ਉਘੇ ਫਕੀਰ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਜੋ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਵੀ ਆਮ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ, ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੋੜੇਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪੜਾਅ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਤਸਵਰ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਧੀ ਸੀ। ਸਾਦਾਪਨ ਅਤੇ ਪਾਰਸਾਈ ਇਸ ਦੇ ਸਤੂਨ ਜਾਂ ਸਥੰਮ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ

ਹੀ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਰਹੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਟਪ-ਕਦੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

੧. ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ,
ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ,
ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।

੨. ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ,
ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜ਼ਾਰਿ ।
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨ ਨਿਵੈ,
ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾ ਤਰੀਕਤ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਸਵੱਫ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਫਲਸਫਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਪੜਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਫ ਸਾਫ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਲਗਣ ਨੂੰ ਟਪ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਤਾਂਘ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹਨ। ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਧੂ ਹੈ :

ਸਜਨ ਬਿਨ ਰਾਤੀਂ ਹੋਈਆਂ ਵਡੀਆਂ ।

ਮਾਸ ਝਰ ਝਰ ਪੰਜਰ ਹੋਇਆ,

ਕਣ ਕਣ ਹੋਈਆਂ ਹਡੀਆਂ ।

ਇਸ਼ਕ ਛੁਪਾਇਆ ਛੁਪਦਾ ਨਾਹੀਂ,

ਬਿਰਹੋਂ ਤਣਾਵਾਂ ਗਡੀਆਂ ।

ਹੋਰ :

ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀਂ ਮੈਂ ਕਿਹਨੂੰ ਆਖਾਂ ।

ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ
ਬਿਰਹੇਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਨੀਂ,
ਮੈਂ ਕਿਹਨੂੰ ਆਖਾਂ ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਬਿਰਹਾਂ ਦੀ ਵਨਗੀ । ਹੁਣ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਾਂਘ ਵਾਲੀ ਵੰਨਗੀ ਤਕੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਪਿਛੇ ਭਜਦੇ ਹਨ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਲ ਲਗਣ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ ।

ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ ਨੀ,
ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ ।
ਲਖ ਕਰੋੜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜਿਆ,
ਸੋ ਭੀ ਝੂਰੀ ਝੂਰੀ ।
ਭਠ ਪਈ ਤੇਰੀ ਚਿਟੀ ਚਾਦਰ,
ਚੰਗੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਝੂਰੀ ।

ਵਿਛੋੜਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਜਲਨ, ਤੜਪ, ਸਿਕ ਤੇ ਸੋਜ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ (ਅਗ੍ਹਾਂ ਖਿਚੂ) ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਨਿਖਰਿਆ । ਪਰੰਤੂ ਜੁਦਾਈ ਵਿਚ ਕੂਕਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

ਅੱਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਜਿਉ,
ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।
ਜਾਏ ਪੁਛਹੁ ਫੁਹਾਗਣੀ,
ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਨੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਧੂ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦੀ ਜਿਨੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਅਤੇ ਡਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਕੁਟ ਪੈਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੂਕ ਉਠਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ,
ਕਿਉ ਡਿਠੋ ਘੜਿਆਲੁ ।
ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾਂ ਮਾਨੀਐ,
ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਸੰਕੋਚ ਚੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਂਹਿ ਗੁਣ,

ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾਂ ਥੀਵਹੀ,

ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (ਰਬ) ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਉਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾਂ ਜਾਂ ਸੋਮਾ ਤਾਂਘ ਤੇ ਖਿਚ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ । ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਅਤੇ ਬੇਮਤਲਬ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਰਫਤ (ਪਛਾਣ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਤੇ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅੰਦਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਬਾਹਿਰ ਤੂੰ ਹੈ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਤੂੰ

ਤੂੰ ਹੈਂ ਤਾਣਾ ਤੂੰ ਹੈ ਬਾਣਾ ਸਭ ਕਿਛ ਮੇਰਾ ਤੂੰ

ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਭ ਤੂੰ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਢੇਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਤਾਈਂ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

ਫਰੀਦਾ ਥੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ।

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਿਤਾੜੀਅਹਿ ।

ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤਾਈਂ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਨਿਖਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਟਕਸਾਲੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਇਨੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਏਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ

ਹਨ ਉਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਿਥਿਹਾਸਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਆਰੇ (ਸੰਕੇਤ) ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ :

੧. ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਸਤਿ ਗੁਰ ਵਾਲਾ
ਪੀਂਦਾ ਹੀ ਮੈਂ ਝੁਲਿਆ
੨. ਜਿਸ ਨਗਰੀ ਠਾਕਰ ਜਸ ਨਾਹੀਂ
੩. ਇਸ ਚੌਪੜ ਦੇ ਚੋਰਾਸੀ ਖਾਨੇ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਤਆਰੇ :

੧. ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।
ਮਲਕੁ ਜਿ ਕਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ।
੨. ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨਿ ਨ ਸੁਣੀਆਇ
ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਫਰੇਸ਼ਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ ।

ਪਰ ਆਜ਼ਜੀ ਅਤੇ ਮਸਕੀਨੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ । ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਮਾਣਾ ਤੇ ਮਸਕੀਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

੧. ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ
ਛਡਦੇ ਖੁਦੀ ਤੇ ਗੁਮਾਣ ।
੨. ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ
ਤੁਧ ਬਾਝੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨ ਜਾਣਾ ।
੩. ਖਾਕ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਆਹੀ ਨੀ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਆਜ਼ਜੀ ਇਨੀ ਨਹੀਂ :

੧. ਫਰੀਦ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।
੨. ਫਰੀਦਾਂ ਖਾਕੁ ਨ ਨਿਦੀਐ ਖਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ ।

ਜੀਵਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਤਲੈ ਮੋਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ।

ਦੋਨੋਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਦੇ ਕੰਮੀਂ ਖਵਾਰੀ

ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹੋਣ :

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ :

ਭੈ ਸਾਈਂ ਦੇ ਪਰਬਤ ਡਰਦੇ ਮੈਂ ਕਵਣ ਵਿਚਾਰੀ

ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਸਹੇਲੀਓ ਅਮਲਾਂ ਬਾਜ ਖੁਆਰੀ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ :

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ

ਮਤ੍ਰ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਤੀਸਰੇ ਪੜਾ ਦਾ ਉਘਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਹੈ । ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਿਨ ਭੇਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਇਹ ਵਸਲ ਜਾਂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਰਬ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਇਆ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੱਈ

ਆਖੋ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨ ਆਖੋ ਕੋਈ ।

ਹਾਜੀ ਲੌਕ ਮਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ

ਜਿਤ ਵਲ ਯਾਰ ਉਤੇ ਵਲ ਕਾਬਾ ਭਾਵੇਂ ਵੇਖ ਕਤਾਬਾਂ ਚਾਰੇ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਇਕੋ ਮਤ ਦੇ ਕਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਗ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਫਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ । ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਾਫੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤਰਕ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ।

ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ

ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ, ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਗਿਆਨ ਪਧਾਨ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ । ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਅਭੂਲ ਹੈ । ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਜਨਮ

ਫਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਮਰਯਮ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ ਸੰਮਤ 1231 ਵਿਚ ਹੋਇਆ (1) ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੰਮਤ 1455 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ (2) ।

ਨਾਂ

ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ, ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ । ‘ਫਰੀਦ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਅਦੁਤੀ, ਲਾਸਾਨੀ (3) । ਸੋਧੋਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ “ਜਪ-ਮਾਲਾ ਦਾ ਵਡਾ ਮਣਕਾ, ਸੁਮੇਰੂ ਕੀਤੇ ਹਨ” । (4) ‘ਕਬੀਰ’ ਅਰਥੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਇਸ

1. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼—2428

2. ਚੌਦਹ ਸੌ ਪਚਾਵਨ ਸਾਲ ਗਏ, ਚੰਦ੍ਰਵਾਰ ਏਕ ਠਾਠ ਗਏ । ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਬਰਸਾਯਤ ਕੋ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਿਥੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ । (ਧਰਮ ਦਾਸ)

3. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼..2428

4. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਨਵਰੀ 1953, ਪੰਨਾ 4

ਦੇ ਅਰਥ 'ਮਹਾਨ' ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਵਡਾ ਜਾਂ 'ਬਜ਼ੁਰਗ' ਹਨ (5)।

ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਫਰੀਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਜਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਨੋਰਥ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਣਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਮਨੋਰਥ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਨੁਗਾਮੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮਨੋਰਥ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਮਨੋਰਥ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘਟ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਲਿਆਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸੰਤ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਰਥ ਸਿਧੀ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ। ਰਾਜ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਛੁਕ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਰਾਜ-ਗਰਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਹਿਮਿਆ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਤੰਤ੍ਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਕਰਕੇ ਘੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਖੁਲ੍ਹ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਬੀਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮੀ ਮਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਲੋਕ ਬਾਹਰਲੇ ਅਡੰਬਰਾਂ ਦੇ ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।" ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਪੇੜ ਛਾਡਿ ਸਭ ਜਾਲੀ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ! ਉਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਮ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਵਾਤਾ-ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਪਖੰਡ ਦੇ ਮਾਇਯਾ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਅਪਣਾਇਆ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਹ ਅਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਧਰ ਗਏ, ਕਾਲਖ ਧੋ ਦਿਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਥੋੜੇ ਚਿੜ ਚੜੇ ਵੀ ਬਣ ਗਏ।

ਪਰੀਵਾਰ

ਫਰੀਦ ਇਕ ਉਘੇ ਧਰਮੀ ਘਰ ਦੇ ਜਮਪਲ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਲਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ

ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਸੰਮਤ 1323 ਵਿੱਚ ਪਾਕਪਟਨ ਹੋਈ। 93 ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਜੀਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਸੀ। ਤਾਲੀਮ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰੁਚੀਆਂ ਧਰਮੀ ਸਨ, ਕਾਰਣ ? ਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਵਿਧਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੀ ਕੁਖ 'ਚੋਂ ਜਮੇਂ, ਇੰਜ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ (ਨੀਮਾ) ਪਿਤਾ (ਨੀਰੂ) ਜਾਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ "ਲੋਈ" ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ (ਕਮਾਲ) ਤੇ ਇਕ ਪੁਤਰੀ (ਕਮਾਲੀ) ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਕਬੀਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ, (1) ਨਾਲੇ ਕਮੀਨ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ। (2) ਕਬੀਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਸੀ, ਇੰਜ ਆਮ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਪਰ ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਕਬੀਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ-ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਫਲ ਹਨ। (3) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਸੰਮਤ 1575 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। 120 ਵਰ੍ਹੇ ਜੀਵੇ। (4)

ਸੁਭਾ

ਫਰੀਦ ਰਾਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੇ ਪਰਮਨੇ, ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ, ਪੂਜਨੀਯ, ਸਾਹਿਬੇ ਇਲਮ, ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਫਿਰੇ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬਧੇ ਹੋਏ, ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਭਾਵਪਾਉ, ਹਲੀਮੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਉਹ ਮਿਠ ਬੋਲੇ ਸਨ, ਨਿਰੇ ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਤਾ ਤੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਨ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਉਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਿਠੜੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਨਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਨਖੇਦੀ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸਾਉਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।

1. ਮਸਿ ਕਾਗਦ ਤੋ ਫੁਯੋ ਨਹਿ, ਕਲਮ ਰਾਹੀ ਨਹਿਹਾਥ। (ਕਬੀਰ)
2. ਆਇ ਹਮਾਢੇ ਕਹਾਂ, ਕਰੋਗੀ, ਹਮ ਤੋ ਜਤਿ ਕਮੀਨਾ। (ਕਬੀਰ)
3. "ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ," (ਕਰਤਾ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ)
4. ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ।

ਕਬੀਰ ਮਸਤ ਮੋਲਾ ਸਨ (1) । ਨਾ ਘਰ ਨਾ ਘਾਟ, ਮਲੰਗ ਸਾਧੂ । ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਹਮ ਘਰ ਜਾਲਯੋ ਆਪਣਾ, ਲਿਯਾ ਮੁਹਾੜਾ ਹਾਥਿ ।

ਅਬ ਘਰ ਜਾਲੋਂ ਤਾਸ ਕਾ, ਜੋ ਚਲੈ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥਿ ।

ਕਬੀਰ ਅੱਖੜ ਵੀ ਸਨ, ਇਹ ਅਖੜਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਪਰ ਕੇਵਲ ਪਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅੱਖੜ ਸਨ । ਭਗਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਰੇ ਹਲੀਮ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਨ—

ਕਬੀਰ ਕੁਤਾ ਰਾਮ ਕਾ, ਮੁਤਿਯਾ ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ।

ਗਲੇ ਰਾਮ ਕੀ ਜੇਵੜੀ, ਜਿਤ ਖੈਂਚੈ ਤਿਤ ਜਾਉਂ ।

ਕਬੀਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ । ਪਰ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ । ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਬੀਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮੀ ਠੰਕਾ ਤੋੜਿਆ ਸੀ, ਜੱਥਾ ਢਿਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ‘ਕਬੀਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਚਾਲਿਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ।

ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ

ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਦਲਣੀ ਚਾਹੀ । ਸਮਕਾਲੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣੇ, ਸੂਲੀ ਲਟਕੇ । ਇਸ ਗੜ੍ਹੇਮਾਰ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ, ਸੂਫੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਗਏ । ਮੁੜ ਸ਼ਰਾਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਬੈਠੇ । ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ, ਮੋਲਾਨਾ ਰੂਮੀ, ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਸਮੇਤ, ਚਲਪਈ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਵੀ ਇਸੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਮਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ—

ਫਰੀਦਾ ਬੋਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।

ਕਬੀਰ ਅਜ਼ਾਦ ਜੀਵ ਸਨ । ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ

ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮੁਹਾੜਾ' ਹਥ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ—

ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾ ਜੋ ਲਿਖ ਦਿਯਾ,
ਛਾਡਿ ਚਲੈ ਹਮ ਕਛੁ ਨ ਲਿਯਾ।

ਕਬੀਰ ਬੁਧੀਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੁਧੀਤਤ੍ਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬੁਧੀ ਮਾਪ ਕਸੌਟੀ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੀ ਚੰਗੀ ਗਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਸਾਰ ਸਾਰ ਕੋ ਰਾਹਿ ਲਏ" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੀ, ਸਹਿਜ ਧਰਮ।

ਲੋਕ ਨੇਤਾ :

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਨੀਯ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਕਰੇ, ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਅਤੇ ਵਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਏ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜੇ। ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨਾਹੀਂ ਜੇਤੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਨਵੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਉਸ ਦੀ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਲੋਕ-ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਕੀ? ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਮਿਠਿਤ ਭਾਵਨਾ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਏ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਸਮਵਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਭਾਂਝ ਖਾਧੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ : —

ਫਰੀਦ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਦੁਖ।

ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ।

ਕਬੀਰ ਇਕ ਦਮ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਸੀ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ 1। (2) ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। (2)

ਕਬੀਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਧਰਮੀ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਈ ਵਿਭੇਦਤਾ ਦੀ ਨਿਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਤਨਾ ਕਠੌਰ ਵਿਅੰਗ ਕਸਿਆ ਹੈ—

ਜੋ ਤੂੰ ਬਾਂਸਨ ਬਾਂਸਨੀ ਜਾਯਾ,
ਤੋ ਆਨ ਵਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਯਾ।
ਜੇ ਤੂੰ ਤੁਰਕ ਤੁਰਕਨੀ ਜਾਯਾ,
ਤੂੰ ਭੀਤਰ ਖਤਨਾ ਕਯੋਂ ਨਾ ਕਰਾਯਾ।

ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ—

ਹਿੰਦੂਨ ਕੀ ਹਿੰਦੁਵਾਈ ਦੇਖੀ ਤੁਰਕਨ ਕੀ ਤੁਰਕਾਈ।
ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਸੁਨੋ ਭਾਈ ਸਾਧੋ ਕੋਨ ਰਾਹ ਹੈ ਜਾਈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਘਬਰਾਏ ਨਹੀਂ, ਅੜ ਗਏ ਹਨ ਜੂਝਣ ਲਈ। ਤੇ ਫਿਰ ਗਜ਼ ਵਜ ਕੇ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਨ—

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਹੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤੁ।
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ।

ਰਹੱਸਵਾਦ

ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਵੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਦ ਭਰੀ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਅਡਰੀ। ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ

1. ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ; ਦੁਨੀਆ ਕੈਸੀ ਬਾਵਰੀ, ਪਾਥਰ ਪੂਜਨ ਜਾਯੇ। ਘਰ ਕੀ ਚਕਿਯਾ ਕੋਈ ਨ ਪੂਜੇ ਜੇਤਿ ਕਾ ਪੀਸਾ ਖਾਯ।
2. ਦਿਨ ਭਰ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਤ ਹੈ, ਰਹਿਤ ਹਨਤ ਹੈ ਗਾਯ। ਯਹ ਤੋ ਖਨ ਵਰ ਬੰਦਗੀ, ਕੈਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਦਾਯ।

ਅਨੁਸਾਰ “ਰਹੱਸਵਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਇਕਾਗਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ।” ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲ-ਪਏ ਦੋ ਸੰਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚੇਤਨ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਮਿਲਨ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਿਲਨ ਕਿਥੋਂ? ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੋਵੇਂ ਆਸਤਕ ਹਨ, ਅਲੱਖ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਪੰਕਤੀ ਰਾਮ ਰਾਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਝੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚਰਣ ਸ਼ਰਣ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਛਤ ਹੈ—

ਜਾ ਕੇ ਮੁਖ ਮਾਥਾ ਨਹੀਂ, ਨਾਹੀਂ ਰੂਪ ਕਰੂਪ।

ਪਹੁਪ ਬਾਸ ਤੇ ਪਾਤਰਾ ਐਸਾ ਤੱਤ੍ਰ ਅਨੂਪ।

ਫਰੀਦ ਤੋਹੀਦ-ਪ੍ਰਸਤ ਸੂਫੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ “ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ” ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰਖਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਬਲਿਹਾਰ ਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨੁ ਪੰਖੀਆਂ ਜੰਗਲਿ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸੁ।

ਕਕਰੁ ਚੁਗਨਿ ਥਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ।

ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਵਰਣਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

“ਗੁੰਗੇ ਕੇਰੀ ਸ਼ਰਕਰਾ ਬੈਠੇ ਹੀ ਮੁਸਕਾਯਾ”

ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

“ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ।”

ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵੀ ਸੂਫੀਆਨਾ, ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਕਬੀਰ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵੀ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡਾਂਡ ਨੂੰ ਛਡਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸਤਰ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੇ ਪਾਰਖੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆਂ

ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ “ਦੋਵੇਂ” ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਮਨਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲਿ ‘ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ’ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹਨ “ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗ ਦੀਦਾਰ ਕੇ।” ਕਬੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਬਿਨਾ ਪਰੇਮ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਮਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਸੇਵੜਾ, ਸਨਯਾਸੀ ਦੁਰਵੇਸ।

ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਹੁੰਚੇ ਨਹੀਂ, ਦੁਰਲਭ ਸਤ ਗੁਰੁ ਦੇਸ।

ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਵੀ ਅਗੋਂ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਾਲਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ, ਮਿਲਨ ਦੀ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ। ਜਗਿਆਸੂ (ਭਗਤ) ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਘਾਟ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਬ ਵਿਦਿਆਮਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਫਿਰ ਪੂਰਵ-ਰਾਗ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਗੰਮੀ ਖਿਚ ਕਹਿ ਲਈਏ ਜਾਂ ਵਿਰਹ। ਜਗਿਆਸੂ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਲ ਖਚੀਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਲਨ ਸਹਿਜ ਥੋੜਾ ਹੈ। ਕੀ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਕੀ ਮਜਾਜ਼ੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਕਣਾ ਸਿਕਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਡੀਕਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ “ਅੰਕ ਭਰਿ ਭੇਟਣ ਦੀ”। ਇਸੇ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਰਾਵਹੀ, ਸਥਾ ਦੇ ਆਤਮਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੀ ਰੰਗ ਰੰਤੜੇ ਕਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਰਤੜੇ ਹਨ ਇਲਾਹੀ ਰੰਗ ਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਰਸ-ਭਿੰਨਣੀ। ਰਸ ਕੇਹੜਾ? ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਿਰਹ ਦੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਸੂਫੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਸੂਫੀਆਨਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਰਾਹ--ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਪੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਸਤ ਕਰਾਮਾਤ, ਸਦਾ ਚਾਰਕ ਤਤ੍ਵ ਵੀ। ਇਹ ਤਤ੍ਵ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਹਨ—ਪਸਚਾਤਾਪ, ਵਿਰਾਗ, ਤਿਆਗ, ਦੀਨਤਾ (ਨਿਮਾਣਤਾ), ਧੀਰਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਿਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਾ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਜੋਗ ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਨੂੰ “ਹਾਲ” ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਿਲਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਾਸ ਕਿਥੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਕ ਹੁਕ ਹੈ, ਟੀਸ, ਪੀੜਾ, ਦਰਦ, ਦੁਖ, ਭੈ, ਡਰ, ਸਹਿਮ ਕਿਉਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਤਾਂ—

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਕੈ ਕਿਉਂ ਡਿਠੇ ਘੜੀਆਲੁ ।

ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾਂ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ 'ਤੁਲੜੇ' ਨੂੰ ਛਡਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ
“ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸ਼ਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ।” ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ
ਜੋਬਨ ਵਿਅਰਥ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ—

“ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ”

ਕਬੀਰ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਰਾਗ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ
ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜਲ ਮੇਂ ਕੁੰਭ, ਕੁੰਭ ਮੇਂ ਜਲ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਭੀਤਰ ਪਾਨੀ ।

ਫੁਟਾ ਕੁੰਭ ਜਲ ਜਲਹਿ ਸਮਾਨਾ, ਯਹ ਤਤ ਕਥਯੋ ਗਿਆਨੀ ।

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਤਲੀਨਤਾ ਹੀ ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਾਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ । ਉਸ
ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਹੈ—

ਜਰਾ ਮੇਂ ਸੰਈ ਵੇਰਾਗ ਕਹਾਵੈ ।

ਆਸਨ ਮਹਰਿ ਗਗਨ ਮੇਂ ਬੈਠੇ, ਦਰਮਤਿ ਦੂਰ ਬਹਾਵੈ ।

ਕੁਖ ਪਯਾਸ ਔ ਨਿਦ੍ਰਾ ਸਾਧੇ, ਜਿਖਤੇ ਤਨਹਿ ਜਗਾਵੈ ।

ਤੇ ਬੱਸ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ, ਟਿੱਬੇ ਟਪ ਕੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਬੀਰ “ਗੁੰਗੇ ਕੇਰੀ ਸਰਕਰਾ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਮਿਲਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ
ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—

ਦੁਲਹਿਨੀ ਗਾਵਹੁ ਮੰਗਲ ਚਾਰ,

ਹਮ ਘਰਿ ਆਏ ਹੋ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਭਰਤਾਰ ।

ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਮਾਇਆ

ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਾਵੀ ਹਨ । ਹਰ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀਆਂ
ਹਨ । ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਲਪਿਆ ਹੈ ਕਬੀਰ ਨੇ ਮਾਇਆ । ਫਰੀਦ ਦਾ
ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਤ ਕਹਿਣ

ਕਹਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—

ਫਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦਿਆ ਚਾਂਗੇਦਿਆਂ ਮਤੀ ਦੇਂਦਿਆਂ ਨਿਤ ।

ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਞਾਦਿਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ ॥

ਪਰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪਰੀਵਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਭਾਰਤੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ । ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਕਬੀਰ” ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਦੀ ਜੁਲਾਹਾ ਜਾਤੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ “ਕੋਰੀ” ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੀ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਬੀਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਭਾਵਨਾ ਹਿੰਦੂਆਨਾ ਹੀ ਰਹੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਵਾਧਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ—

ਏਕ ਡਾਯਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਬਸੈ ।

ਨਿਤ ਉਨ ਮੇਰੇ ਜਿਯ ਕੋ ਡਸੈ ।

ਤਾਂ ਡਾਯਨ ਕੇ ਲਰਿਕਾ ਪਾਂਚ ਰੇ ।

ਨਿਤ ਉਨ ਮੋਹਿ ਨਚਾਵਹਿ ਨਾਚ ਰੇ ।

ਤੇ, ਇਸੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਤੇ ਹੀ ਫਿਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮਿਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਘੁੰਘਟ ਕਾ ਪਟ ਖੋਰ ਰੀ, ਤੋਕੋ ਪੀਵ ਮਿਲੇਗੇ ।

ਗੁਰੂ

ਸੈਤਾਨ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਹਥ-ਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਨਾ ਬਚਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ “ਨਹਿ ਤੇ ਕਰਤੀ ਭਾਂਡਿ” । ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ (ਮੁਰਸ਼ਿਦ) ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਫਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਰਾਏ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਪਰ ਹੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਜੋ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ।

ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—

ਗੁਰੂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅੰਕ ਪੜਾਅ ਦਿਯਾ ਰੇ ।

ਕਰਮ

ਸੰਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧੀਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਰਕ ਸੁਅਰਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਹੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹਿ ਆਏ ਕੰਮਿ ।

ਕਬੀਰ ਮਹਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਨਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਉਚੇ ਕੁਲ ਕਹਾ ਜਨਮਿਯਾ, ਜੋ ਕਰਨੀ ਉਚਿ ਨ ਹੋਯ ।

ਕਨਕ ਕਲਸ ਮਦ ਸੇ ਭਰਾ, ਸਾਧਨ ਨਿੰਦਾ ਸੋਯ ॥

ਸਿਮਰਨ

ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਅਲੱਖ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ ਨਾਮ ਤੇ ਭੁਇੰ ਭਾਰ ਥੀਏ।” ਪਰ ਕਬੀਰ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚੋਂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ—

ਮਨ ਰੇ ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਿ, ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਿ, ਰਾਮ ਸੁਮਿਰਿ ਭਾਈ ।

ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੁਮਿਰਨ ਬਿਨਾਂ, ਬੂੜਤ ਹੈ ਅਧਿ ਕਾਈ ।

ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਵੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ ਨਿਰੋਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ; ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਦੀ ਭਗਤੀ; ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਦੀ ਭਗਤੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਨਿਰੀ ਪੂਰੀ ਮੰਗ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ਤੇ ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂੰ ਬਖਸੰਦਗੀ ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ।

ਪਰ ਕਬੀਰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਗਰਭਧਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਕੇ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ—

ਜਨਮ ਸਿਗਨ ਭਜਨ ਕਬ ਕਰਿ ਹੋ ?

ਗਰਭਵਾਸ ਮੇਂ ਭਗਤਿ ਕਬੂਲਯੋ

ਬਾਹਰ ਆਯ ਭੁਲਾਨ ।

ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਖਰਦਾ ਤਦ ਹੈ ਜਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ—

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੇਲੀ ।

ਜਾ ਫਿਰ ਦੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ।

ਕਬੀਰ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸ ਇਕੋ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ—

ਤਿਧਿ ਸਿਧਿ ਮਾਂਗੋਂ ਨਹੀਂ, ਮਾਂਗੋਂ ਤਮ ਪੈ ਯੋਹ ।

ਨਿਸੁ ਦਿਨ ਦਰਸਨ ਸਾਧ ਕਾ, ਕਹ ਕਬੀਰ ਮੋਹਿ ਦੇਹੁ ।

ਨਿਮਾਣਤਾ

ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਹਲੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਵੀ ਹਲੀਮ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਕੁਝ ਵਧੇਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਮਾਣਤਾ ਦੀ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਬਧਿਆ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਗਿੜਗਿੜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਔਗੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਮ-ਵਸ ਉਸ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ ਤਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ

ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ।

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਫਿਰਾਂ,

ਲੋਕ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਨਿਮਾਣੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਹੀ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦੇ; ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਬੀਰ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ—
ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਮਾਲਿਨਿ ਭੂਲੀ ਜਗ ਭੁਲਾਨਾ,
ਹਮ ਭੁਲਾਨੇ ਨਾਹਿ ।
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਰਾਮ ਰਾਖੇ,
ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਹਰਿ ਰਾਇ ।

ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹਉਮੈ ਤਦ ਬਣਦੀ ਜਦ ਕਬੀਰ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਨਿਪੁ-
ਣਤਾ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ।

ਸੈਲੀ

ਦੋਵੇਂ ਫ਼ਕੀਰ ਹਨ । ਕਵਿਤਾ ਕਰਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਸੀ
ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਤਾਰਨ ਦਾ । ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪਖ ਇਕ ਦਮ ਮਹਾਨ
ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ । ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ
ਅਸਮਰਥ ਹੈ । ਪਰ ਭਗਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੈਅ, ਸੁਰ ਜਾਂ ਅਵਰ-
ਣਿਤ ਹੁਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਹੁਸਨ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ
ਹੈ । ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ
ਮਨ ਸਰੀਰ, ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਕਵੀ ਉਹੀ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤਤਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਾਵਾ ਸਿਧਾ ਦਿਲ
ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਛੰਦ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ
ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਆਨੰਦ ਦੀ ਝਾਰ ਝਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਸ
ਇਹੋ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਖਣ ਲਈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਛੰਦ ਸ਼ਲੋਕ (ਦੋਹਰਾ) ਹੈ; ਜਿਸ ਦੀ
ਮਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਘਟ ਵਧ ਹੈ : ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ । ਕੁਝ
ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ।

ਕਬੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਦ ਵੀ ਹਨ, ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ
ਵੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਨ ਨਹੀਂ । ਕਬੀਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਵੀ ਸਾਧੂਆਂ
ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਆਮ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ
ਹਨ, ਵੈਸੇ ਬਹੁਤ ਪੁਣ ਛਾਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ
ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ।

ਕ੍ਰਾਵ ਵੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ, ਆਮ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹਨ; ਸ਼ਬਦੀ ਕਲਾ-ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਧੁਕੜੀ (ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲੀ) ਹੈ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ।

ਫਰੀਦ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਿਆ ਘਟ। ਕਬੀਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਆਇਆ, ਸ਼ਬਦ ਫਿਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਸਤ ਮਲੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਕੰਨੀਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵਟੀਣਾ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਭਾਖਾਂ ਦਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ, ਕਿ ਇਸ ਫਕੜ ਦੀ ਫੁਰਮਾ-ਇਸ਼ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੂੜ੍ਹ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਘਟ ਹੈ। ਸਾਫ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਗਲਾਂ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ।

ਫਰੀਦ

ਮਲਕੁਲ ਮਉਤ, ਪੁਰਸਲਾਤ, ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸ਼ਤਾ, ਬੰਦਗੀ, ਅਮਲ, ਇਸ਼ਕ ਆਦਿ।

ਕਬੀਰ

ਮੂਲਾਧਾਰ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਈੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ, ਦੰਦਰ ਰਸ, ਨਾਦ ਆਦਿ,

ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਠੋਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਕਥਣਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ—

ਕਬੀਰ

1. ਪਾਨੀ ਕੇਰਾ ਬੁਦਬੁਦਾ, ਅਸ ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ।
2. ਹੀਰਾ ਜਨਮ ਅਮੋਲ ਥਾ, ਕੌੜੀ ਬਦਲੇ ਜਾਯ ।
3. ਇਕ ਦਿਨ ਹੈ ਸੋਵਨਾ, ਲਬੇ ਪਾਂਵ ਪਸਾਰ ।
4. ਘੁੰਘਟ ਕਾ ਪਟ ਖੋਲ ਰੇ, ਤੋਕੋ ਪੀਵ ਮਿਲੈਂਗੇ ।

ਫਰੀਦ

1. ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ, ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੇ ਜਟੁ ।
2. ਵਾਰੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਚਲੇ ਮਸਾਇਕ ਸੇਖ ।
3. ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ, ਹਮ ਦੋਸਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।
4. ਜਿਨੀ ਕੰਮਿ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਨਿਰਣਾ

ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਹਨ । ਪਰ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵਿਰਸਾ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ । ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਬਨਾਉਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਬੀਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ । ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਫਰੀਦ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੁਝ ਇਕਾਂਤਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ । ਫਰੀਦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੰਜਮੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕਬੀਰ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ, ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰਣੀ । ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਹਨ ਪਰ ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਜਨ-ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਗੇ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਣ ਦੇ ਸੁਝਾ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਿਖੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਤਾਂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਲਖ ਬਣਾ ਛਡਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜੀ ਕੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਾਸਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵੇਖਣੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਖੀਵਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਇਕਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁਢਾਪਾ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ, ਬੇ-ਹਿੰਮਤੀ ਨਾਤਾਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਹਾਸੇ ਚੁਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿੰਤਾ ਮਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੇ। ਅਣ-ਸੋਚਿਆ ਪਿਛਾ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਅੱਗਾ ਰਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੁਰਲਾ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਚਾਨਣ ਲਈ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੱਤ ਭਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਸਕੇ।

ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਗ-ਪਗ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਇਕੋ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਨਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈ-ਹਰਨ ਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਦਾ ਨਾਥ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਹ ਦਾਤਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ :—

“ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮ ਹੈ, ਦੂਸਰਿ ਨਾਹਿ ਕੋਇ।”

ਉਹ ਦਾਤਾਂ ਵੰਡਦਾ ਵੰਡਦਾ ਥਕਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਫੁਹੰਦੇ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਸੁਖ ਦੁਖ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀਂ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਭਿਮਾਨ ।

ਕਹੂ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਸੇ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ ।

ਤੇ ਫੇਰ !

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ।

ਹਰਖ ਸੋਗ ਜਾਕੇ ਨਹੀ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨ ।

ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਉਚੀ ਉਠ ਗਈ ਹਸਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਵੀ ਮਿਤ੍ਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਭੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ—

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ ।

ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਥ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਸਦੇ ਮੀਂਹਾਂ ਦੀ, ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਚਿਕੜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋਈ ਆਤਮਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ, ਦੁਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤਾਂ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ, ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੇ ਨੇਹੁ ।

ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਭਿੱਜਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਆਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਸਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ।

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹੁ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।

ਜਾਏ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀਂ ਨੇਹੁ ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਤਾਂ ਡੋਰਾ ਹੀ ਹੈ ਨਿੱਤ ਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਾਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਜਿਵੇਂ ਸੜੀ ਹੋਈ ਖੇਤੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਨਾਲ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਡੋਰਾਗਣਿ ਦਾ ਵੀ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ । ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਜੋਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ,

ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ, ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ
ਤੀਬਰਤਾ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :—

ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ ।
ਪੈਰੀ ਥਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ।

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗੈਰ ਰਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ।

ਜਿਸ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਝਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੈ ਕਿ
ਡੋਹਾਗਣਾਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ--ਪਰ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ
ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ-ਉਪਜਾਊ ਰੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਕਰਬਾਨ
ਹੋ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ੀਠੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ
ਜੇ ਤਨੁ ਰਤੇ ਰਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੋਬਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ । ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਜੋਬਨ ਹਨ
ਜੋ ਪ੍ਰੀਤ ਬਿਨਾਂ ਅਜਾਈਂ ਗਏ—

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੋ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ, ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਇਸ ਲਈ ਜੋਬਨ ਭਾਵੇਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ
ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਦੀ ਨਾ ਮੁੱਕੇ । ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ—ਉਸ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਕਈ ਜੋਬਨ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨ ਵਾਰੇ ਜਾਨ, ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਰਿਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ
ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਾ
ਰਹੇ ਹਨ :—

ਤਨੁ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੋ ਕਉ ਚੀਓ ਤਾਂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਨ ।

— — — —

ਜਉ ਸੂਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੋਹ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਦੁਰਲਭ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ।

ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਜਨਮ ਹੈ । ਇਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬੇ-ਖਬਰ ਹੈ । ਤੇ ਇਸ ਬੇਖਬਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਜਗ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਫਸੇਗਾ :—

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਛੂ ਨ ਚੇਤਈ ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਅੰਧ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨ ਹਰਿ ਭਜਨ ਪਰਤ ਤਾਹਿ ਜਮ ਫੰਧ ।

ਤੇ ਫੇਰ ;

ਮਨ ਮਾਇਆ ਮੈ ਫੰਧਿ ਰਹਿਓ ਬਿਸਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਜੀਵਨ ਕਉਨੇ ਕਾਮ ।

ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ :—

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਪਾਈਐ ਤਿਹਿ ਭਜੁ ਰੇ ਤੈ ਮੀਤ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਅਉਧ ਘਟਤ ਹੈ ਨੀਤ ।

ਇਹ ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ, ਮਾੜੀਆਂ, ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ । ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜਦੇ ਹਨ :—

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਯਾਦ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਘੜੀ ਆਯੂ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਣਦਿਆਂ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਮੁਕਦਿਆਂ ਇਕ ਪੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਦਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ । ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਕਿੰਨੇ ਬਹਿ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ । ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਵੀ ਉਡ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਸਰੋਵਰ ਸੁੱਕ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉਦਾਸ ਖੜੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ । ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆ ਪੰਖੀਆ ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ।

ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ।

ਜਿਥੇ ਪੰਖੀ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰੀ ਹਨ ਉਥੇ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ । ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਪਿਛੋਂ

ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਹੀ ਚਲਣਹਾਰ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ।

ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ।

ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਮੀਤ ।

ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਲੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਝੂਠੇ ਮਾਨੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਜਗੁ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਜਾਨ ।

ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਤੇਰੇ ਨਹੀਂ ਨਾਨਕ ਕਹਿਓ ਬਖਾਨ ।

ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਦੇਹ ਕੋ ਬਿਨਸੈ ਛਿਨ ਮੈ ਮੀਤਿ ।

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਹਿਓ ਨਾਨਕ ਤਿਹਿ ਜਗੁ ਜੀਤਿ ।

ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :—

“ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠੁ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ।

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ ।

ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀਂ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਸੰਸਾਰਿ ।

ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਸ ਜਾਣਾ ਹੈ ਸਿਰਫ ਹਰੀ ਦਾ ਜਾਪ ਹੀ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੇ ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਜੋ ਉਪਜਿਓ ਸੋ ਬਿਨਸਿ ਹੈ ਪਰੋ ਆਜੁ ਕੇ ਕਾਲ ।

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੇ ਛਾਡ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਆਯੂ ਦੇ ਹਰ ਘੜੀ ਨਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਗ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਕਚੈ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਗੇ ਰੁਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਫੁਟ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ—

ਕਾਚੇ ਕਰਵੇ ਰਹੇ ਨਾ ਪਾਣੀ ।

ਹੰਸ ਚਲਿਆ ਕਾਇਆ ਕੁਮਲਾਣੀ ।

ਜੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਵਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਸਿਰ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੈ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਪਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸ ਲੀਨ।

ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ—

ਫਰੀਦਾ ਨੰਦੀ ਕੰਤੁ ਨ ਰਾਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸੁ।

ਧਨ ਕੂਕੇਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇ ਤੈ ਸਹ ਨਾ ਮਿਲੀਆਸੁ।

ਫਰੀਦਾ ਸਿਰ ਪਲਿਆ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪਲੀ ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ।

ਰੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ।

ਤੇ ਫੇਰ—

ਫਰੀਦਾ ਇੰਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂਗਰ ਭਵਿਓਮਿ।

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੁਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ।

ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੰਗੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਵਾਜ਼ ਚੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ

ਸ਼ਰ੍ਵਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
ਫ਼ਰੀਦ ਮੌਢੇ ਤੇ ਧਰੇ ਮੁਸੱਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਥੇ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜ ਵਾਤਿ ।

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ।

ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ, ਉਜ਼੍ਰ, ਨਿਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ।
ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ, ਜਨਮਾਂ ਜਨ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗੋੜਾਂ ਦਾ
ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਲਈਆਂ
ਹਨ । ਇਥੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ
ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ—

ਰਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਏ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਓ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧ੍ਰਿਗ ਹੈ ਜੋ ਦੁਜੇ ਤੇ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼
ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲਓ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ
ਕਰੋ । ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰੋ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਰੋਗ ਆ ਚੰਮੜਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਰਣ
ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ । ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ
ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ਇਥੇ
ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ
ਹੈ । ਉਹ ਹਰ ਗਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਜਾਣਦੇ
ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ
ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਘੜਿਆਲ, ਲੁਹਾਰ, ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਘਾਹ,
ਕਾਗਜ਼, ਕੋਇਲਾ ਕਮਾਦ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਜਿਥੇ
ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ
ਛੁਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਨਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ
ਹਰ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ।

ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ, ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ।
ਫਰੀਦਾ ਸਹੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਥਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ।
ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ।

— — —
...ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ।
— — —

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ ।

.. ...
ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ,.....
ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ.....

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅਲੰਕਾਰ ਨਾ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਲਗ ਪਗ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਤੱਤ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਵਧੇਰੇ ਦਿਸਦੀ ਹੈ । ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਤਮਾ ਲਈ ਪਤੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ—

ਫਰੀਦਾ ਨੰਦੀ ਕੰਤੁ ਨ ਰਾਵਿਓ ।

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ।

ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨਾ ਲਹੈ ਪੋਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾਉਂ ।

ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਰੰਗਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਕਈ ਚਿਤ੍ਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਰੰਗ ਤੇ ਨ ਵਧੇਰੇ ਚਿਤ੍ਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਏਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਹੀ ਅਟੱਲ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਚਿਾਨਕ ਰੰਗਣਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ । ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਠੋਠਤਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹੈ । ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਹ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕੂਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੇਖੋ :

ਹੰਸ-ਬਗਲਾ, ਤਨੂਰ-ਬਾਲਣ, ਹੰਸ-ਕੋਧਰਾ, ਦਰਿਆ-ਨਾਲਾ, ਕੱਚੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ, ਦੁਧ-ਛਪੜੀ, ਹਿੰਗ-ਕਸਤੂਰੀ ਆਦਿ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਸਮਝਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਿੰਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਬਾਲਿ ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਧੁ ਫੁਨ ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਜਾਣਿ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜਨ ਬਿਨ ਬਿਰਥਾ ਸਭ ਹੀ ਮਾਨਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵ੍ਰਜ੍ਯ, ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਹਦਾਇਤ, ਨਿਜ ਪਰਖੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ । ਪਾਣੀ ਗੋਦੜੀ ਤੇ ਕੰਬਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸਹਿਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਬਦਾ ਚਿੱਟਾ ਬੁਢੇਪਾ, ਬਿਰਹਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪੀੜ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਉਡੀਕ ਤੇ ਬੇਸਬਰੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਨਿਖੇੜਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਂਝਾ ਤੱਤ, ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਭਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸੰਗੀਤ । ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਗਾਂਉਣ ਤੇ ਜੀ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਫੁੱਲ ਫੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ—

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਜਾਇ (ਫਰੀਦ)

“ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰ ।” (ਮਹਲਾ ੯)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਕੇਵਲ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਅਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਵੈ-ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇੜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਕੁਤਿਆ’ ਕਹਿਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ । ਉਹ ਬੜੇ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ । ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਰ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਪਸ਼ ਗਰਮੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਠਰੱਠਾਂ, ਨਰਮੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ ।

ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਬਰੀਕੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵੀ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ !

ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੈ ਸਭਿ ਕਿਛੁ ਹੋਤਿ ਉਪਾਇ ।

ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਢੇਰੀ ਢਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਉਕਸਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਆਸ ਬਨਾਂਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੈ ਚੜ੍ਹਿ ਕਿ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਇਹਾ ਅਗਿ ।

ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਦੁਖ ਘਟਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਰਲਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਕੋਸੀ ਵਡਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਫਰਕ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਡਰਾ ਅਡਰਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸੁਆਦ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ-ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪਰਾਪਤੀ ਮਾਰਗ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹੰਦ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਇਹ ਮਿਠਾਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਲੱਭ ਸੀ। ਪੱਕੀਆਂ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਤੇ ਮਾਖਿਉਂ ਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਉਸ ਪਾਸ ਇਸ ਅਲੌਕਾਰੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਮੇਯ ਨਹੀਂ ਸੀ :

ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ੍ਹ, ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਝਾ ਦੁੱਧ ।

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿੱਠੀਆਂ, ਰੱਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ।

ਉਹ ਉਸ ਮਿਠੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਤੀਬਰ ਵਲਵਲੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂਤਕ ਪਰਗਟਾ ਵਜੋਂ 'ਕੰਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ ਲੋੜਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਜਿਸ ਪਿਛੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹੇ।

ਉਸ ਦੀ ਲੋਚਾ ਜੀਵਨ ਘਾਲ ਨਾਲ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੰਚਕ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਨੀਝ ਇਕ ਟੱਕ ਖੜੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਫਰੀਦ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸੱਧਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ—

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸ਼ਦਗੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੇ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ।

ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੇਲ ਤੇ ਭੁੱਲਣ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਗੁਰ ਉਸ ਦੀ ਲਭਤ ਸੀ ਜਿਸ ਗੁਰ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਈ ਉਹ ਆੱਗੇ ਘਣੇਰਾ ਸੁਖ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਅਰਥਾਤ ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਨਾਲ ਸਦ ਰਹਿਣਗੇ ।

ਜੇ ਫਰੀਦ ਮਜ਼ਜੂਬ ਸੂਫੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਚੁੱਪ ਗੜ੍ਹਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਵਾਂਤੀ ਬੁੰਦ ਪਾ ਕੇ ਅੱਡਿਆ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਗਾ ਗੁੜ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਦ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪ ਹੀ ਜੀਭ ਰਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਰੀਦ ਮਜ਼ਜੂਬ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਲ ਲਤੀਫ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਗੁਣਿਆ, ਖਾਲਕ ਦੀਆਂ ਵਰਾਟ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਖਲਕ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਤੇ ਅੱਕੇ ਥੱਕੇ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੀ ਟੋਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਾਤਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸ਼ਰਈ ਤੇ ਕੱਟੜ ਰਚਾਰਕ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਰਥ ਲਾ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਧਿੰਝਾਣਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕ ਅਜੇਹਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ-ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ, ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਇਆ ਤੇ ਪਕਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਤਫਸੀਰ, ਸ਼ਰਹ ਫਿੱਕਾ ਆਦਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ, ਕੰਧਾਰ, ਰੂਮ ਤੇ ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਜ਼ਿਆ ਸੁਆਰਿਆ ਸੀ। ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਪ ਤਪ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬੁਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੂਬ ਤਾਇਆ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਜ਼ੁਹਦ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਾਂਗੂ ਆਵੀ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਇਕ ਰੰਗੀ ਨਹੀਂ ਬਹੁਰੰਗੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਦਾ ਸੰਚਿਆ ਸ਼ਹਦ ਇਕ ਫੁੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਚਨ ਆਲਮ ਵਾ ਅਮਲ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਨਿਚੋੜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਧੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅੱਗਾ ਨੇੜੇ ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਮੁਤਾਲੇ ਨੂੰ ਹੌਲਾ ਫੁੱਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਲਮ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਹਿਲੇ ਜਦੋਂ ਇਲਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਚਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜਦੋਂ ਇਲਮ ਅਮਲ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਕ-ਪਟਨ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਪੋਤਰਿਆਂ ਤੇ ਪਾਕ-ਪਟਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਲਈ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੰਘਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ, ਦਾਹੜੀ

ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਪਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਿਜਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸਰਸਤ ਵਿਆਕੁਲ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਬਨ੍ਹਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਟਕੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਹਿਣ ਬਖਸ਼ਦੀ ਸੀ।

ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਰਮਖੇਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਲਮ, ਗਾਫ਼ਲੀ, ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਅਤਿ ਖਤਰਨਾਕ ਹਨ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਮਲ ਦੇ ਦਿਨ ਗਿਣਵੇਂ ਹਨ। ਔਧ ਵਿਚ ਵਾਧ-ਘਾਟ ਦਾ ਹੋਣਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਸ ਹਰ ਸੁਆਸ ਨਾਲ ਘਟਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਟੇ ਘੜੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਿਪ ਤਿਪ ਚੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ, ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਤੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਤਿੱਖੀ ਚੋਭ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੈਮਿਟਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨਿਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭੋਲਾ ਭਾਲਾ ਖਾਕੀ ਇਨਸਾਨ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੰਦਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੋਟ ਹੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ :

ਫ਼ਤੀਦਾ ਕੂਕੇਂਦਿਆਂ ਚਾਂਗੇਂਦਿਆਂ ਮਤੀ ਦੇਦਿਆ ਨਿਤ।

ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਵਾਇਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ।

ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਵਸ਼ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ, ਹਡਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾ ਕੇ ਜਾਨ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਝਵੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਝਪਟ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਦਸਿਆ ਹੈ :—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨੁਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕੱਢੀਐ ਹੱਡਾਂ ਕੂ ਕੜਕਾਇ।

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ।

ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਨਾਜੇ ਜਾਂ ਸਿੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਾਥ ਕਬਰਸਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਸਾਢੇ ਤੂੰ ਮਣ ਦੇਹੁਰੀ ਚਲੈ ਪਾਣੀ ਅੰਨਿ ।

ਆਇਓ ਬੰਦਾ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਵਤਿ ਆਸੂਣੀ ਬੰਨਿ ।

ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ ।

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ ।

ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨਿ ।

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ ।

ਇਸ ਤਾੜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਮਨੁਖ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਵਕਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਅਮਲ ਹੈ—ਰੱਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋ ਅਜ ਵੀ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਝੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਤੱਤੀ ਤੋਇ ਨ ਪਲਵੈ ਜੇ ਜਲਿ ਟੁਬੀ ਦੇਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਡੁਹਾਗਣਿ ਰੱਬ ਦੀ ਝੁਰੇਦੀ ਝੁਰੇਇ ।

ਅਮਲ

ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਰਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨ ਸੁਧ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ । ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਂ ਲਈ ਉਤਕੰਠਾ ਰੱਬ ਦੇ ਪਾਥੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ

ਅਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਖੁ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ

ਅਮਲ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜੋ ਜਾਹਰੀ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਬਾਤਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਈ ਤਾਕੀਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਅਲਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗਾਫ਼ਲ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਦੇ ਹਿਸਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ :—

ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁੱਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ।
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ।

ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ।
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈਂ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।

ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੈ ਨ ਭਾਉ ।
ਜਿਨਾ ਨੈਣ ਨੀਂਦਾਵਲੇ ਤਿਨਾ ਮਿਲਣੁ ਕੁਆਉ ।

ਬਾਹਰੀ ਪਾਬੰਦੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ।
ਜਦੋਂ ਮਨ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਖਮ ਅਮਲ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਖਾਣਾ, ਲੋਭ ਨੂੰ
ਅੰਕਸ ਹੇਠ ਰਖਣਾ, ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਕਰਸ ਰਜਾਇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ
ਅੰਦਰੋਂ ਉਗਮ ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਮਲ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾ-
ਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ :—

ਲੋਭ—ਫਰੀਦ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ,
ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ।
ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰ ਘਾਈਐ,
ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ।

ਕ੍ਰੋਧ—ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ,
ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੰਢਾਇ ।
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ,
ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛ ਪਾਇ ।

ਸਬਰ—ਸਬਰ ਏਹੁ ਸੁਆਉ,
ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਹਿ ।
ਵਧਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ,
ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ ।

ਰਜਾਇ—ਕੰਧੀ ਵਹਣ ਨ ਢਾਹਿ,
ਤਉ ਭੀ ਲੇਖਾ ਦੇਵਣਾ ।

ਜਿਧਰਿ ਰਬ ਰਜਾਇ
ਵਹਣੁ ਤਿਦਾਉ ਗੰਉ ਕਰੇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਸੁਜੋਗ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਦਰਵੇਸ਼ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਜਜ਼, ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਠਾ, ਦੋਖੀਆਂ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਲਾ, ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਦਾ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਹਿਲ ਸਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਹਾਰ—ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ।
ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।
ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ।
ਤਾ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਬੋਲ—ਇਕ ਫਿਕਾਂ ਨਾ ਗਾਲਾਇ,
ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ।
ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ,
ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ।

ਖਿਮਾ—ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ,
ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ,
ਪੈਰਿ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਸਵੈਮਾਨ—ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ,
ਸਾਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ।
ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੇ ਰਖਸੀ,
ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ।

ਸਿਦਕ—ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈ ਮਿਲਹਿ,
ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖ ਹੋਇ ।
ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ,
ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਖਾਕੀ ਇਨਸਾਨ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਦਾਹੜੀਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੰਜੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ

ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਬਣਾ ਕੇ ਬਚਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਜਿਤ ਦੀ ਮਾਲੀ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹੋਕਰੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ : —

ਕਿਝੁ ਨਾ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੈ,
ਦੁਨੀਆ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ ।
ਸਾਂਈ ਮੇਰੈ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ,
ਨਾਹੀ ਤ ਹੰਭੀ ਦਝਾਂ ਆਹਿ ।

ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਇਕੱਲ ਭੈਦਾਇਕ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਚੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰਫ ਅੱਲਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਦੀਆਂ ਹੋਣਕਾਂ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਬੇਖਟਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਇਕੇਲੀ ।
ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੇਲੀ ।
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗ ਮੇਲੀ ।
ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ।
ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ ।
ਬੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤ ਪਿਛੀਣੀ ।
ਉਸ ਉਪਰ ਹੈ ਮਾਰਗ ਮੇਰਾ ।
ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ ।

ਫਰੀਦ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਮਾਰਗ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਸੁਚੱਜਾ ਸਮਿਸ਼ਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਪਰਸ਼ਾਦਿ ਵਜੋਂ ਪਰੋਸਿਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਫੁਲ੍ਹਾ ਖਾਣ ਤੇ ਖਰਚਣ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਸਦਾ ਅਤੁਟ ਰਹੇ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ

ਹਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਉਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਅਰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਤੇ ਮਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਨਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤੱਯ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੋਚਣ-ਢੰਗ ਤੇ ਪੱਧਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਕਦੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਉਚ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਲਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੇਗ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧੇਰੇ ਉਸਾਰੂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਮੋੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਕ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਭਿਬਰਾਂ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਏ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਨਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵੀ ਫਕੀਰ, ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸ਼ਹੂਦ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਰੂਣੀ-ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ।

ਮਾਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਯਾ ਤਾਂ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯਾ ਉਚੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪਰਖੀ ਹੋਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਉਚ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਰਹਸਯ ਬਾਰੇ ਨਿਰੋਲ ਮਰਿਆਦਾ ਪੂਰਵਕ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਦੂਜ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਚੰਭਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਫਰੀਦ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬੁਧੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚੀ ਉਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਦਾ ਨੀਰਸ ਬਿਆਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਤੇ ਵਾਸਤਵਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕਰੜਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜੀ ਆਤਮਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਣ ਦੇ ਵਿਯੋਗਮਈ ਕਰਿਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੂਕ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਹੂਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।

ਇਉਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੋਈ ਮੂਲੋਂ ਨਵੀਂ ਯਾ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਹ ਤਜਰਬੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸਾਂ। ਜੀਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਾਈ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਬਲ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਰੂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਰਾਏ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭਿਆਨਕ ਨਾਸੂਰ ਨੂੰ ਬੇਵਸੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਫੇਰਾ ਰਖਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਗ ਇਕ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਤਿ ਅਸ਼ਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਤਾੜੇ, ਸਭਿਆ-ਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੰਡੇ, ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਜੜੇ ਪੁਜੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਥਾਪਨਾ ਪਕੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਕੀਤੀ।

ਫਰੀਦ ਨੇ ਜਿਸ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਵੰਗ ਬੇਸ਼ਕ ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸ ਮਿਥਿਆ ਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚਣ, ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚਲ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਫਰੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਸਫੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਮੁਕੰਮਲ ਮਸਾਲਾ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਾਲੀਂ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਘੋਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ। ਹਾਲੀਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਰੂੜੀਗਤ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘੋਲ ਕੇਵਲ ਗਿਲ੍ਹੇ, ਸ਼ਿਕਵੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦਾ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਲਖਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਛਿੰਨ ਭੰਗੁਰਤਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੇ ਧਨਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ,

ਮੁਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦਿਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਦੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ।

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨਾ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੁੰ ਸਮਜਾਇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੱਤ ਛੁਪਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੇ ਚਿਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਇੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਅਪਨਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹ ਵਿਛੜਕੇ ਆਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਭੇਦ ਹੋ ਸਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਹ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਿਤ ਜੁੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਦੀ ਤਲ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਦੁਖਾਂ ਵਲ ਝਾਤ ਪੁਆ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਕ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਕਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰੇਲੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਥਵਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਚਿਤਾਉਨੀ ਦਿੱਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ “ਫਰੀਦਾ ਕਿਥੈ ਤੈਂਡੇ ਮਾਪਿਆਂ, ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਓਹਿ, ਤੈ ਪਾਸਹੁ ਓਹਿ ਲਦਿ ਗਏ, ਤੂੰ ਅਜੈ ਨਾ ਪਤੀਣੋਹਿ” ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੋਂ ‘ਕੇਲ ਕਰੋਂਦੇ ਹੰਝ ਨੂੰ ਅਚਿੰਤ ਬਾਜ ਪਏ’। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਉਗੇ ਰੁਖ ਤੇ ਕੱਚੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕਦ ਸੁਆਸਾਂ ਨੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਇੰਨੀ ਹੀ ਕੁ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਬੋਲੇ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

‘ਆਖੀ’ ਸ਼ੇਖਾ ਬੰਦਗੀ, ਚਲਣੁ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ’

ਅਤੇ ਫਰੀਦਾ, ਜਿਨ੍ਹੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ।’

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨ-ਮਾਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੱਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੰਤੁਲਨ

ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਗ੍ਰਹਸਤ-ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਮੌਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੁਭ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭੱਟਕਣ ਤੇ ਤਨ ਨੂੰ ਤਪਾਣ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਲਭਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗ ਸਮਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਥ ਪੈਰ, ਕੰਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੀ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਵੀ ਰੁਠਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਪਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਾਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਨਬੇੜਾ ਤਾਂ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਭ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਪਾਹ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਘੜਿਆਲ ਜੇਹੀਆਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਵਾਕਈ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਅਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਵੱਡਾ ਜਿਗਰਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਬਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਤੱਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣਾ ਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੇ ਇਹ ਇਕਲਿਆਂ ਉਸੇ ਲਈ ਹੀ ਹੋਣ : ਇਹ ਤਾਂ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਸੋ ਵਡਾ ਜਿਗਰਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤਵੱਯ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਬੇਗਾਨੀ ਆਸ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪਾਂਦਿਆਂ, ਬੇਗਾਨੀ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬੇਗਾਨੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਲ ਝਾਕ ਰਖਣਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਾਈ ਚੀਜ਼ ਵਲ ਝਾਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ

ਨੂੰ ਮਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਉਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਖੁਆਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਲੂਕ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਖਿੱੜੇ ਮੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ, ਮਿਠਾ, ਬੋਲਣ, ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਖ਼ਿਮਾਂ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਅਹਿੰਸਾ-ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਨਿਵ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੰਧ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਗਏ ਕਦਮ ਹਨ। ਰੱਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਲਈ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਅਣਮੁਲਾ ਰਤਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

‘ ਮਤਿ ਹੋਂਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ, ਤਾਣ ਹੋਂਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਾਣਾ ।’

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ, ਬੰਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨਚਾਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਥਵਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੜਾ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ :

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ, ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੂਖ ਹੋਇ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਹਿ, ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਅਸਥੂਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬੇਮੇਲ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਅਟੱਟ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਟੰਬਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਕਲਾ ਕਲੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਮਾਨੁਖਤਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੁਆਲੇ ਆਤਮਕ ਟਿਕਾਉ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚੋਗਿਰਦਾ ਤਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿਰ-ਕਢ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਠੇਠ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਪਰ ਅਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪਹਿਲੂ ਬੜੇ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਪਾਸੋਂ ਉਮੀਦ ਰਖਣੀ, ਇਕ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ ॥ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰਾਣਾ ਰੰਗ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਖੇਦ ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਲਈ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੜੇ ਠੋਸ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਕਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਕਲਪਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀ-ਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਫਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪਿਛਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੰਜ-ਭੋਤਕ ਸਰੀਰ ਸਮੇਂ-ਥਾਨ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਂ ਚੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਡਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਜਾਂ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ, ਚਿੰਨ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਹਰ

ਸਮੇਂ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਪਰੰਤੂ ਮੱਧ--ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੰਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਗਿਣਵੇਂ ਮਿਣਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਬੜਾ ਵਸ਼ਿਸਟ ਬੁੱਧ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਰੀਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕ ਤੇ ਪੱਕੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਯੁਗ ਦੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਦੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਪਤੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ।

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ।

ਆਪਣ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੌਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਤੇ ਮਘਦਾ ਜੀਵਨ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਨਿਯੁਕਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਲਾੜੇ ਦਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਸਾਤਲ ਵਿਚ ਨਿਘਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ‘ਭਗਤ ਆਤਮਾ’ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਫ਼ਰੀਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“ਨਵੀ ਕਤੁ ਨਾ ਰਾਵਿਓ ਵਡੀ ਥੀ ਮੁਈਆਸੁ ।

ਧਨ ਕੂਕੇਂਦੀ ਗੋਰ ਮੇਂ ਤੈ ਸਹ ਨ ਮਿਲੀਆਸੁ ।”

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਜੋਗ ਇਕ ਖਾਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨ ਹੱਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੜਾਉਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਸੀ ।

ਇਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਿੱਤ ਸਕਣ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੀਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਝਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਂ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਿਧੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨ ਲਹੈ ਪਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।

ਪਿਰੂ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੁਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ।”

ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਸੂਖਮ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :

“ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ, ਕਵਣੁ, ਗੁਣੁ, ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ।

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੋਂ ਹਉਂ ਕਰੀ, ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੇ ਕੰਤੁ ।”

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਸਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਉਂ ਉਘੜਦਾ ਹੈ :

“ਨਾਤੀ ਧੋਤੀ ਸੰਬਹੀ ਸੁਤੀ ਆਇ ਨਚਿੰਦੁ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਰਹੀ ਸੁ ਬੇੜੀ ਹਿੰਛੁ ਦੀ ਗਈ ਕਰੀਬੁ ਗੰਧੁ ।”

ਅਰਥਾਤ ਅਜੇਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੀਆ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਭ ਬੇਅਰਥਾ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚੀਆਂ ਹਨ। ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਦੀ ਇਕ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਇਹ ਰਾਇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਉਥੇ ਦੀ ਖੈਰ ਨਹੀਂ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁਜਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ—ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਦੀਵੇ ਵੀ ਗੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਤਨਜ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਭੰਨੀ ਘੜੀ ਸਵੈਨਵੀ ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲੱਜੁ।

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸ਼ਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਠੀ ਅਜੁ।”

ਜਗੀਰਦਾਰਾਨਾਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ।

ਗੜੁ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ, ਦੀਵੜੇ ਗਿਆ ਬੁਝਾਇ।

ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਦੋ ਦੀਵੇ ਜਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਗਡ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤ੍ਰ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪੱਤ ਝੜੇ ਪਾਹਿ।

ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਝੜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਹਨ ।

ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਯਥਾਰਥਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

“ਫਰੀਦਾ ਸਿਰੁ ਪਲਿਆ ਦਾੜੀ ਪਲੀ ਮੁਛਾਂ ਭੀ ਪਲੀਆਂ,
ਰੇ ਮਨ ਗਹਿਲੇ ਬਾਵਲੇ ਮਾਣਹਿ ਕਿਆ ਰਲੀਆਂ ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਗਵਾਹੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਲਈ ਖਿਚਵੇਂ ਤੇ ਲੋਭਾਇਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਘਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ । ਇਹ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਖ ਹੈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਾਪੇਖਿਕ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਪੂਰਨ ਮਿਥਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਰਖ ਕੇ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਆਤਮਕ ਸੋਧ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਅਨੁਭਵ ਪਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਬੁਧਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ ਲੋੜ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਨਥਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਬਹੁ-ਬਿਧ ਰੰਗੇਲੀ ਅਤੇ ਪੇਚਦਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾ ਅਰਥਾਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਸੰਜੋਗ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਏ ਭੂਤਕਾਲੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਤੇ ਅਰੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਕ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਮਾਨਵ ਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਮੇਂ ਪਦਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਵਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਐਸੀ ਸੋਧ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮੁਲ-ਅੰਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਤਾਮਕ ਰੰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਧਿਕਤਰ ਇਕੋ ਤਜਰਬੇ ਅਰਥਾਤ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਮਾਜਕ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਿਆਂ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਇਕੋ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਚੋਖਾ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਇਕੋ ਅਲੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਅਲਪਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਯੁਗ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਵੰਦ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਆਲਦਸ਼ਕਤਾ ਵਲ ਮੁੜੀ ਮਧ-ਕਾਲੀਨ ਮਾਨਵ ਦੀ ਬੇ-ਬਸੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਦੁਖ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਦੁਖਾਂਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਫ਼ਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂ

ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ

ਉਚੇ ਚੜਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ

ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅੰਗਿ”

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਤਰਿਤ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿਅਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਨਿਘ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਮਘਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੂਚ-ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਿੱਖਟੀ ਸਬੰਧੀ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਲਹਿਦਾ ਅਲਹਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਸਮਾਜਾਂਗ ਅਤੇ ਪਿਰਤ ਵਿਰਾਸਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਡਰਤਾ ਰਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਥਲੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੱਧਰ ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਛੁਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਵੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹਰ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਜਾਂ ਉਚਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਧੁਰਾ ਤੇ ਟੀਚਾ ਸਚਾਈ-ਦਾਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਜ਼ਰੂਰ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਲੀ ਪੁਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਲੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਪੰਧਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ-ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਪਸੁਆਰਥ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਲਹੀਨ ਅਤੇ ਅਸੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਖੰਡਣ ਮਾਨਨੀਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਜਾਏ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨਣ ਦੇ ਉਹ ਸਗੋਂ ਹਨੇਰ-ਬੱਦਲਾਂ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਉਪਕਾਰ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਜ਼ੂਲ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਚਾਨਣ ਉਹ ਜੋ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੇ, ਨਾ

ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਬਖਸ਼ੇ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਤਅੱਲਕ ਰਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸੱਤਤਾ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਥੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰ-ਪਰਦੇ ਫਾੜਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਡੰਗੋਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਧਿਐਨ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਹੈ । ਉਹ ਸਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਸਗੋਂ ਸਰਬਅੰਗਾਂ ਤੇ ਝਾਤੀ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਫਰੀਦਵਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਹੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸੀਮਾਂਬਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਵਿਚ 'ਅਹਿੰਸਾ ਪਰਮੋ ਧਰਮਾ' ਇਕ ਪਰਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਵਡਮੁਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਤੱਕੋ ਕਿਉਂ ਜੁ ਸਭ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ, ਗੁੱਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੁਚਾਇ ।

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ, ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਚਾਇ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੁਖ ਅਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ—

ਫੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ, ਵਾਣੁ ਦੁਖ, ਬਿਰਹ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ ।

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ, ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ॥

ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਉਹ ਜਨਤਾ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗੇ ਬਿਨੈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਤਕ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ, ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ ।

‘ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰ’ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ, ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ।

ਉਚੈ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਬੋਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਤੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਆਸ-ਮਾਇਆ ਸੰਸਾਰਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖਰਚਣ ਲਈ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਇਆ ਖਰਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੀਰ-ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਨੀ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਦੀ ਬਾਗ਼ ਡੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਥ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸਬੰਧੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਚਿਰਕੇ ਮਿਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੱਤਵ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਉਂ ਹੈ—

“ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ, ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ।”

ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੀਨਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਤਿ ਸਿਫਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵੀ ‘ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ’ ਨਾਮੀ ਕਵਿਤਾ (ਬੰਦਰਗਾਹ ਪੁਸਤਕ) ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਤਿ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਖੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਖਾਕੂ ਨਾ ਨਿੰਦੀਐ, ਖਾਕੂ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ ।

ਜੀਵਦਿਆ ਪੰਰਾ ਤਲੈ, ਮੋਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ।

ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਉੱਚਾ ਖਿਆਲ ਭਾਵੇਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਭਾਰ ਅਤੇ ਪਾਪ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤੇ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵਾਸਨਾ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਰਬ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਇਆਂ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਮਿਰਤ-ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਮਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਆਮ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਸ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ।

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ।

ਚੰਗੀ ਕਿਰਤ ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਥੇ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸਦਾ ਸੁਚਾਹੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਅਣਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾ ਉਠਾਉਣੀ ਪਵੇ । ਕਿੰਨੇ ਪੱਕੇ ਅਸੂਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਫੌਕੀ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ । ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਅਮਲ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਸੁਖੈਨ ਹੋਵੇ । ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਨੈਣ ਸੁਰਮੇ ਦੀ ਧਾਰ ਸਹਿਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਖਾਜਾ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਆਲ੍ਹਣੇ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਥਿਰ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅਮਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਸਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਫੁਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ

ਸੁਗੰਧੀ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਮਨਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਜਨਤਾ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਸਚੇ ਮਾਸੂਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਲਚ-ਰਹਿਤ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—

‘ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ, ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ।

ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮਸ਼ੀਤ ਜਾਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਰ ਰਹੀ ਵਰਖਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬੁਠਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਕੰਬਲੀ ਭਿਜਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪੁਰਖਾ ਨਾਲ ਪਰੀਤ ਵੀ ਰਖਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੀਅਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਵਿਸਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ‘ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ’ ਅਸੂਲ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹਨ—

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ, ਅੱਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ, ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ।

‘ਗੁੜ, ਮਾਖਿਉ ਅਤੇ ਦੁਧ’ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਮਿਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸਵਾਦੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਨੇਹੁ ਲਾ ਕੇ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਹਸਤੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ‘ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ’ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ-ਦਾਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਚੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਦਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਗੀਤਾ ਵਿਖੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਖਾਉਣਾ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਸਾਡੇ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—

‘ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜਹਿ

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂੰਢੇਹਿ।

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸ ਮਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ, ਮਨੁਖਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਬੇਗਰਜ ਰਹਿਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸੱਚਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ—

ਆਦਮ ਕੇ ਖੁਦਾ ਮਤ ਕਹੋ ਆਦਮ ਖੁਦਾ ਨਹੀਂ ।
ਲੇਕਿਨ ਖੁਦਾ ਕੇ ਨੂਰ ਸੇ ਆਦਮ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ।

ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋਹੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰਗਟ ਹੈ—

ਫ਼ਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਹ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ।
ਮੰਦਾ ਕਿਸੇ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬੜੇ ਅਦੁਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਰਬਾਂਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਚੋਖਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੜੇ ਉਚੇ ਤੇ ਸੁਚੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਾਨੀਬੰਦ ਹਨ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਾਦੀ, ਸਰਲ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ । ਡਾ: ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਨ । ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਜ਼ਾਦ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸੰਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਵੇਗ ਦੀ ਤੌਰ ਨੂੰ ਵਿਗਸੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਮਾਣੀਕ ਅਸੂਲ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕਿਣਕੇ ਵਿਚ ਮੰਨਣਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ 'ਮੇਰਾ ਅੱਲਹ ਬੇਲੀ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸੱਚੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਤੜਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨ ਡਰਾਂ, ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ, ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ।

ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਭੇਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਹ ਹਾੜਿਆਂ ਸਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢਵੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ।

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਫੁਹਉ, ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹਾੜ ਵੀ ਆਮ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ । ਬੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਵਾਂਗ ਨਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਲਈ ਲਿਲਕਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਨਿਵਾਜਦਾ ਹੈ—

ਮੈਂ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਕੋਈ ਘਲ ਸੁਨੇਹੜਾ ।

ਚਸ਼ਮਾਂ ਸੇਜ ਵਿਛਾਨੀਆਂ, ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਵਿਹੜਾ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਹ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਭਵੰਦ ਹੈ।

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰੁ ।

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ, ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤ੍ਰੁ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾਮਈ ਬੋਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਘਾਲਨਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਆਮਦ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਛੋਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਘਟ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਅੰਤਰਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਬੜਾ ਉਘਾ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 132 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਗਰਤਾ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਰਗ ਹੈ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜੁਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਇਆਂ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਝ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦ, ਨਹਿਰੂ-ਵਾਦ, ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਿਕ ਪੈਟਰਨ ਆਫ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦਵਾਦ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ

ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮੋਕਲ ਨਗਰ (ਮੋਕਲ ਹਰ) ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਦੇਵ ਨੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ, ਦੇ ਚਰਨ ਪਏ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਖ ਦਿਤਾ।*

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਹੈ, ਕਿ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਆਪਣੀ ਗੋਦੜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੋਦੜੀ ਦੀ ਕਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਗੋਦੜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਗੋਦੜੀ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਗੋਦੜੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੁਟ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਆਪ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਦੇਵ ਆਪਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਗਾਰ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਢੋਣ ਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਆਪ ਮਸਾਲਾ (ਚੂਨਾ ਆਦਿ) ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਭਰ ਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕਦੇ ਤਾਂ ਟੋਕਰੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਇਕ ਗਿੱਠ ਉੱਚੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਲੋਕੀ ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜੇ ਤਕ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਆਮ ਕਾਮਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕੇ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਫਕੀਰ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਕੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਗੋਦੜੀ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਚਿਆਂ ਹਥੋਂ ਲੀਰ, ਲੀਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਲੀਰ ਮਾਲ ਕਰਕੇ ਅਜ

*ਗੁ: ਰ: ਮਹਾਨ ਕਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜਿਲਦ 3, ਪੰ: 2429

ਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਭਰੇ ਹੱਥ ਪੂੰਝੇ ਤੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਢਾਸਨਾ ਲਾਇਆ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੱਥ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਗਏ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ । ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਇਕ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆਂ ਰੋਜ਼ਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾਂ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤ ਨਾ ਲਾਇ ਚਿਤੁ ।

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨਾ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪੁਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰੰਗਤ

ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਦ ਨਿਤਨੇਮੀ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਡੋਲ ਗਾਗਰਾਂ ਖੜਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਘਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਉਠ ਕੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਮਧਮ ਲੋਅ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਨੌਜਵਾਨ ਕੱਚੀ ਪੱਕੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਕੀਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀ ਲਾਉਂਦੇ, ਸੋਜ਼-ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਲੰਘਦੇ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ ।

ਜਿਨਾ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਿਨਗੇ ਦੁਖ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ :—

ਫਰੀਦਾ ਕਿਥੈ ਤੈਂਤੈ ਮਾਪਿਆ ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਓਹਿ ।

ਤੈ ਪਾਸਹੁ ਉਇ ਲਦਿ ਗਏ .ਤੂ ਅਜੈ ਨ ਪਤੀਣੋਹਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਵਸਨੀਕ ਨੇ ਸੁਣੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਜ਼ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਹਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਦ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾਈ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ। ਇਹ ਕਿਉਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਥੋਂ ਆਪਣੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਕੱਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਲਭਣਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸੁਆਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗਲ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹਛੀ ਕਵਿਤਾ, ਹਛੇ ਨਾਵਲ, ਹਛੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਹਛੇ ਟਾਟਕ ਦੀ ਸਦੀਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ

ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਇਕ ਅਮਰ ਫਲਸਫਾ ਜੋ ਇਕ ਆਲਮਗੀਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਚਾਈ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਅਸਲੂਬ ਜਾਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਖਤਗੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਕਿਆਈ ਦੇ ਹੋਰ ਉਹੋ ਅੰਸ ਵੀ ਹੋਣ ਜੋ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਪਕਿਆਈ ਅਤੇ ਪਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਅੰਗ ਕੀ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਾਂਗੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ । ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਰੱਬ ਦੀ ਲੋੜ ਦਰਸਾਈ ਹੈ । ਬੁੱਤ ਪਰੱਸਤੀ, ਰਸਮ ਤਿਵਾਜ਼ ਭਗਵੇ ਕਪੜੇ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਡੇਰੇ, ਤਸਬੀਹਾਂ, ਅਮਾਮੇ ਝੁਠਲਾਏ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ 'ਡਾਕਟਰੀਨ ਆਫ ਗਰੇਸ' ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਸਿਖ-ਲਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਚਰਨੀ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਖੁਦ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਾਪ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ । ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿਚ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਚਰਾਗ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੌਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਫਲ ਜੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਆਰੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਹਿੰਦੂ ਫਲਾਸਫੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਯਾਸੀਅਤ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਪਈ ਹੈ । ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ :

ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ ।

ਅਗਹੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰ ।

ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਅਤੇ ਫਨਾਹ ਦਾ ਡਰ ਪਾ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਨਿਸ਼੍ਚਿਤ ਤੇ ਇਜ਼ਜ਼ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ, ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਦਾ :

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਖੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਸਵਾਰਨ ਲਈ ਸਬਰ ਤੇ ਨੇਕ ਚਲਣੀ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਖੀ ਖਾਇਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ।

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਫਲਸਫਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਜੀਉਂਦੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਸਿਰਫ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ । ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ “ਸਰਮਨ ਆਨ ਦੀ ਮਾਉਂਟ” ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਨਗੇ । ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਦਾ ਫਲਸਫਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਢਣ ਵਾਲਾ ਫਲਸਫਾ ਹੈ । ਇਹ ਫਲਸਫਾ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭੇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ । ਉਹ ਅਕਸ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਹਨ—ਉਹ ਅਕਸ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਉਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਲੇ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾਈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਨਸਲ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚੀਰਾ ਬੰਨੀ, ਸਿਹਰਾ ਸਜਾਈ, ਲਾੜਾ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਰੱਤੇ ਹਥਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਮੀਲੀ, ਸਜੀ ਸਜੀਲੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਕੁੜੀ ਪੇਕੇ ਘਰ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਵਾਰੇਪਣ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਿੰਵਣ, ਉਹ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਹਾਸੇ, ਉਹ ਪੀਂਘਾਂ, ਉਹ ਬਹਾਰਾਂ ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸੌ ਮੁਆਮਲੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਮਲੂਕ ਜਾਨ ਤੇ ਆ ਪੈਂਦੇ ਹਨ—ਤੇ ਫੇਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਬਣੇ ਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਖੇੜੇ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਮੁਦਤਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਫੇਰ ਬਾਬਲ ਦੇ ਆਂਗਣ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਵੇ ! ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਇਸ ਅਕਸ ਨਾਲ ਭਰ ਨਾ ਆਵੇ । ਕਿਸ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਕਦਮ ਗਿੱਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ

ਨਿਹਾਇਤ ਅੱਛੇ ਕਵੀ ਵਾਂਗ ਇਸ ਅਕਸ ਨੂੰ, ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਲਾੜਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ।

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦਿਖਾਲੇ ਆਇ ।

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ।

ਆਪਣ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਨਗੈ ਧਾਇ ।

ਕਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਚੂਰੀਆਂ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕਾਗ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦੇਵੇ । ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਕਾਗ ਮੁਰਦਾਰ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ । ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਗਲੇ ਸੜੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਬੋਟੀਆਂ ਵੀ ਨੋਚਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਚਿਤ੍ਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦੀਵ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ :

ਕਾਗਾ ਕਰੰਗ ਢਢੋਲਿਆ ਸਰਾਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ।

ਏ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਛੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸੁ ।

ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਿੰਡ । ਕੱਚੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਸਰਦੀ ਦਾ ਮੌਸਮ, ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨ । ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਨਕਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ ।

ਦਿਹਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਸਮਾਂਦਗੀ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਾਲੜੀਆਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ‘ਮਾਝੇ ਦੀ ਜੱਟੀ’ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ‘ਗੁਲਾਬੂ’ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਿਕੜਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਨਾਰ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਨਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਇਕਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਏਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਚਾਈ ਦਾ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ ਸਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਸ਼ਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ।

ਰੂਹ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ, ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਘਰੇਲੂ ਟੋਟਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ :—

ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਲਤੁ ਛਿਜਣਾ ਪੀਡੀ ਪਾਈ ਗੰਢਿ ।

ਤੇ ਜੇਵਡੁ ਮੈ ਨਾਹਿ ਕੋ ਸਭੁ ਜਗੁ ਡਿਠਾ ਹੰਢਿ ।

ਜਾਂ ਫਿਰ :—ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਈ ਨੀਰੁ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਹੈ। ਜਟਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਸਧਰਾਂ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਟਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਲੇਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਰੁਨਕੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੈ ! ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਭਰੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੰਸਾਂ ਤੇ ਬਗਲਿਆਂ ਦੀ ਚੁਹਲ ਮੁਹਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਚੇ ਪਧਰੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੇਗੀ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਚੇਤੰਨਤਾਈ ਦੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਉਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੋ, ਚਾਰ ਦਸ ਸਦੀਆਂ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਦੇਣ

ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੇ ਤੁ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫ਼ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ।

ਆਪੜੈ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ । ੬ ।

ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਪੁਰ ਜੇਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਪਏ ਨੀਲ ਹੀ ਵੇਖੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਹਾਰ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਹੀ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਹੀਂ ਤਕੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੰਪਰਕ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵਡੇ ਜੋਧੇ ਜਾਂ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਪਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਜਨਤਾ ਮਠੀ ਮਠੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਵਾਨ ਹੋਈ ਹੈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਲੇ ਗੁਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਜਾਨਦਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰਹਿਆ ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਪੁਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਫ਼ਤਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਿਰ ਗੰਥ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਾਂ ਪੀਰਾਂ

ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ Smith; Indian Islam ਅਤੇ Dr. Mohd. Iqbal : Madras Lectures ਹਿਦ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ-ਬਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ

ਬਚਾਕੇ ਦਾਮਨ ਬਤੋਂ ਸੇ ਅਪਨਾ ਫ਼ਰਾਰਿ ਰਾਹਿ ਹਜਾਜ਼ ਹੋਜਾ ।

ਦਾ ਆਦਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਾਂ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਤੇ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਦੇ ਇਕਾਂਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਵਾਰਕ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੁਗਲਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਫਾਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੌਰਖ ਨਾਥ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਮਾਧਵਾ ਚਾਰਯ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਟਰ ਪੰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਕਲਿ-ਆਣਕਾਰੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਪਿਆ।

ਇਸ ਮਧਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਪੁਸਤਕ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੁਧੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਨ ਜਿਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ “ਇਹ ਸਾਧਕ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟ ਅਣਜਾਣ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਟੁਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣਦੀ ਰਹੀ (ਉਲਥਾ) ਪੰਨਾ 13 ਭੂਮਿਕਾ

Medieval Mysticism of India.

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਧਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਿਰ-ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਅਕਸਮਾਤ ਫੁੱਟ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਚੁਕਾ ਹੈ।”

ਸੂਫੀ-ਸੰਤ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੁਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸੋਮੇ ਵੀ ਵਗਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਵਹਦਤ ਦੇ ਸ਼ਰੀਲੇ ਤਰਾਨੇ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵਨ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਖੀਂ ਡਿਠੇ ਕੌਤਕ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਧਿਆਤਮ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪਰਜਾ-ਪਾਲਨ ਦਾ ਧਰਮ ਸਿਖਾਉਣ

ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਕਤੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਖਟਾਈ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਨੰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਥਾਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਜੁਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਖਾਕਸਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਵ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੰਭੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁਰਗ ਦੁਆਰੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ।

ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ।

ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਿਈਣੀ।

ਉਸੁ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ। ੪। ੧। (ਰਾਗ ਸੂਹੀ)

ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਅਜੇਹੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਰੀਦ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੁਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਸਰ, ਸਾਅਦੀ ਜਾਂ ਦਾਤੇ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ।* ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿਰ-ਸਜਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਝ ਭਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ?

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਜਨਮ-ਮਰਨ, ਜਵਾਨੀ-ਬੁਢੇਪਾ, ਦੁਖ ਸੁਖ, ਸਦਾਚਾਰ, ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਹਮਦਰਦੀ, ਦਰਵੇਸ਼, ਉਪਰਮਤਾ, ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰਤਾ, ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਹਿਣ ਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮੁਕਤ, °ਜੀਵਨ ਦਾ ਖੇੜਾ, ਆਤਮ-ਅਭਿਮਾਨ.

---

*“In fact this Sadhna has mostly been unscriptural and not controlled by social laws of any kind. Its spring is within the innermost heart of the people whence it has gushed forth in its spontaneity and broken through the barriers of rules, prescriptive as well at prescriptive, Rabindera Nath Tagore—Foreword—Medieval Mysticism of india. Pii. 27th. Dec. 1929.

°ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਿਤਾਮਾ-ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ’ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਸਾਡਾ ਜਗ, ਦਸੰਬਰ 1959.

ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ? ਸਾਮੰਤੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੇ ਸਖਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਕਿਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ? ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ?

ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪੜਾਉ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਤਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਦਾਈ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੇਰ ਭਾਵਨਾ, ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੀ ਬਦਬੂ ਵਧਦੀ ਗਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ 'ਸੂਫੀਆਂ ਸੰਤਾਂ' ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜ਼ਾਲਮ ਤੋਂ ਜ਼ਾਲਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਜਨਤਾ ਨਿਰਭੇ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੂੜੇ ਤੇ ਛਿਨ-ਭੰਗੂਰ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਸਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮੁਢ ਕਦੀਮੀ ਸੋਮਾਂ ਸੀ। ਅਕਬਰੀ ਰਾਜ, ਸਿਖ ਰਾਜ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰਾਮ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਾਲਪਨਿਕ ਚਿਤਰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਨਖਿਧ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਵੇਰ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ, ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਤ੍ਰਿਤਾਪ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

(੧) ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ।

ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ ।

ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ।੧੬।

ਤਾਂ ਸਾਂਈਂ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ ।

ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਜੁਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹੋ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਰਮਾਇਆਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਂਈ ਪਰਥਾਈ ਮਾਇਆ-ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ* ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਇਆਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ

*ਸ਼ਲੋਕ 17, 46, 58, 77, 79, 93, 105, 81, 109 ਤੇ 175

ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਗਰੀਬ ਨੂੰ 'ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ' ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਦਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :—

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਹਿੰਸਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ, ਭਗਵਾਨ ਈਸਾ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਣਿ ਮੁਕੀਆਂ, ਤਿਨਾਂ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ।

ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਪੈਰ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ॥ ੭॥

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੁਖੀ-ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਵੰਗਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੁਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੇਬਸੀ ਤੋਂ, ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਗਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ਼ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਸੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ —

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੈ ਜਾਇਕੈ, ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜੀਆਲੁ

ਏਹ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ, ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲ॥੩੬॥

‘ਹਮ ਦੋਸਾਂ’ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਿਜੀ ਸੁਨੇਹਾ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ‘ਰਬ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਸਰਬਤ ਦੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ-ਪਾਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਸੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਦੀਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਚਾਈ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ, ਜੋ ਯੂਰਪੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ-ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਲਾ-ਦੀਨੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਵਿਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ— “ਜਲਾਲਿ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਮਹੂਰੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ।”

(1) ਜਦਾ ਹੋ ਦੀਂ ਸਿਆਸਤ ਸੇ ਤੋ ਰਹਿ ਜਾਤੀ ਹੈ ਚੰਗੇਜ਼ੀ।

(2) ਮੇਰਾ ਤਰੀਕ ਅਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਫਕੀਰੀ ਹੈ।

ਖੁਦੀ ਨ ਬੇਚ ਗਰੀਬੀ ਮੇਂ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਕਰ।

*ਸੰਤ ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

‘ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਦੇ ਪੰਖਾਂ ਨਾਲ ਉਡਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੇ ਨਿਤਾਣਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵਨ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ—

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹੁਣ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨਾ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ । ੩੦ ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਘਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮੌੜ ਤੇ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਨਕ, ਚੈਤੰਨ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਪਰਮ-ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨਤਾ, ਏਕਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਅਮਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਦੁਰੋਡੇ ਪੈਂਡੇ ਹੁਣ ਵਿੰਗੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਜੁਗ ਦੇ ਘਲੂ ਘਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਾਲ-ਰਾਤ੍ਰੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵਰਗੇ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵ-ਦੂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਖਾਕੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਜਿਨਿ ਆਉਗਣ ਮੇਟਿ ਗੁਣ ਪਰਗਟੀਆਏ ।

ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੇ ਕੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਲਾਏ । ੭। ਮ. ੪। ਗਉੜੀ ।

ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚਲੀ ਸੀ। ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਰਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰੂੜੀ-ਗੂਸਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਸ਼੍ਰਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ (1017-1137 ਈ.) ਅਤੇ ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ

*ਵਿਨਤ-(ਹਿੰਦੀ) ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਔਰ ਵਿਗਿਆਨ, 1959 ਈ.

1214-1294 ਈ.) ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੈਵ, ਜੈਨ, ਸ਼ਾਕਤ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦੇ ਸਨ । ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਬਦੁਰਹਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਨੇਹ ਰਾਮਯ (1010 ਈ.) ਪਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ । ਨੱਲੂ ਦੇ ਬੀਸਲਦੇਵ ਰਾਸੋ (1155 ਈ.) ਅਤੇ ਚੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ (1193 ਈ.) ਵਿਚ ਡਿੰਗਲ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਜ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਹਿੰਦਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ (1173-1265 ਵੀ.) ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਠੇਠ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੂਪ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਪਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਮਾਨੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਬਲ ਪੰਖ ਲਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਗਗਨਾਂ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਉਚੇਰੀ ਸਾਹਿਤ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਿਕਾਸਵਾਨ ਹੋਣ ਲਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਗਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਫ ਡਲਕੂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਹਿੰਦੂ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਲੇਛ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਦਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਰ ਪੀਰ ਸੀ । ਸੰਕੋਚ, ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਕਟਰ ਪੰਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਘੜ ਪਿਆ ਸੀ । 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀਆਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ।

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਕਾਲ 12ਵੀਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਿਸਚਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ 12ਵੇਂ ਉਤਰਾਧਕਾਰੀ ਸ਼ੇਖ ਬਰੂਮ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰਨੇ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਪਖਾਂ ਬਾਰੇ ਉਕਤੀ ਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਨੇ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ 1173 ਤੋਂ 1266 ਈਸਵੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆ ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਸਾਖ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਥਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਅਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪੀ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪਾਰਖੂਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਸੰਤੋਖ ਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੇ ਕੰਨੇ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ।
ਕੇਲ ਕਰੇਂਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ।

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ 12--13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਤੁਰਕੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਹੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਬੈਛਕਰ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤੁਰਕ ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਚਾਣਚਕ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਆ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਲੋਲ ਭੁਲ ਗਏ । ਫਿਰ ਵੀ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਉਹ ਜੁਲਮ ਢਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਜਾਂ ਕਿਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ, ਵਣ ਕੰਬਿਆ, ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ ।
ਚਾਰੈ ਕੁੰਡਾ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹੁਣ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ ।

ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਜਾਂ ਧੜਵੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠਿਆ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਤ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪਤਰ ਝੜ ਝੜ ਕੇ ਡਿਗਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰੁਤ ਬਦਲੀ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਧਰ ਉਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਰਨਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਹੋਰ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ ।
ਅਗੈ ਗਏ ਸਿੰਝਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣੁ ।
ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਭੇਰੀ ਸਭੋ ਰੱਡੁ ।
ਜਾਏ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ ਮਹਿ ਥੀਏ ਅਤੀਮਾ ਗਡੁ ।
ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰਦੇ ਭੀ ਗਏ ।
ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ।

ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਗ ਉਹਨਾਂ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਕੋਈ ਤੋਟ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਾਜੇ ਤੇ ਦਮਾਮੇ ਵਜਦੇ ਹਨ, ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਛੰਦ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਛਤਰ ਝਲਦੇ ਹਨ। ਕੋਠੇ, ਮੰਡਪ ਅਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਤੇ ਆਰਾਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਉਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੀ ਤੋਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਹ ਧਨੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਏਨਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਜੋਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ ਸੁਖੀ ਹੈ :

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਓ ।

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਿਟੇ ਉਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਗਲਾਂ ਵੀ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਥਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਟਿਪਣੀਆਂ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੈਂ ਉਕਤ ਪੈਰਾ 3 ਤੇ 4 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਅਰਥ ਕਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਵਾਚਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬੁਧ ਮੱਤ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਪਤਨ ਦੀ ਖਡ ਵਿਚ ਡਿਗ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਤਨ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉਤੇ

ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਸੀ। ਬੁਧ ਮਤ ਨਾਲ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਭਿੰਨਤਾ ਗੁਪਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਜੀਵ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬੁਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਵਸਥਾ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿਥਲਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸ-ਹੀਨਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਅਗੇ ਹਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਹਾਲੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤਕ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਘਟੇ ਘਟ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮਣੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆ ਦੇ ਬਾਹੂ ਬਲ ਅਗੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਬਲ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਜੁਗ ਵਿਚ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਾ ਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਡੇ ਵਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਜਗੀਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਰਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੌਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਮੁਲਕੀ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜੁਗ ਗਰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਥਵਾ ਲੁਟ ਖਸੁਟ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਜਾ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁਆਰਥੀ ਪਖ ਧਰਮ ਉਤੇ ਵੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬੜਾ ਵਡਾ ਪਰੀਵਰਤਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਉਠ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਅਸਰ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਧਰਮਪਸਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਧ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਸਾਰ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਰਹੱਟਾ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮ ਦੇ ਤਅਸਬ ਦਾ ਵਖ ਵਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਰਲਕੇ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਰਬ ਦੇ

ਜਹਾਦੀ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਇਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਧਨ ਮਾਲ ਲੁਟਦੇ ਰਹੇ ।

ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ 17 ਵਾਰ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਵਾਬ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਥਾਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੌਰੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵਾਂਗ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਣਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਹਾਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਲੁਟ ਮਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤਵ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਈਸਵੀ ਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖਤ ਉਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਸਰੋ ਮਲਕ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਬਾਬਾ ਕੋਈ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 1125 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਗਜ਼ਨੀ ਛੱਡਕੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਸਈਬ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਇਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਘਰਾਣਾ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਮਾਲਉਦਦੀਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰੀਅਮ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਬੀਵੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਬਲਬਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕਵਲ ਧਰਮ ਦੀ ਸਗੋਂ ਰੋਟੀ, ਬੇਟੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਦੀ ਵੀ ਸਾਂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਜੰਗਜੂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ੇ, ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ

ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਰਈਅਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਉੱਚੇਥੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਦ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ, ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸੁਆਰਥ ਸਿਧੀ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਿਧ, ਨਾਥ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਅਸੀਂ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਨਵਾਬੀ ਧਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸੂਫੀਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਠਨ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਟੜਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਗੜ ਪਿਛੜ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਠਾਨ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਾਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਮਿਟ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਟਸ਼ਾਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖਹਿਣ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਰਾਮੀ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਬਹੁ-ਰਬ-ਵਾਦ, ਬਤ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਬ ਦੀ ਵਹਿਦਤ, ਲਾਸ਼ਰੀਕੀ, ਬਤ ਸ਼ਿਕਨੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਭਰਤਾਰੀਅਤਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਉਲਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਅਭਾਗ ਕਹੋ ਜਾਂ ਸੁਭਾਗ ਭਾਰਤ, ਦੇ ਘਟੋ ਘਟ ਉਤਰਪਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿਤ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੱਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਹਥ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਥਵਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੜਵਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਮੁਗ਼ਲ ਦੇ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪਿਛਾੜ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ । ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰੀ ਉਥਲ ਪੁਲਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ

ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜੇ ਟਕਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਠਿੰਡਾ ਤੇ ਹਾਂਸੀ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਕ ਚੰਗੀ ਗੜਬੜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਣਿਆ ਜਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੜਬੜ ਅਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨੁਕਸਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਰਜਵਾੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਵਲ ਮਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਮੌਤ 1266 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਗੌਰੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਸਿਰਉਦ ਦੀਨ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਲਿਖਕੇ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖੀ। ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਨ ਲੜਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਈਅਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਬਨਾਉਣ ਪਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ, ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲ ਖਿਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਬਣੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬਣ ਗਏ।

ਹਿੰਦੂ ਰਜਵਾੜੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਖ ਵਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵਾਬ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਵਾਬ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਖੜੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਵਾਬ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨਆਈਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੇਰ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵਡੇਰੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ :। ਹਿੰਦੂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਵਾਬਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਤੇ ਲਗੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਜਜ਼ੀਏ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵਾਹੀ ਜੋਤੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਚਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਸੀ- ਵਣਜ ਬਹੁਤਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਨਵਾਬ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਜਿੰਨਾ ਚਾਹੁਣ ਧਨ ਦੌਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿਲਕਾਰ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ

ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਗੀਰਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਇਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੇਮੁਖ ਸਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਘੋਲ ਘੁਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਖ ਵਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ, ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਗੂੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਬੋਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਬੀ ਸੀ ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਬਾਦ ਸਨ ਉਹ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਹੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਠਵੀਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਤਾ ਜਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਉਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਰਚਨਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਘਟੋ ਘਟ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਫ਼ਰੀਦਾ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਨਾਉਣਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਤਿ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਉਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਸੰਕਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਖਰ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਛੁਹੀ ਸੀ।

ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

ਪਰਾਚੀਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੋਮੇ

ਪੁਰਾਤਨ :

ਅਹਿਸਨੁਲ ਅਕਵਾਲ :

ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਗ਼ਰੀਬ, ਸੰਪਾਦਤ
ਹਮਾਦ ਬਿਨ ਇਮਾਦ ਕਾਸਾਨੀ...

1337. ਈ. (ਹਥ-ਲਿਖਤ)

[ਇਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਵੇਖੋ 'ਜਰ-
ਨਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿਸ-
ਟੋਰੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਜਿਲਦ 3,
ਭਾਗ 1, ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਲੇਖ ਨੋਟ
ਆਨ ਅਹਿਸਨੁਲ ਅਕਵਾਲ]

ਆਈਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ :

ਅਬੁਫ਼ਜ਼ਲ 'ਆਲਮੀ'

ਅਖ਼ਬਾਰੁਲ ਅਖ਼ਯਾਰ :

ਸੰਪਾਦਤ : ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ,
ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਮੁਹੱਦਿਸ ਦਿਹ-
ਲਵੀ, (ਮੁਜੱਤਬਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿਲੀ :
1309)

ਅਨਵਾਰੁਲ ਆਰਫੀਨ :

ਹਾਫ਼ਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦੀ
(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ,
1876 ਈ)

ਅਸਰਾਰੁਲ ਔਲੀਆ :

(ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ) ਸੰਪਾਦਤ :
ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਇਸਹਾਕ : (ਨਵਲ
ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ)

ਅਸਰਾਰੁ ਤੌਹੀਦ ਫ਼ੀ ਮਕਾਮਾਤ-ਇ-ਅਬੀ ਸਈਦ; ਸੰਪਾਦਤ ਅਹਿਮਦ ਬਾਹਮਨਯਾਰ
(ਤਹਿਰਾਨ 1934)

ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਮੁਨੱਵਰ :

ਅਵਾਰਿਫ਼. ਮੁਆਰਿਫ਼

ਬਹਿਜ਼ਤੁਲ-ਅਸਰਾਰ ਵਾ

ਮਾਅਦਨੁਲ ਅਨਵਾਰ :

ਦੀਬਾਚਾ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੁੱਰਾਤੁਮਲ ਕਮਾਲ :

ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ :

ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਹਸਨ ਦਿਹਲਵੀ :

ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ

ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ :

ਫ਼ਵਾਇਦੁ ਸਾਲਕੀਨ :

ਫ਼ਤੁਉਲਗ਼ੈਬ :

ਫ਼ਤੁਉਲ ਸਲਾਤੀਨ :

ਸ਼ੇਖ਼ ਸ਼ਿਹਾਬਾਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ:

ਅਰਬੀ ਮਤਨ (ਕਾਹਰਾ), ਉਰਦੂ

ਅਨਵਾਦਕ :

ਮੌ. ਅਬੁਲ ਹਸਨ (ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ
ਲਖਨਊ, 1926)

ਨੂਰੁੱਦੀਨ

(ਕਾਹਰਾ-1304 ਹਿ)

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ

(ਮੌ. ਸਯੱਦ ਯਾਸੀਨ ਅਲੀ, ਦਿੱਹਲੀ)

(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ.
1288 ਹਿ.)

(ਸੰਪਾਦਤ : ਮਸਊਦ ਅਲੀ ਮਹਵੀ;
ਇਬ੍ਰਾਹੀਮੀਆ ਮਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹੈਦਰਾ
ਬਾਦ 1352 ਹਿ)

(ਪੀਰ ਜੀ ਰਫੀਉੱਦੀਨ ਤਹਿਸੀਲ-
ਦਾਰ ਦਿਲੀ ਚਸ਼ਮਾ-ਇ-ਫ਼ੈਜ਼ ਪ੍ਰੈਸ
ਦਿੱਲੀ, 1889 ਈ.)

(ਸੰਪਾਦਤ : ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿਜਜ਼ੀ)
(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਊ,
1884 ਈ)

(ਸ਼ੇਖ਼ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤੀਆਰ ਕਾਕੀ
ਦੀਆਂ...

ਸੰਪਾਦਤ: ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ
ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ

(ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ)

(ਕਾਹਰਾ : 1304 ਹਿ.)

ਈਸਾਮੀ : (ਸੰਪਾਦਤ. ਏ. ਐਮ.
ਹਸੈਨ ਅਲੀਗੜ 1938)

ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ :	ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ: ਅਜ਼ਕਾਰੁਲ ਅਬਰਾਰ: ਮੌ. ਫਜ਼ਲ ਅਹਿਮਦ ਆਗਰਾ : 1326 ਹਿ.)
ਹਥੀਬੁੱਸੀਅਰ (ਤਾਰੀਖ) :	ਬੰਬਈ. 1857 ਈ.
ਹੁਜ਼ਤੁਲਾ-ਇਲ-ਬਲਿਗ਼ਾਹ :	ਸ਼ਾਹ ਵਲੀਉੱਲਾ, ਦਿਹਲਵੀ : (ਲਾਹੌਰ : 1323 ਹਿ.)
ਇਕਤਬਾਸੁਲ ਅਨਵਾਰ :	ਮਹੁੰਮਦ ਅਕਰਮ ਬਾਰਾਸਵੀ ਲਾਹੌਰ : 1895. ਈ.
ਜਵਾਮੇਉਲਕਿਲ :	ਗੈਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ (ਸੰਪਾ- ਦਤ ਮਹੁੰਮਦ ਅਕਬਰ ਹੁਸੈਨੀ: ਇੰਤਜ਼ਾਮੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ)
ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫਰੀਦੀ :	ਅਲੀ ਅਸਗਰ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਲਾਹੌਰ : 1884 ਈ.)
ਕਫ਼ੁਲਮਹਿਜੂਬ :	ਸੇਖ ਅਲੀ ਹਜਵੇਰੀ (ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼) (ਫਾਰਸੀ) ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ-ਹਿੰਦ. ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ)
ਖ਼ੈਰੁਲਮਜਾਲਿਸ :	ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ : ਨਿਕਲਸਨ : ਲੰਡਨ. 1936 ਈ.) ਸੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗੇ ਦਿਹਲੀ : ਸੰਪਾਦਤ : ਮੈ: ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ : ਮੁਸਲਮ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ.
ਖ਼ਜੀਨਾਤੁਲ ਅਸਫੀਆ :	ਹਾਫਿਜ਼ ਗੁਲਾਮ ਸਰਵਾਰ : ਸਮਰੇ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ : 1872 ਈ.
ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਤੁੱਤਵਰੀਖ :	ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ : ਦਿੱਹਲੀ ; 1918 ਈ.
ਲਤਾਇਫ-ਇ-ਅਸ਼ਰਫੀ :	ਮੌ. ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਯਮਨੀ : ਨੁਸਰ- ਤੁਲਮਤਬਾ, ਦਿੱਹਲੀ 1295 ਹਿ.

ਮਜਾਲਿਸੁਲ ਉੱਸ਼ਾਕ :

ਸੁਲਤਾਨ ਹੁਸੈਨ ਮਿਰਜ਼ਾ :

(ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ : ਲਖਨਊ
1897 ਈ.)

ਮਜਮਾ-ਇ-ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ-ਇ-

ਖਵਾਜਗਾਨ-ਇ-ਚਿਸ਼ਤ :

ਅਨੁਵਾਦਤ : ਮੌ. ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ
ਬਿਰਯਾਂ : ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਹਲੀ
1348 ਹਿ.

ਮਨਾਕੀਬੁਲਮਹਿਬੂਬੀਨ :

ਮੌ. ਨਜਮੁੱਦੀਨ :
(ਸਮਰੇ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ :
1873 ਈ.)

ਮਿਰਤੁਲ ਅਸਰਾਰ :

ਮੌ. ਅਬੂਦੁੱਰਹਿਮਾਨ ਬਿਨ ਅਬਦੁੱਰਸੂਲ
ਚਿਸਤੀ

ਕੋਲੁਲਜ਼ਮੀਲ :

ਸ਼ੈਖ ਵਲੀਉਲਾ ਦਿਹਲਵੀ : ; ਮਤਬਾ
ਨਿਜ਼ਾਮੀ : ਕਾਨਪੁਰ : 1291 ਹਿ.

ਰਾਹਤੁਲਕਲੂਬ :

ਸ਼ੈਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਗ਼ੋਸ਼ਟੀਆਂ :
ਸੰਪਾਦਤ ਸ਼ੈਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ,
ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਪ੍ਰੈਸ ਲਖਨਊ

ਰੋਜ਼ਾ-ਇ-ਅਕਤਾਬ :

ਸਯੱਦ ਮਹੁੰਮਦ ਬੁਲਾਕ ਚਿਸਤੀ :
ਚਿਰੰਗੀ ਲਾਲ, ਮਹਿਬ-ਇ-ਹਿੰਦ
ਪ੍ਰੈਸ; ਦਿਹਲੀ

